राजस्व RAJASWA The Nepalese Journal of Public Finance Management

RAJASWA

राजस्व

The Nepalese Journal of Public Finance Management

वर्ष ४६
Year 46

अङ्क १
Volume 1

२०८२ असार
2025 June

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

हरिहरभवन, ललितपुर

उपसचिवस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०८१

अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम शुभारम्भ समारोह, २०८२

सम्पादक मण्डल
महेश आचार्य
राम प्रसाद मैनाली
रुद्र प्रसाद भट्ट
होमकान्त भण्डारी
तारा प्रसाद पोखरेल

कम्प्युटर संयोजन
लक्ष्मण प्रसाद आचार्य

वितरण व्यवस्थापन
शोभादेवी कार्की
टंकु के.सी.

प्रकाशक
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर
इमेलः info@pfmtc.gov.np
वेभः www.pfmtc.gov.np

ISSN 2661-6394

सम्पादकीय

सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिलाई दक्ष र सीपयुक्त बनाउन तालिम सञ्चालन गर्ने, सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी समसामयिक विषयमा अन्तरक्रिया, गोष्ठी तथा कार्यशाला सञ्चालन गर्ने र सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने गराउने उद्देश्यले नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत स्थापना भएको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र अग्रणी सार्वजनिक संस्थाको रूपमा स्थापित छ। यस तालिम केन्द्रबाट सञ्चालन हुँदै आएका तालिम लगायतका क्रियाकलापहरू यिनै उद्देश्य प्राप्तितर्फ परिलक्षित रहेका छन्।

सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिको लागि सेवाप्रवेश, सेवाकालीन, विशिष्टिकृत तथा अल्पकालीन तालिमको माध्यमबाट पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने, सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा प्रदान गर्ने ज्ञान केन्द्रको रूपमा विकास गर्ने, केन्द्रलाई सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू संग्रह गरी सुरक्षित रूपमा राख्ने अभिलेख केन्द्र (Documentation Centre) को रूपमा विकास गर्ने एवं सक्षम, प्रशिक्षित र उत्प्रेरित प्रशिक्षकको माध्यमबाट तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने रणनीतिक लक्ष्यहरूका साथ तालिम केन्द्रले आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ।

यस केन्द्रको स्थापना कालदेखि नै प्रकाशन हुँदै आएको "राजस्व" पत्रिकाको प्रकाशन कार्यलाई निरन्तरता प्रदान गर्दै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका समसामयिक विषयहरूलाई समेटेर प्रकाशित "राजस्व" पत्रिकाको २०८२ असार अंक सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका बहुआयामिक विषयहरूमा अभिरुची राख्नु हुने पाठकवर्गको लागि उपयोगी हुने अपेक्षा र विश्वास गरिएको छ।

अन्त्यमा, यस केन्द्रको अनुरोधलाई स्वीकार गरी आफ्नो अमूल्य समय, श्रम र सीप खर्चेर लेख, रचनाहरू उपलब्ध गराउनु हुने सम्पूर्ण विद्वान लेखक एवं स्रष्टाहरूप्रति तालिम केन्द्र आभार व्यक्त गर्दछ। यस पत्रिकालाई थप गुणस्तरीय बनाउन सम्बद्ध सबैको रचनात्मक सहयोग, सुझाव र पृष्ठपोषण प्राप्त हुने केन्द्रले अपेक्षा गरेको छ।

धन्यवाद !

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी हुन्। उक्त विचार तथा धारणाले यस तालिम केन्द्रको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ। **- सम्पादक मण्डल**

लेखकवर्गमा अनुरोध

- 'राजस्व' पत्रिका पुस र असार महिनामा गरी सामान्यतया वर्षमा दुई अङ्क प्रकाशित हुन्छ। प्रत्येक अंकका लागि लेख रचना, पठाउँदा क्रमशः मङ्सिर र जेठ मसान्तभित्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा प्राप्त भइसक्ने गरी पठाउनु पर्नेछ।
- 'राजस्व' पत्रिकामा सार्वजनिक वित्त, सार्वजनिक प्रशासन, व्यवस्थापन, विकास प्रशासन तथा उद्योग वाणिज्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित लेखिएका मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक लेख रचनालाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- अन्यत्र प्रकाशनका लागि नदिइएका लेख रचना मात्र यस पत्रिकामा प्रकाशनार्थ उपलब्ध गराई दिनुहुन र प्रकाशन नभएमा वा नहुने जानकारी पाएपछि मात्र अन्यत्र प्रकाशनार्थ दिनुहुन अनुरोध गरिन्छ। प्रकाशन नभएका लेख, रचना फिर्ता हुने छैनन्।
- लेख, रचना A4 आकारमा नेपालीमा युनिकोड कालिमाटी फन्ट (११ साइज) र अंग्रेजीमा Times New Roman (१२ Size) फन्टमा कम्प्युटर टाइप गरी सोको सफ्टकपी यस केन्द्रमा उपलब्ध गराउनु पर्ने वा इमेलमार्फत info@pfmtc.gov.np मा पठाउन सकिनेछ। लेख, रचना पठाउँदा केन्द्रको वेभसाइटमा राखिएको ढाँचा अनुसार लेखको संक्षिप्त परिचय (वायोडाटा) सहित सम्पर्क नम्बर, ठेगाना, इमेल र पासपोर्ट साइजको फोटोसमेत उपलब्ध गराउनु पर्नेछ।
- लेख रचनामा व्यक्त गरिएका विचार एवं धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी अभिव्यक्ति हुने भएकोले यस सम्बन्धमा लेखक स्वयं जिम्मेवार हुनु हुनेछ। यस विषयमा तालिम केन्द्र र सम्पादक मण्डल जवाफदेही हुने छैन।
- Need for Sustainable Growth in the World Economic Future Why do we all want "Sustainable Growth"? लेख भूलबस वर्ष ४५, अंक २ मा फरक नाममा प्रकाशन भएकोले सो लेख सम्बन्धित लेखकको नाममा पुनः प्रकाशित गरिएको छ।
- 'राजस्व' पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाका लागि पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिएको छ।

- सम्पादक मण्डल

विषय सूची

नेपाली खण्ड

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	नेपालको लगानी र व्यापार रणनीति	छबिन्द्र पराजुली	१
२	सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण	घनश्याम पराजुली	१३
३	प्रभावकारी सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीः समीक्षात्मक विवेचना	सुमन दाहाल	३१
४	सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापन : समस्या र समाधान	धोलकराज ढकाल	४७
५	आर्थिक समृद्धि र आर्थिक नीति	गोपीनाथ मैनाली	५९
६	अतिकम विकसितबाट स्तरोन्नति, नेपालको सन्दर्भ र अवस्थाको विश्लेषणात्मक समीक्षा	तोया ज्ञवाली	६८
७	नेपालमा मध्यमकालीन खर्च संरचनाको अवधारणा, अभ्यास र भावी कार्यदिशा	रुद्र प्रसाद भट्ट	८३
८	सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार मूल्य प्रणालीको योगदान	तोमनाथ उप्रेती	९४
९	समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा पुँजीगत खर्च	रामबहादुर के.सी.	१०१
१०	सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको आवश्यकता	गोकुल बाँस्तोला	११५
११	सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणमा एफएटीएफको सिफारिस र नेपालको मूल्याङ्कन अवस्था	झइन्द्रप्रसाद गुरागाई	१२५
१२	नेपालको सार्वजनिक ऋण परिचालनको अवस्था र विश्लेषण	प्रकाश पुडासैनी	१४१
१३	ग्रे लिष्टबाट नेपाललाई पर्ने असर र यसबाट बाहीरिने उपाय	कृष्णमणि पराजुली	१५३
१४	पुँजीगत खर्चको भुक्तानी गर्दा अपनाउनुपर्ने कार्यविधि	बिष्णु प्रसाद सुवेदी	१६३
१५	राजस्व विधिशास्त्रको विकासमा राजस्व न्यायाधिकरणको भूमिकाः एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	ऋतिक यादव	१७७
१६	स्वर तथा नाडी विज्ञान	लक्ष्मण प्रसाद आचार्य	१८६

ENGLISH SECTION

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	Mind the Gap: Development Needs VS Development Finance in Nepal	Ram Prasad Mainali	२०३
२	Need for Sustainable Growth in the World Economic Future Why do we all want "Sustainable Growth"?	Adarsha Subedi	२१५
३	Intergovernmental Fiscal Relations: Challenges and Opportunities	Sunita Subedi	२२८

नेपाली खण्ड

नेपालको लगानी र व्यापार रणनीति

✍ छबिन्द्र पराजुली ♦

सारांश

नेपालमा वि.सं. १९९२ सालमा उद्योग परिषद्को गठन भई कम्पनी ऐन, १९९२ जारी भए पश्चात् औद्योगीक विकासको जग बसेको पाइन्छ। मुलुकको बढ्दो आयात र घट्दो निर्यातको प्रवृति, व्यापारको क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा देखिएका सुस्तता एवं आर्थिक, सामाजिक, प्राविधिक क्षेत्रमा भएको विकास र उपभोक्ताको रुचिमा आएको परिवर्तनलाई सरकारको नीतिले निरन्तर सम्बोधन गर्न नसक्दा व्यापार घाटा निरन्तर बढिरहेको छ। देश विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुँदा समेत नेपालले पाउने अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका सहुलियतहरूमा कमी आउन नदिने गरी वस्तु तथा सेवाको निर्यातलाई थप प्रतिस्पर्धी बनाई लगानी समेत बढाउनु पर्ने स्थिति रहेको छ। नेपालमा कानुनी, संरचनागत र प्रक्रियागत सुधार गरी लगानीका लागि अनुकूल वातावरण निर्माण गरिएको भए तापनि आशातित लगानी आकर्षित गरी औद्योगीकरण गर्न सकिएको छैन। यसका अतिरिक्त वैदेशिक व्यापारमा समेत अभिवृद्धि गरी निर्यातमा उत्साहजनक बढोत्तरी गर्न अझ धेरै प्रयास गर्नु आवश्यक देखिन्छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकास सँगसँगै डिजिटल माध्यमबाट व्यापारिक गतिविधिहरू बढ्न थालेको सन्दर्भमा ईकमर्स (E-Commerce) मा आधारित व्यापारलाई बढावा दिनुपर्ने स्थिति रहेको छ। मुलुक सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरिसकेको सन्दर्भमा देशको लगानी र व्यापार विस्तारका क्षेत्रमा सबै तहका सरकारको आआफ्नो भूमिका रहेको हुन्छ। सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहले आआफ्ना नीति तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा लगानी र व्यापारलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्ने हुन्छ।

शब्दकुञ्जीः *E-Commerce, Bilateral Investment Agreements(BIAs), Bilateral Trade Agreements (BTAs); Special Economic Zones(SEZs); Industrial Infrastructures Development Programs; Resilient Investment and Trade framework; Product Development Chain, Global Production Network; Global Supply Chain Network; Digital Trade; Specialized Industries; Strategic Products; Technology Transfer and Technology Upgradation; Paperless Transactions; Double tax Avoidance Agreements*

♦ सहसचिव, नेपाल सरकार

पृष्ठभूमि

नेपालमा वि.सं. १९९२ सालमा उद्योग परिषद्को गठन भई कम्पनी ऐन, १९९२ जारी भए पश्चात् औद्योगीक विकासको जग बसेको पाइन्छ। औद्योगीक व्यवसाय ऐन, २०१८ जारी भएपश्चात् औद्योगीकरणको आधारस्तम्भ तयार भएको मानिन्छ। हाल औद्योगीक व्यवसाय ऐन, २०७६ कार्यान्वयनमा रहेको छ। यस ऐनले उद्योगलाई पुँजीका आधारमा लघु, घरेलु, साना, मझौला र ठूला गरी पाँच प्रकारमा तथा उत्पादन हुने वस्तु तथा सेवाको आधारमा उर्जामूलक, उत्पादनमूलक, कृषि तथा वन पैदावारमा आधारित, खनिज, पूर्वाधार, सूचनामूलक र सेवामूलक गरी आठ प्रकारमा वर्गीकरण गरेको छ।

देशमा औद्योगीक लगानीको वातावरणलाई सहज बनाउँदै औद्योगीकरण गर्न तथा उद्योग व्यवसायलाई सहज रुपमा सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन औद्योगीक क्षेत्रहरु सञ्चालनमा ल्याइएको छ। यसका साथै निर्यातलाई अभिवृद्धि गर्न निर्यातमूलक उद्योगहरुको स्थापना र विकास गर्नका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रहरु (Special Economic Zones) सञ्चालनमा रहेका छन्। यसका अतिरिक्त उद्योग तथा खानी क्षेत्रसम्मको पहुँचका लागि सडक तथा विद्युत ट्रान्समिसन लाईन र सबस्टेशन निर्माण कार्य तथा औद्योगीक ग्राम स्थापना जस्ता औद्योगीक पूर्वाधार विकासका कार्यहरु (Industrial Infrastructure Development) समेत प्राथमिकताका साथ सञ्चालनमा रहेका छन्। स्थानीय स्रोत, साधन, कच्चा पदार्थ, प्रविधि र सीपको परिचालन गरी स्थानीय स्तरमा उद्यमशीलता अभिवृद्धि गर्दै उद्योग स्थापना, विकास र सञ्चालन गर्न सहजताका लागि औद्योगीक ग्रामहरुको स्थापना र विकास गर्ने कार्यलाई उच्च प्राथमिकताका साथ सञ्चालन गरिएको छ। नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचनामा निर्यातभन्दा आयातको हिस्सा अत्यधिक रहेको छ। बढ्दो आन्तरिक माग धान्ने गरी अपेक्षित रूपमा उत्पादन वृद्धि गर्न नसक्दा आयातको अंश निरन्तर बढ्दै गएको छ भने निर्यातयोग्य वस्तु तथा सेवाहरू प्रतिस्पर्धी हुन नसक्दा निर्यात आशातित रुपमा वृद्धि हुन सकेको पाईदैन। साथै, नेपाली निर्यातयोग्य वस्तु तथा सेवाको समेत विविधिकरण हुन नसक्दा नेपालको निर्यात व्यापार निरन्तर घटिरहेको छ। नेपालमा पर्यटन, सूचना प्रविधि तथा विजिनेस प्रोसेस आउटसोर्सिङ्ग, निर्माण तथा विद्युत निर्यात प्रचुर सम्भावना बोकेका लगानीका क्षेत्रहरू हुन्। तथापि पर्यटनको बिकास अपेक्षित रूपमा हुन नसकेको, सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित व्यवसायको अपेक्षित विकास र विस्तार हुन नसकेको, सिपयुक्त जनशक्ति विकास गरी वैदेशिक रोजगारलाई व्यवस्थित बनाउन नसकिएको, निर्माण सेवाको क्षमता बिस्तार गरी निर्यातमा ध्यान दिन नसकेको, विद्युत निर्यातका लागि सशक्त नीतिगत तथा संस्थागत प्रबन्ध गर्न नसकेको जस्ता कारणले सेवा क्षेत्रको निर्यातलाई अपेक्षित रूपमा बढाउन सकिएको छैन। मुलुकको बढ्दो आयात र घट्दो निर्यातको प्रबृति, व्यापारको क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा देखिएका सुस्तता एवं आर्थिक,

सामाजिक, प्राविधिक क्षेत्रमा भएको विकास र उपभोक्ताको रुचिमा आएको परिवर्तनलाई सरकारको नीतिले निरन्तर सम्बोधन गर्न नसक्दा व्यापार घाटा निरन्तर बढिरहेको छ। देश विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुँदा समेत नेपालले पाउने अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका सहुलियतहरूमा कमी आउन नदिने गरी वस्तु तथा सेवाको निर्यातलाई थप प्रतिस्पर्धी बनाई लगानी समेत बढाउनु पर्ने स्थिति रहेको छ। देशको आन्तरिक उत्पादन अभिवृद्धि गर्दै प्रतिस्पर्धी क्षमताको विकासका माध्यमबाट लगानी र निर्यात अभिवृद्धि गर्दै व्यापार उच्च व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्नु पर्ने देखिन्छ।

वाणिज्य नीति २०८१ को सफल कार्यान्वयन गर्दै आन्तरिक आपूर्ति शृङ्खला सुदृढ बनाई प्रतिष्पर्धात्मक तथा स्वच्छ बजारको विकास गरी क्षेत्रीय तथा वैश्विक मूल्य शृङ्खलामा नेपाललाई आबद्ध गराउनु पर्नेछ। यस नीतिको कार्यान्वयनबाट तुलनात्मक तथा प्रतिस्पर्धात्मक लाभका वस्तु तथा सेवाको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्दै उत्पादित वस्तुको गुणस्तर सुनिश्चित गरी व्यापार तथा पारवहन लागतमा कमी ल्याई नेपाली वस्तु अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउन आवश्यक रहेको छ। जलवायु परिवर्तन लगायत विभिन्न प्रकारका बाह्य प्रभावले नेपाल जस्तो भूपरिवेष्ठित र अतिकम विकसित मुलुकको लगानी र व्यापारमा थप चुनौती सिर्जना गरेको सन्दर्भमा नेपालको लगानी व्यापार र आपूर्ति शृङ्खलामा आउन सक्ने अवरोध र संकटबाट मुक्ति पाउन उत्थानशील लगानी र व्यापारिक प्रबन्ध (Resilient Investment and Trade framework) को विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

नेपालका प्रमुख व्यापारिक देशहरुमा भारत, चीन, संयुक्त अरब इमिरेट्स, संयुक्त राज्य अमेरिका, युक्रेन, मलेसिया, अष्ट्रेलिया, फ्रान्स, अर्जेन्टिना, जर्मनी लगायत रहेका छन्। यसका साथै नेपालका प्रमुख निर्यातक देशहरुमा भारत, संयुक्त राज्य अमेरिका, चीन, जर्मनी, अष्ट्रेलिया, फ्रान्स रहेका छन्। देशको अधिकांश वैदेशिक व्यापार भारत केन्द्रित रहेको छ। देशको कूल निर्यातमा भारत तर्फको निर्यात अंश दुई तिहाईभन्दा पनि बढी रहेको पाइन्छ। नेपालका मुख्य निर्यातका वस्तुहरुमा उनी गलैंचा, तयारी पोशाक, पश्मिना, अलैंची, जुस, चिया, अदुवा, जुट, धागो, ऊनी/पश्मिना सल, हस्तकलाका सामान, जडीबुटी, अर्घेलीको बोक्रा, रोजिन एण्ड रोजिन एसिड, पास्ता (चाउचाउ), जुत्ता चप्पल, कफी, फलाम र स्टिलका सामान, प्लाईउड (भेनियर), नेपाली हाते कागज, सोयाबिन तेल आदि रहेका पाइन्छन्। पर्याप्त गुणस्तरीय व्यापार पूर्वाधार, अन्तर निकाय तथा अन्तरदेशीय न्यून समन्वयको कारण व्यापार लागत घटाउन सकिएको छैन। पारवहन तथा गैर यातायातजन्य अन्य व्यापारिक पूर्वाधारको विकास गरी लजिस्टिक सेवालाई प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन गर्न सकिएको छैन।

नेपालको लगानी तथा व्यापार रणनिति

- नीतिगत तथा कानुनी स्थिरता र सुधार मार्फत् लगानी वातावरण Enhance गर्ने रणनीति।
- उद्यमशीलता विकास गर्दै उत्पादन वृद्धि गर्ने रणनीति।
- साना तथा घरेलु उद्योगहरुमा Technology Upgradation गर्दै उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने रणनीति।
- नेपालका उद्योगहरुलाई वस्तुको Parts का उत्पादनमा विशिष्टता हासिल गर्दै वस्तु उत्पादन शृंखला (Product Development Chain) मा आवद्ध गराउने रणनीति।
- साना तथा घरेलु उद्योगहरुको उत्पादन अभिवृद्धि गर्ने र तिनीहरुका उत्पादनलाई ठूला उद्योगहरुले माध्यमिक वस्तुका रुपमा (Intermediate Products) उपयोग गर्ने रणनीति।
- औद्योगीक तथा व्यापारजन्य पूर्वाधार विकास गर्दै नेपालका उत्पादनमुलक उद्योगहरुलाई र सेवा क्षेत्रका उद्योगहरुलाई Global Production Network र Global Supply Chain Network मा आवद्धता गराउने रणनीति।
- मूल्य अभिवृद्धियुक्त वस्तु र सेवा उत्पादन र निर्यात गर्ने रणनीति।
- औद्योगीक र व्यापारिक बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण, प्रवर्द्धन र उपयोग गर्ने रणनीति।
- E-commerce को माध्यमबाट Digital Trade को विकास, विस्तार, प्रर्वद्धन र प्रयोगलाई बढावा दिने रणनीति।
- साना तथा विशिष्टिकृत प्रकारका उद्योगहरु (Small & Specialized Industries) को विकास र प्रर्वद्धन गर्दै त्यस्ता उद्योगको उत्पादनलाई अन्य मझौला तथा ठूला उद्योगहरुको उत्पादन शृंखलामा जोड्ने रणनीति।
- निर्यात सम्भावना उच्च भएका देशहरुमा नेपालका उत्पादनहरुको बजार विस्तार र बजार पहुँच बढाउने रणनीति।
- लगानी सम्भाव्य देशहरुसँग Double Tax Avoidance Agreement (DTAA) र Bilateral Investment Agreement (BIAs) गर्दै लगानी भित्र्याउने रणनिति।
- Doing Business Simplification तथा व्यापारिक कारोबारको लागत घटाउँदै नेपाली उत्पादनको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने रणनीति।
- लगानीको सहजीकरण गर्दै व्यापारलाई मूल प्रवाहीकरण गर्न Investment & Trade Policy लाई Umbrella Pivotal Policy का रुपमा स्थापित गर्ने रणनीति।
- देशभित्र कच्चा पदार्थको उपलब्धताका आधारमा तुलनात्मक र प्रतिष्पर्धी क्षमता भएका वस्तुलाई रणनीतिक उत्पादनका वस्तु (Strategic Products) का रुपमा विकास गर्दै निर्यात बढाउने रणनीति।

- उद्योग र व्यापार क्षेत्रको संस्थागत, संरचनागत तथा प्रणालीगत क्षमता सुदृढीकरण गर्दै जनशक्ति विकास र उपयोगलाई उच्च प्राथमिकता दिने रणनीति।
- प्रयोगशालाहरुको सुदृढीकरण गर्दै आयात गरिने वस्तुहरुको गुणस्तर र परीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने र निर्यात गरिने वस्तुहरुको गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने रणनीति।
- स्थानीय उत्पादन उपयोग गर्ने सेवा क्षेत्रका उद्योगलाई करका दरमा सहुलियत उपलब्ध गराई स्थानीय उत्पादनको उपभोग बढाउने रणनीति।
- मुलुकमा उपलब्ध खनिज पदार्थ तथा खानीजन्य वस्तुहरुको अन्वेषण गर्दै खानीमा आधारित उद्योगहरुको विकास गर्ने र Strategic Products उत्पादन तर्फ लगानीकर्तालाई अग्रसर गराउने रणनीति।
- उद्योग दर्ता, क्षमता विस्तार, ठाउँसारी, निर्यातसम्बद्ध कागजातहरु Online मार्फत् Submission गर्न सक्ने गरी System Upgradation गर्दै Paperless Transactions लाई बढावा दिने रणनीति।
- औद्योगीक लगानी तथा व्यवसायिक वातावरण सहज बनाउने रणनीति।
- उद्यमशीलता प्रवर्द्धन गर्दै Startup लाई दिगो रुपमा सञ्चालन गर्ने रणनीति।
- लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरुमा Technology Transfer and Upgradation गर्दै Production Capacity and Productivity Enhancement गर्ने रणनीति।
- विशेष आर्थिक क्षेत्र, औद्योगीक क्षेत्र र औद्योगीक ग्रामहरुलाई पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन गर्ने रणनीति।
- व्यापार लजिस्टिक्स पूर्वाधार (Trade Logistics Infrastructure) को विकास गर्ने रणनीति ।
- Integrated check posts र Inland Container Depo लाई पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन गर्ने रणनीति।
- Sanitary & Phytosanitary (SPS), Technical Barriers to Trade (TBT) जस्ता व्यापारजन्य प्राविधिक अवरोधका विषयहरुलाई पर्याप्त ध्यान दिँदै निर्यात बढाउने रणनीति।
- प्रमुख व्यापारिक मुलुकहरुसँग Mutual Recognition Agreement (MRA) गर्दै नेपालका निर्यातयोग्य वस्तुहरु सहज रुपले निर्यात हुने वातावरण तयार पार्ने रणनीति।
- नेपाली उत्पादनका ट्रेडमार्कलाई प्रमुख निर्यातक मुलुकमा दर्ता गर्दै बजार सुनिश्चित गर्ने रणनीति।
- द्विपक्षीय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार वार्ता तथा सम्झौतामा कुशल (चलाखीपूर्ण) व्यापार कुटनीतिको प्रयोग गर्दै नेपालको हितमा द्विपक्षीय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक मञ्चहरुलाई उपयोग गर्ने रणनीति।
- सेवा व्यापार र बौद्धिक सम्पत्तिको व्यापारलाई प्रवर्द्धन गर्ने रणनीति।

- व्यापार तथा पारवहन सम्बद्ध सन्धि, सम्झौताहरु नेपालको हितमा हुने गरी परिमार्जन गर्ने रणनीति।

उद्योग र वाणिज्य क्षेत्रको संरचनागत सञ्जाल (Organizational Network)

उद्योग र वाणिज्य क्षेत्रको संरचनागत सञ्जाल (Organizational Network) लाई तलको तालिकामा प्रष्ट्याइएको छ।

क्र.सं.	संगठनको नाम	संगठनात्मक विवरण र कार्यक्षेत्र (लगानी र व्यापारसँग सम्बन्धित)
१.	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	▪ औद्योगीक नीति, कानुन, मापदण्ड र नियमन, ▪ औद्योगीक करिडोर, औद्योगीक पार्क वा ग्राम र निर्यात प्रशोधन केन्द्र, ▪ औद्योगीक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र सम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड र नियमन, ▪ विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण सम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना कार्यान्वयन र नियमन, ▪ औद्योगीक ग्राम, औद्योगीक व्यवसाय र कम्पनी सम्बन्धी, ▪ उद्योग तथा खनिज सम्बन्धी पूर्वाधार नीति, कानुन, मापदण्ड, समन्वय र नियमन, ▪ औद्योगीक प्रविधि विकास र हस्तान्तरण, ▪ सुरक्षा संवेदनशील उद्योग दर्ता, सञ्चालन अनुमति, खारेजी र नियमन, ▪ पेटेन्ट, डिजाइन, ट्रेडमार्क, भौगोलिक संकेत, औद्योगीक बौद्धिक सम्पत्तिको नीति, कानुन, मापदण्ड कार्यान्वयन र प्रवर्द्धन एवं सो सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग सम्पर्क र समन्वय, ▪ वस्तु सेवा, प्रक्रिया र प्रणालीका राष्ट्रिय गुणस्तर निर्धारण, प्रत्यायन (Accreditation) र प्रत्यायन बोर्ड, ▪ खानी र खनिज सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, कानुन, मापदण्ड र नियमन, ▪ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन,

		▪ विश्व व्यापार संगठन (WTO), बिमस्टेक (BIMSTEC), साफ्टा (SAFTA) सम्बन्धी सम्पर्क, समन्वय, वार्ता, सम्झौताको कार्यान्वयन र अनुगमन, द्विपक्षीय र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथा पारवहन तथा सो सम्बन्धी द्विपक्षीय, क्षेत्रीय, उपक्षेत्रीय र बहुपक्षीय वार्ता, सन्धि, सम्झौता, कार्यान्वयन र नियमन, ▪ निकासी प्रवर्द्धन, पैठारी व्यवस्थापन र नियमन, ▪ राष्ट्रिय, द्विपक्षीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सम्बन्धी तथ्याङ्क, अध्ययन, अनुसन्धान र सर्वेक्षण, ▪ राष्ट्रिय, द्विपक्षीय, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार मेला तथा प्रर्दशनीको सञ्चालन र सहभागिता, ▪ Aid for Trade ▪ पारवहन, अन्तर्राष्ट्रिय पारवहन व्यवस्था, बहुविधिक ढुवानी (Multimodal Transport) सम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन, ▪ Dry ports, International container, Freight station, Clearing/Undertaking services, Cargo warehousing सम्बन्धी नीति तथा सञ्चालन, ▪ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सम्बन्धी फर्म तथा संस्थाहरुको नियमन, ▪ राष्ट्रिय, द्विपक्षीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सम्बन्धी भौतिक पूर्वाधारहरुको विकास, विस्तार र सञ्चालन,
२.	उद्योग विभाग	▪ स्वदेशी एवं विदेशी लगानी सम्बन्धी कार्य, ▪ उद्योग दर्ता तथा अनुमति लिनुपर्ने उद्योगको अनुमति प्रदान गर्ने, ▪ विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण स्वीकृति प्रदान गर्ने, ▪ औद्योगीक सुविधा र सहुलियत सिफारिस गर्ने, ▪ औद्योगीक सम्पत्ति सम्बन्धी प्रशासनिक कार्यहरु गर्ने, ▪ औद्योगहरुको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षणसम्बन्धी (IEA) प्रतिवेदन स्वीकृत गर्ने, ▪ Industry Management Information System सञ्चालन गर्ने,

		▪ उद्योग दर्ता, विदेशी लगानी स्वीकृति, भिसा सिफारिस आदि जस्ता लगानी सहजीकरण सम्बन्धी सेवाहरु (IMIS) बाट प्रदान गर्ने,
३.	वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग	▪ निकासी पैठारी गर्ने फर्म वा व्यवसायको दर्ता वा अनुमति, निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रदान, नवीकरण, खारेजी लगायतको नियमन गर्ने, ▪ निकासी पैठारी कारोबारको इजाजत वा स्वीकृति पत्र प्रदान गर्ने, ▪ वैदेशिक व्यापार अन्तर्गत सेफ गार्डस, एण्टी डम्पिङ र काउण्टरभेलिङ (Safe guards, Anti-Dumping & Countervailing) सम्बन्धी कार्य गर्ने, ▪ एजेन्सी व्यवसाय, मालसामानको बहुविधिक ढुवानी व्यवसाय, वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री व्यवसायको दर्ता वा अनुमति, नवीकरण, खारेजी लगायतको नियमन गर्ने,
४.	कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय	▪ प्राइभेट लिमिटेड, पब्लिक लिमिटेड, मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी दर्ता गर्ने, ▪ विदेशी कम्पनीको शाखा तथा सम्पर्क कार्यालय दर्ता गर्ने, ▪ कम्पनीहरुको अद्यावधिक अभिलेख राख्ने, ▪ कम्पनीको दर्ता खारेजी, गाँभ्ने सम्बन्धी काम कारवाही गर्ने, ▪ कम्पनीहरुको Corporate Governance कायम गर्ने सम्बन्धी कार्यहरु गर्ने, ▪ कम्पनीहरुको प्रबन्ध पत्र एवं नियमावलीमा भएको संशोधनको अभिलेख गर्ने, ▪ शेयर पुँजी बढाउन र कम्पनीहरुको नाम परिवर्तन वा संशोधन गर्ने लगायत कम्पनी प्रशासन सम्बन्धी कार्य गर्ने,
५.	खानी तथा भूगर्भ विभाग	▪ देशमा उपलब्ध खनिज, प्राकृतिक ग्याँस तथा पेट्रोलियम स्रोतको अध्ययन, अनुसन्धान, अन्वेषण, प्रवर्द्धन एवं विकास सम्बन्धी कार्य, ▪ खानी तथा खनिज पदार्थ अन्वेषण सम्बन्धी कार्यको कार्यान्वयन तथा नियमन,

		▪ खानी तथा खनिज विकास विषयक अध्ययन, अन्वेषण तथा सर्वेषण, ▪ भू-वैज्ञानिक अध्ययन, अनुसन्धान, सर्वेक्षण, ▪ खानी तथा खनिज पदार्थ सम्बद्ध सरकारका नीति तथा योजनाको कार्यान्वयन एवं नियमन, ▪ भू-कम्पीय वस्तुगत तथ्याङ्क प्राप्तिका निमित्त तथा भू-कम्पीय प्रकोप सम्बन्धमा नियमित अध्ययन, अनुसन्धान, अन्वेषणमा तदारुकता एवं निरन्तरता,
६.	नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल विभाग	▪ नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल सम्बन्धी जनचेतना जागृत गर्न प्रचार प्रसार गर्ने, ▪ विभिन्न उद्योगमा काम गर्ने प्राविधिक जनशक्तिलाई गुणस्तर सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने, ▪ नापतौलको राष्ट्रिय स्टयाण्डर्ड बनाई अद्यावधिक राख्ने, ▪ नेपाल गुणस्तर प्रमाण चिन्ह प्रयोग गर्न प्रारम्भिक निरीक्षण, चिन्ह प्रदान र आकस्मिक निरीक्षण गर्ने, ▪ गुणस्तर निर्धारण, गुणस्तर प्रमाण चिन्ह प्रदान, खेप प्रमाणीकरण, प्रयोगशाला प्रमाणीकरण, विश्लेषण सेवा, Calibration सेवा, Eco-labeling सेवा, N.S. Quality Award, Legal Metrology कार्यान्वयन र Technical Barriers to Trade हटाउन आवश्यक सेवा सम्बन्धी सेवाहरु प्रदान गर्ने,
७.	लघु, घरेलु तथा साना उद्योग प्रवर्द्धन केन्द्र	▪ लघु उद्यम, घरेलु तथा साना उद्योगको विकास एवं प्रवर्द्धन सम्बन्धी नीतिगत सहजीकरण गर्ने, ▪ लघु उद्यम, घरेलु तथा साना उद्योगको विकास एवं प्रवर्द्धन सम्बन्धी प्रदेशसँग समन्वय र आवश्यक कार्य गर्ने, ▪ लघु उद्यम, घरेलु तथा साना उद्योगका लागि आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न उद्यमशीलता तथा सीप विकास तालिम प्रदान गर्ने सम्बन्धी कार्य, ▪ लघु उद्यम, घरेलु तथा साना उद्योग प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्य गर्ने,

८.	व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्र	▪ राष्ट्रिय व्यापार मेला सम्बन्धी कार्य गर्ने, ▪ Trade Intelligence Related Works, ▪ Market Related Works, ▪ आयात निर्यात सम्बन्धी तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्ने, ▪ व्यापार सम्बद्ध विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने, ▪ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार मेलाहरुमा नेपाली व्यवसायी र नेपाली उद्यमीहरुलाई सहभागिता गराउने सम्बन्धी कार्य गर्ने, ▪ नेपाली उत्पादनहरुका लागि अन्तर्राष्ट्रिय बजार खोजी गर्न बजार विश्लेषण गर्ने कार्य,
९.	विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण	▪ विशेष आर्थिक क्षेत्रहरुको विकास, विस्तार र सञ्चालन सम्बन्धी कार्य, ▪ विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित क्षेत्रहरुलाई प्रदान गर्ने सेवाहरु सम्बन्धी कार्य गरी लगानी सहजीकरण गर्ने सम्बन्धी कार्य, ▪ विशेष आर्थिक क्षेत्रमा औद्योगीक पूर्वाधार विकास गर्ने कार्य,
१०.	नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समिति	▪ Integrated Check Posts र Dry Ports हरुको सञ्चालन गर्ने र Trade Facilitation सम्बन्धी कार्य र नियमन सम्बन्धी कार्य, ▪ आयात निर्यात सहजीकरण गर्ने कार्य,
११.	नेपाल पारवहन तथा गोदाम व्यवस्था कम्पनी लिमिटेड	▪ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा नेपाली आयातकर्ता तथा निवासीकर्ताहरुलाई पारवहन तथा गोदाम सम्बन्धी सेवा प्रदान गरी व्यापारलाई सहजीकरण गर्ने, ▪ भन्सार विन्दुहरुमा गोदाम घरहरु सञ्चालन गरी व्यापार लागत घटाउन सहयोग पुऱ्याउने, पारवहन सहजीकरण गर्ने ▪ Clearing, Forwarding & Undertaking सेवा सञ्चालन गर्ने,
१२.	औद्योगीक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड	▪ औद्योगीक क्षेत्रभित्र उद्योग स्थापना गर्न सहजीकरण गर्ने, ▪ औद्योगीक क्षेत्रभित्र औद्योगीक पूर्वाधार विकास गर्ने र उद्योग स्थापना गरी सञ्चालन गर्न सहयोग पुऱ्याउने, ▪ औद्योगीकरणमा सहयोग पुऱ्याउने,

निष्कर्ष र सुझाव

नेपालमा कानुनी, संरचनागत र प्रक्रियागत सुधार गरी लगानीका लागि अनुकूल वातावरण निर्माण गरिएको भए तापनि आशातित लगानी आकर्षित गरी औद्योगीकरण गर्न सकिएको छैन। यसका अतिरिक्त वैदेशिक व्यापारमा समेत अभिवृद्धि गरी निर्यातमा उत्साहजनक बढोत्तरी गर्न अझ धेरै प्रयास गर्नु आवश्यक देखिन्छ। उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय र यस सम्बद्ध निकायहरुले प्रदान गर्ने सेवा प्रवाहलाई चुस्त, दुरुस्त र सरलीकृत बनाउँदै व्यवसायिक लागत घटाउँदै तथा निकासी व्यापार बढाउन Doing Business Cost लाई न्यूनीकरण गर्न विभिन्न सुधारात्मक कार्यहरुको थालनी गरिएको भएतापनि उत्पादनको दायरा फराकिलो बनाउन र निर्यातका लागि आवश्यक परिमाणको वस्तु उत्पादन गर्न नसक्दा वस्तु निर्यातको अवस्थाले उत्साहजनक परिणाम प्राप्त गर्न सकेको छैन। यसका लागि लगानी र व्यापारका क्षेत्रमा माथि प्रस्तुत गरिएका रणनीतिहरुलाई कडाइका साथ कार्यान्वयनमा लैजान ढिला गर्नुहुन्न। लगानी र व्यापारलाई मुलप्रवाहीकरण गर्दै अन्य क्षेत्रगत नीतिहरुले समेत लगानी र व्यापार सम्बन्धी नीतिहरुलाई पृष्ठपोषण गर्न सक्ने गरी लगानी र व्यापार सहयोगी बनाउन सकेमा मात्र देशमा लगानी अभिवृद्धि गर्दै उत्पादन वृद्धि गरी निर्यात बढाउन सकिनेछ। यसबाट आयातमुखी अर्थतन्त्रलाई परिवर्तन गर्दै निर्यातमुखी अर्थतन्त्रमा रुपान्तरण गर्न र समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिमा समेत सहयोग पुग्नेछ। बहुपक्षीय व्यापार संयन्त्रका वार्ताहरूमा सहमति भई अपेक्षित लाभ लिन नसकेको परिवेशमा विभिन्न मुलुकहरूले द्विपक्षीय तथा क्षेत्रीय लगानी तथा व्यापार सम्झौतामा आफुलाई क्रियाशिल बनाई लाभको हिस्सा ठूलो बनाउन नेपालले पनि व्यापार तथा लगानी प्रवर्धनका लागि अन्य मुलुकहरूसँग द्विपक्षीय व्यापार तथा लगानी सम्झौतालाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकास सँगसँगै डिजिटल माध्यमबाट व्यापारिक गतिविधिहरू बढ्न थालेको सन्दर्भमा ईकमर्स (E-Commerce) मा आधारित व्यापारलाई बढावा दिनुपर्ने स्थिति रहेको छ। मुलुक सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरिसकेको सन्दर्भमा देशको लगानी र व्यापार विस्तारका क्षेत्रमा सबै तहका सरकारको आआफ्नो भूमिका रहेको हुन्छ। सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहले आआफ्ना नीति तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा लगानी र व्यापारलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्ने हुन्छ। सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रमा कृषि तथा वन पैदावरमा आधारित वस्तुहरू, विद्युत, पर्यटन, सूचना प्रविधि जस्ता विभिन्न प्रकारका वस्तु तथा सेवाको मूल्य शृङ्खला विकास तथा लगानी प्रवर्धनमा एक आपसमा समन्वय तथा सहकार्य गर्दै लगानी र वाणिज्य क्षेत्रको विकास गर्नु अति आवश्यक देखिएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको सुधार कार्ययोजना, २०८१, नेपाल सरकार, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं, भाद्र २०८१ ।
- वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन आ.व. २०८०/८१, नेपाल सरकार, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, फागुन २०८१ ।
- वाणिज्य नीति, २०८१, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, २०८१ ।
- सोह्रौं योजना (आ.व. २०८१/८२ – २०८५/८६), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- Governance and Development, Chhabindra Parajuli, Bhundipuran Prakashan, Kathmandu, 2018

सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण

✍ घनश्याम पराजुली ♦

सारांश

सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, ईमान्दारिता, जवाफदेहिता र विश्वसनीयता प्रबर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढँगबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा विना भेदभाव सहभागी हुने समान अवसर प्रदान गर्न सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन गरिएको हुन्छ। खरिद कानूनको पालनाको स्वतन्त्र रुपमा परीक्षण गर्ने कार्य लेखापरीक्षणले गर्दछ। लेखापरीक्षणले खरिद सम्बन्धी कार्य कानून तथा खरिदका मान्य सिद्धान्त वा खरिदका असल अभ्यास अनुरुप भए नभएको मूल्याङ्कन गरी सुधारका लागि सुझाव प्रदान गर्दछ। लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा औंल्याइएका विषय कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा पनि लेखापरीक्षणले अनुगमन लेखापरीक्षण गरी सोको प्रतिवेदन जारी गर्दछ।

शब्दकुञ्जीः *जिम्मेवार पक्ष (Responsible party), खरिद अधिकारी (Procuring authorities), लेखापरीक्षण प्रश्न (audit question), लेखापरीक्षण आधार (Criteria), जोखिम न्यूनीकरण (Mitigation), विशेष परिस्थिति (Emergencies), अनुगमन लेखापरीक्षण (Follow-up) ।*

सार्वजनिक खरिदको परिचय

सार्वजनिक खरिद अन्तर्गत सरकारी निकाय, सार्वजनिक निकाय, सार्वजनिक संस्थान वा कानून अनुसार सार्वजनिक जाफदेहिता पुरा गर्ने गरी कार्य सञ्चालन गर्ने निकायहरुले आफ्ना उद्देश्य प्राप्तीको लागि सम्झौता गरी मालसमान, सेवा र निर्माण कार्यको खरिद र प्राप्तीसँग सम्बन्धित सबै क्रियाकलापहरु पर्दछन। यस्ता निकायले सार्वजनिक आवश्यकता पुरा गर्न सार्वजनिक कोषको प्रयोग गरेका हुन्छन। सार्वजनिक खरिदले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रका सबै आर्थिक क्रियाकलापहरु जस्तैः शिक्षा, स्वास्थ्य, पूर्वाधार, रक्षा आदि समेटेको हुन्छ र सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण प्रभाव पारेको हुन्छ। ओईसिडि ले सार्वजनिक खर्चमा १ प्रतिशत बचत गर्दा आफ्ना सदस्य मुलुकहरुमा प्रतिवर्ष ४३ विलियन युरो बचत हुने तथा सदस्य मुलुकहरुमा जिडिपिको १२ प्रतिशत सार्वजनिक खरिदमा खर्च हुने अनुमान गरेको पाइन्छ। विश्व बैङ्कले कुल गार्हस्थ उत्पादनको औसतमा १३ प्रतिशतदेखि २० प्रतिशतसम्म सार्वजनिक खरिदका क्रियाकलापले प्रतिनिधित्व गर्ने

♦ नायब महालेखा परीक्षक

तथ्याङ्क सार्वजनिक गरेको पाइन्छ। यसै गरी संयुक्त राष्ट्र संघको लागु औषध र अपराध कार्यालयले सार्वजनिक सम्झौताहरुको १० देखि २५ प्रतिशतसम्म रकम भ्रष्टाचारजन्य कार्यले नोक्सान हुने उल्लेख गरेको पाइन्छ। सरकारले बजेट खर्च गर्दा अधिकतम लाभ हुने गरी खर्च गरेको हुनु पर्दछ। सार्वजनिक खरिद प्रणालीमा भएको पारदर्शिताले सरकारका विकास लक्ष्य पुरा गर्न सहयोग गर्दछ। सार्वजनिक खरिदले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा सार्वजनिक र आर्थिक क्रियाकलापलाई प्रभाव पारेको हुन्छ। सार्वजनिक खरिदले वातावरणीय र सामाजिक संरक्षणका साथै मानव संसाधन विकासलाई समेत प्रभाव पार्नुको साथै प्रविधिमा परिवर्तन समेत गराउन सक्दछ। सार्वजनिक खरिदको माध्यमबाट करदाताले तिरेको ठूलो परिमाणको कर रकम खर्च हुने भएकाले सरकारले मितव्ययी, दक्षतापूर्ण र प्रभावकारी रुपमा कार्य सम्पादन गरी जनहितलाई उच्च प्राथमिकता दिई गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्नु पर्दछ।

कुनै पनि निकायले गर्ने खरिद कार्य खरिदका मान्य सिद्धान्त वा प्रचलनलाई अनुसरण गरेको हुनु पर्दछ। निकाय अनुसार कार्यविधि फरक भएपनि खरिदका सामान्य सिद्धान्त एउटै हुनु पर्दछ। सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ ले सार्वजनिक खरिदलाई सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक खरिद ऐन बमोजिम कुनै मालसमान, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा प्राप्त गर्ने वा कुनै निर्माण कार्य गर्ने वा गराउने कार्य भनी परिभाषित गरेको छ। सार्वजनिक खरिदलाई UNDP ले Public procurement may defines as the overall process of acquiring goods, civil works and services which includes all functions from the identification of needs, selection and solicitation of sources, preparation and award of contract, and all phases of contract administration through the end of a services' contract or the useful life of an asset तथा INTOSAI ले Public procurement refers to purchase and lease of goods, works (constructions) or services with a view to meet the needs of the state and the public made by a contracting authority or a procurement agency authorized in accordance with national or provincial laws or applicable regulations on public procurement तथा OECD ले Public procurement refers to the purchase by governments and state-owned enterprises of goods, services and works तथा World Bank ले Public procurement is the process of purchasing goods, services or works by the public sector from the private sector भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ।

सार्वजनिक खरिदका किसिम

सार्वजनिक खरिदमा सामान्यतया मालसमानको आपूर्ति सेवा तथा निर्माण कार्य समावेश गरिन्छ। सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ ले सार्वजनिक खरिदलाई मालसमान, निर्माण कार्य, परामर्श सेवा र अन्य सेवामा वर्गीकरण गरेको छ भने बिश्व बैङ्कको खरिद नियमावलीले खरिदलाई मालसमान, परामर्श सेवा, गैर परामर्श सेवा र निर्माण कार्यमा वर्गीकरण गरेको छ।

सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण

सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षणले समग्र लेखापरीक्षण कार्य अन्तर्गत सार्वजनिक खरिदका कुनै खास विषयवस्तुको परिपालना र/वा कार्यमूलक लेखापरीक्षण समेटेको हुन्छ। वित्तीय लेखापरीक्षणबाट पनि सार्वजनिक खरिदका पक्षहरुको परीक्षण गर्न सकिन्छ। ईन्टोसाईले सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षणलाई verification of the physical existence of the acquired assets, compliance control, review and assessment of public procurement processes, results and performance, reporting on the audit भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ।

लेखापरीक्षकले सम्पादन गर्ने लेखापरीक्षणको किसिम अनुसार लेखापरीक्षण गर्दा पालना गर्नु पर्ने लेखापरीक्षण मान फरक हुन सक्दछ। सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षणमा अन्य लेखापरीक्षण सरह लेखापरीक्षणको डिजाइन तयार गर्ने, उपयुक्त लेखापरीक्षण प्रश्न र आधार छनौट गरी लेखापरीक्षणका उद्देश्य समावेश गरी लेखापरीक्षण योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, प्रतिवेदन र अनुगमन गर्ने लेखापरीक्षणका सबै चरणहरु पुरा गरिएको हुनु पर्दछ।

जिम्मेवार पक्ष र संभावित उपयोगकर्ता

सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षणमा जिम्मेवार पक्ष मा खरिद कार्य गर्ने निकाय वा अधिकारीहरु पर्दछन। यस्ता निकायहरुमा सरकारी निकाय, स्थानीय तह, सार्वजनिक संस्थानहरु, सार्वजनिक कोष प्राप्त गरी खर्च गर्ने निजी क्षेत्रका निकायहरु समेत पर्दछन। सार्वजनिक खरिदको नियमन वा सुपरीवेक्षण गर्ने निकाय पनि जिम्मेवार पक्षमा समावेश गर्ने गरिएको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त सार्वजनिक खरिदको विश्लेषण गर्ने, सुझाव दिने, विद्युतीय खरिदको प्रणाली (Platform) सञ्चालनमा संलग्न रहने निकाय समेत पर्दछन।

सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनका संभावित उपयोगकर्ताहरुमा कार्यकारिणी र विधायिकी निकाय, खरिदको नियमन गर्ने राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरु, सार्वजनिक खरिदका विज्ञ समुह, खरिद सम्झौता गर्ने वा खरिद अधिकारी, खरिद गरिने निकायका लागि कोष उपलब्ध गराउने पक्षहरु समेत पर्दछन।

लेखापरीक्षण गर्ने विषय

सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण गर्ने विषय (Subject matter) सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित रहेका हुन्छन। लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गर्ने विषय पहिचान गर्दा सार्वजनिक खरिदमा रहेका जोखिमका तह (Extreme, High, Moderate, Low) र त्यस्ता जोखिमका असर (Severe, Major, Moderate, Minor) समेत विचार गरी जोखिमको लेखाजोखा गरेको हुनु पर्दछ। लेखापरीक्षण गर्ने विषयवस्तु के लेखापरीक्षण गर्ने (What is audited?) भन्ने प्रश्नसँग सम्बन्धित हुन्छ र

लेखापरीक्षणको क्षेत्र (Scope) मा उल्लेख गरिन्छ। लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षणमा उपयुक्त हुने गरी पहिचान गरिएका लेखापरीक्षणका आधार (Criteria) सँग लेखाजोखा गरी विषयका सम्बन्धमा आफ्नो निष्कर्ष निकालेको हुनु पर्दछ। लेखापरीक्षण गर्ने विषयले लेखापरीक्षणका उद्देश्य वा लेखापरीक्षण प्रश्न अनुसार खरिद चक्र वा प्रकृयाका समग्रमा सबै चरण वा कुनै खास चरण समावेश गर्न सक्दछ।

लेखापरीक्षण योजना

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले सार्वजनिक खरिदका समग्र पक्ष वा खास पक्षको लेखापरीक्षण गर्ने विषय छनौट गर्न विभिन्न पक्षहरुले मार्गनिर्देश गरेका हुन्छन। सरकारले जनइच्छा वा सामाजिक आवश्यकता पुरा गर्नको लागि ठूलो बजेट विनियोजन गरी खर्च गरेको हुन्छ। सार्वजनिक खरिद प्रकृया दक्षतापूर्ण र प्रभावकारी बनाउन असफल भएको अवस्थामा वित्तीय स्रोतको क्षतिका साथै सरकारका राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तीमा नकारात्मक असर पर्न सक्दछ। राज्यका आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय एवम् सूचना प्रविधिसम्बन्धी लक्ष्य प्राप्ती गर्न मुद्राको सार्थकता हासिल गराउने औजारको रुपमा सार्वजनिक खरिद रहेको हुन्छ। राज्यका नीति एवम् लक्ष्यहरु सार्वजनिक खरिदको माध्यमबाट प्राप्ती भएको मूल्याङ्कन गर्ने औजारको रुपमा लेखापरीक्षणले काम गरेको हुन्छ। लेखापरीक्षणले सार्वजनिक खरिदको माध्यमबाट साधनको दुरुपयोग, भ्रष्टाचार र जालसाजीजन्य क्रियाकलाप, विशेष परिस्थितिमा भएको खरिदमा हुने जोखिमलाई कम गर्न सहयोग गर्दछ।

लेखापरीक्षण गर्न विषय छनौट गर्दा सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले आफूलाई प्राप्त कानूनी अधिकार तथा संस्थाको रणनीतिक योजना अनुसार विषयवस्तुको सारभुतता, जोखिमको संभावना, सार्वजनिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन, खर्चबाट मुद्राको सार्थकता प्राप्ती एवम् लेखापरीक्षणबाट गरिएका अपेक्षा र असर समेत विचार गर्नु पर्दछ। संस्थाले विषय छनौट गर्दा संस्थाको लेखापरीक्षण गर्न सक्ने क्षमता एवम् विषयको लेखापरीक्षण हुन सक्ने अवस्था (Auditability) समेत विचार गरेको हुनु पर्दछ। लेखापरीक्षण योजना तयार गर्न शुरु गर्नु अघि लेखापरीक्षकले सार्वजनिक खरिद सम्बन्धमा सञ्चार माध्यम वा अन्य माध्यमबाट सार्वजनिक भएका तथ्याङ्क वा सार्वजनिक खरिद सूचना प्रणाली वा अन्य सूचना प्रणालीबाट सूचना संकलन गरी विषयवस्तुको विश्लेषण गर्दै लेखापरीक्षणका उद्देश्य र लेखापरीक्षण प्रश्न निर्धारण गर्नु पर्दछ।

लेखापरीक्षण योजना तयार गर्दा सर्वप्रथम लेखापरीक्षणका उद्देश्य निर्धारण गरी लेखापरीक्षण गराउने निकायको खरिद प्रकृयाको जानकारी लिएपछि निकायको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको लेखाजोखा गर्दा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको जाँच मार्फत कार्यान्वयनको परीक्षण गरी जोखिमको अवस्था यकिन गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षण गराउने निकायको लेखापरीक्षण योजना तयार गर्दा सर्वोच्च

लेखापरीक्षण संस्थाको कानूनी अधिकार, अवलम्बन गरिने लेखापरीक्षणमान, लेखापरीक्षणका उद्देश्य, परीक्षण गर्ने विषय, लेखापरीक्षणका क्षेत्र र सीमा, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको मूल्याङ्कनका नतिजा, लेखापरीक्षण गर्नु पर्ने आवश्यकता, लेखापरीक्षणले समेट्ने समायावधि, लेखापरीक्षण टोली, लेखापरीक्षण लागत, लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको ढाँचा, प्रतिवेदन गर्ने समय र प्रतिवेदनको वितरण, लेखापरीक्षणका आधार, लेखापरीक्षण कार्यविधि, प्रमाण संकलन गर्ने विधि, सूचनाका स्रोत समावेश गर्ने प्रचलन रहेको छ।

लेखापरीक्षणका उद्देश्य र कार्यविधि

लेखापरीक्षण प्रतिवेदनका संभावित उपयोगकर्ताका अतिरिक्त लेखापरीक्षणका जिम्मेवार पक्ष पहिचान गरी लेखापरीक्षकले विभिन्न उद्देश्य निर्धारण गरेको हुन सक्दछ। यसका लागि लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षणको उद्देश्य निर्धारण गर्ने, कार्यमूलक वा परिपालना लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने लेखापरीक्षणका आधार छनौट गर्ने, लेखापरीक्षणका लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क वा सूचनाहरु र तिनीहरुका स्रोत पहिचान गर्ने, निर्धारण गरिएका आधार अनुसार तथ्याङ्कहरु मूल्याङ्कन गर्ने कार्यविधि पहिचान गर्नु पर्दछ।

लेखापरीक्षकले सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षणका उद्देश्य तय गर्न लेखापरीक्षण गर्ने विषय र आधार पहिचान गर्न निकायले अवलम्बन गरेका खरिदको समग्र पक्षको विश्लेषण गर्नु पर्दछ। यसका लागि खरिदका लागि निकायलाई प्राप्त कानूनी अधिकार, रणनीतिक योजना, निकायले गरेको समग्र खरिदको अवस्था, खरिदमा संलग्न हुनेको भूमिका र जिम्मेवारी, खरिदको सूचना प्रणाली वा प्रतिवेदन प्रणाली, खरिदमा संलग्न हुने पक्षको सीप र दक्षता समेत विचार गर्नु पर्दछ। निकायको खरिदको रणनीतिक पक्षको विश्लेषण गर्न लेखापरीक्षकले खरिद कार्यसम्पादन ढाँचा (Procurement Performance Model) अवलम्बन गर्नु पर्ने भनी युरोपियन युनियनले सिफारिश गरेकोले यसलाई समेत विचार गर्नु पर्दछ। यसैगरी लेखापरीक्षकले निकायले सार्वजनिक खरिदका सबै चरण वा प्रकृयाहरु अवलम्बन गरे नगरेको सम्बन्धमा विश्लेषण गरी खरिदका सबै चरण वा खास चरणको मात्र परीक्षण गर्ने गरी निर्धारण गर्नु पर्दछ।

लेखापरीक्षकले परिपालना लेखापरीक्षण गर्दा लेखापरीक्षणको उद्देश्य कानूनी संरचना वा प्राविधिक संरचना पालना गरी सार्वजनिक कोष खर्च गरेको सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्ने रहेको हुन्छ भने कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताका सिद्धान्तको अवलम्बनको जाँच गर्नु रहेको हुन्छ। लेखापरीक्षणका उद्देश्यले लेखापरीक्षण कार्यविधि (Approach) र डिजाइनलाई निर्देशित गर्दै लेखापरीक्षण प्रश्न एवम् आधार पहिचान गरी पर्याप्त र उपयुक्त लेखापरीक्षण प्रमाण संकलन गर्न सहयोग गर्दछ।

लेखापरीक्षकले सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण गर्दा नतिजाउन्मुख कार्यविधि (Result-oriented approach) वा समस्याउन्मुख कार्यविधि (Problem-oriented approach) वा प्रकृयाउन्मुख कार्यविधि (Process-oriented approach) मध्ये कुनै एक वा सबै कार्यविधि अवलम्बन गर्न सक्दछ।

लेखापरीक्षकले प्रकृयाउन्मुख कार्यविधि अवलम्बन गरेको अवस्थामा खरिद कार्य सम्पादन गर्न खरिद कानून एवम् मार्गदर्शनको कार्यान्वयन, खरिद प्रकृया व्यवस्थित रुपमा भएको देखिने अभिलेख, खरिदमा संलग्न हुनेको भूमिका र जिम्मेवारी किटान, विद्युतीय माध्यमबाट खरिद गरेको अवस्थामा खरिदका सबै प्रकृया पूर्णरुपमा अभिलेखाङ्कन भई सबै कागजात समावेश भएको र प्रणालीमा परीक्षण (Audit trail) गर्ने व्यवस्था, विद्युतीय माध्यममा तथ्याङ्कमा पहुँच, तथ्याङ्कको भण्डारण, प्रणालीमा रहेको विपद् व्यवस्थापन, आधिकारिक हस्ताक्षरको प्रयोगमा पर्याप्त सुरक्षा, खरिदसम्बन्धी सबै निर्णय वा मूल्याङ्कन वा परीक्षण वा राय दिने कार्य आधिकारिक पदाधिकारीबाट सम्पादन, खरिद कार्यबाट सृजित दायित्व पुरा गर्न आवश्यक बजेटको पर्याप्तता, खरिदका सबै चरणलाई समेट्ने आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको तर्जुमा एवम् कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन, खरिदको कार्य पुरा गर्ने वा नापजाँच वा निरीक्षण वा भुक्तानी गर्ने जिम्मेवारी बाँडफाँट, आचारसंहिता वा इमान्दारितासम्बन्धी तालिम वा स्वघोषणा र उपहार वा आतिथ्यता सम्बन्धी नीति वा सचेत गराउने संयन्त्र वा इमान्दारिताको कार्यान्वयनको अनुगमन जस्ता खरिद कार्यमा स्वार्थ बाझिने अवस्था नियन्त्रणका उपाय अवलम्बन, खरिद कार्यको नियमित रुपमा पुनरावलोकन जस्ता विषयलाई विशेष ध्यान दिएको हुनु पर्दछ।

लेखापरीक्षण प्रश्न

लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षणका उद्देश्य र कार्यविधि अनुसार खरिदको लेखापरीक्षणको उद्देश्यलाई लेखापरीक्षणको समग्र प्रश्न मानी यस्तो प्रश्नलाई विभिन्न उपप्रश्नहरुमा विभाजन गर्दै लानु पर्दछ। यस्ता उपप्रश्नहरुको उत्तरबाट समग्र प्रश्नको उत्तर आउनु पर्दछ। सार्वजनिक खरिदमा धेरै पक्षहरुको संलग्नता हुने धेरै प्रकृतिका सरोकारवालाहरुले जिज्ञाशा राखेको हुने तथा लेखापरीक्षणमा संलग्न हुने जनशक्तिले सबै प्रकृतिका सरोकारवालाहरुलाई विचार गर्दै खरिदका सबै चरणहरुको परीक्षण गर्नु पर्ने भएकाले सोही अनुसार लेखापरीक्षणका प्रश्नको डिजाइन गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षकले आफूलाई प्राप्त सूचनाको आधारमा लेखापरीक्षण प्रश्नको प्रकृति निर्धारण गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षणका प्रश्न निर्धारण गर्दा परीक्षण गर्ने विषयमा हुन सक्ने कमी कमजोरी वा गलत प्रस्तुतीलाई विचार गर्दा निकायको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको विश्लेषण गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षकले खरिदको लेखापरीक्षणको क्रममा लेखापरीक्षण प्रश्न पहिचान गर्दा देहायका आधार लिन सक्दछ।

क. मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताका सिद्धान्त पालना: सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण गर्दा लेखापरीक्षकले खरिद प्रकृया वा खरिद कार्यको कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्ने तय गरेको अवस्थामा यस्तो लेखापरीक्षणमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताका सिद्धान्त पालनाको परीक्षण गर्ने उद्देश्य लिएको हुनुपर्दछ। यस्तो अवस्थामा लेखापरीक्षणका प्रश्न तय गर्दा तोकिएको खरिद प्रकृया पुरा गरी मालसमान वा सेवाको प्राप्ती, उपयुक्त स्थानमा उचित समयमा उपयुक्त परिमाण वा गुणस्तरमा न्यूनतम मूल्यमा प्राप्ती, खरिद कार्य वा खरिद प्रकृयामा प्रयोग भएका समाग्रीबाट परिमाणात्मक र गुणात्मक उपलब्धि हासिल, न्युनतम सामग्रीबाट अधिकतम उपलब्धी हासिल, खरिद प्रकृयाले निकायको कार्यसम्पादनमा तथा कार्यदक्षतामा सुधार, खरिद कार्यका अपेक्षित उद्देश्य प्राप्ती वा नतिजा प्राप्ती वा शर्त पालना, इच्छित वस्तु वा सेवा प्राप्ती, खरिदबाट उचित मूल्य प्राप्ती, खरिद प्रकृयाका विद्यमान समस्या र समस्याका कारण, कार्यतालिका पालना, खरिदका शर्त पालना गर्न नसक्नुका कारणको वास्तविकता, खरिदका जिम्मेवार पक्षले आफ्ना जिम्मेवारीको पालना आदिलाई विचार गर्नु पर्दछ।

ख. खरिद रणनीतिको कार्यान्वयन: लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गर्दा लेखापरीक्षण गराउने निकायले अवलम्बन गरेको समग्र खरिद नीति वा रणनीतिको लेखापरीक्षण गर्न सक्दछ। यस अनुसार खरिद नीति वा रणनीतिसँग सम्बन्धित लेखापरीक्षण प्रश्न तय गर्दा निकायको कानूनी व्यवस्था अनुसार समग्र रणनीतिक योजनासँग तालमेल हुने गरी खरिद रणनीतिको तर्जुमा, निकायका सबै सरोकारवालाका अपेक्षा पुरा गर्ने गरी खरिदको आवश्यकता पहिचानको यथार्थता, प्रतिस्पर्धात्मक खरिद विधिको अवलम्बन, विगतका खरिदमा भोगेका जोखिम वा सिकेका पाठ, विगत वर्षमा खरिदमा भएको वास्तविक खर्च र भविष्यमा गर्नु पर्ने खर्चको अनुमानित रकम, विगतका खरिदलाई प्रभाव पारेका घटनाले भविष्यको खरिदमा प्रभाव पार्न सक्ने संभावना, खरिदलाई असर गर्न सक्ने जोखिमको तह र असरको संभावना विश्लेषण गर्दै जोखिम न्यूनीकरणका उपाय अवलम्बन, प्रस्तावदाताको भौगोलिक उपस्थिति, खरिदमा संलग्न हुनेको भूमिका र जिम्मेवारीमा स्पष्टता एवम् सीप र दक्षता, खरिदको प्रतिवेदन वा सूचना प्रणालीको कार्यान्वयन, खरिदको जिम्मेवारी लिने संस्थागत संरचना एवम् संरचनामा वार्ता गर्न सक्ने क्षमता समेत भएका दक्ष जनशक्तिको उपलब्धता, खरिदको अधिकार प्रत्यायोजन, निकाय र मातहतका कार्यालयको खरिदमा समन्वय, बजार र आपूर्तिकर्ताको विश्लेषण, खरिदको समग्र लागत, विद्युतीय खरिद प्रणालीको अवलम्बन, खरिद कारवाही सम्बन्धी सूचनाको उपलब्धता, खरिदसँग सम्बन्धित समितिका निर्णय कार्यान्वयन, सार्वजनिक खरिदका सम्बन्धमा आन्तरिक एवम् अन्तिम लेखापरीक्षणले दिएका सुझाव, निकायको खरिद रणनीतिको कार्यान्वयनको निरन्तर अनुगमन, निकायका खरिदका लक्ष्य प्राप्तीको मूल्याङ्कन, खरिद कारवाहीको अभिलेख जस्ता पक्षहरु विचार गर्नु पर्दछ।

ग. खरिदको तयारी चरण: सार्वजनिक खरिदको तयारी चरणमा सार्वजनिक निकायले खरिदको आवश्यकता पहिचान, बजारको विश्लेषण, खरिद विधि र सम्झौताको किसिम छनौट, कार्यक्षेत्रगत शर्त वा स्पेशिफिकेसन वा कामको विवरण तयार, बोलपत्रसम्बन्धी कागजात तयार, प्रस्ताव आव्हान र प्रस्ताव आव्हानको सूचनामा रहेका अस्पष्टतालाई स्पष्ट गर्ने कार्यसम्पादन गरेको हुन्छ। लेखापरीक्षकले यस चरणको लेखापरीक्षण गर्न लेखापरीक्षण प्रश्न पहिचान गर्दा खरिद आवश्यकता पहिचानको यथार्थता, खरिदको लागत लाभ विश्लेषण, खरिदका उपयोगकर्ताका आवश्यकता ठिक परिमाण र गुणस्तरमा ठिक समय र लागतमा पुरा गर्न उचित आइटम खरिद गर्ने गरी खरिदको विवरण तयारी, खरिद प्रकृयाका जोखिम वा जटिलता विश्लेषण, खरिदको लागत अनुमानको यथार्थता, खरिदको आवश्यकता र कानूनी व्यवस्था अनुकुल हुने गरी खरिद कार्यतालिका तर्जुमा, खरिद प्रकृयामा खरिद विज्ञको सेवाको आवश्यकता पहिचान एवम् परिचालन, उपयुक्त खरिद विधि एवम् खरिद सम्झौताको छनौट, छनौट भएको विधिबाट खरिद गर्दा प्रतिस्पर्धाको अवस्था, खरिद प्रकृयामा पारदर्शिता तथा समान व्यवहार र मुद्राको सार्थकता प्राप्ती हुने अवस्था, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातको पर्याप्तता वा समान व्यवस्था तथा सार्वजनिक हितलाई संबोधन हुने व्यवस्था, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातमा सबैको पहुँच र पर्याप्त सूचना प्रवाह, वैकल्पिक प्रस्तावको व्यवस्थापन, कार्यक्षेत्रगत शर्त वा स्पेशिफिकेसन वा कामको विवरणमा सबैलाई समान व्यवहार हुने व्यवस्था, प्रस्ताव मूल्याङ्कन गर्ने आधारमा स्पष्टता, सहभागी हुन चाहाने सबैले प्रस्ताव पेस गर्न पाउने गरी समय प्रदान, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातमा रहेका अस्पष्टतालाई स्पष्ट पार्न गरिएका अनुरोधको संबोधन गरी सोको जानकारी प्रदान, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातमा परिवर्तन गरेको अवस्थामा परिवर्तनको सबैलाई जानकारी दिई आवश्यकता अनुसार पेस गर्न थप समय प्रदान, खरिद प्रकृयामा गोपनियता कायम, खास पक्षलाई मात्र लाभ हुने खालका प्रावधान नगरी सबैलाई समान रुपमा व्यवहार गर्ने जानकारी प्रदान जस्ता पक्षहरुलाई विचार गर्नु पर्दछ।

घ. बोलपत्रका चरण: सार्वजनिक खरिदको बोलपत्र चरणमा बोलपत्र दर्ता, खोल्ने, मूल्याङ्कन, योग्य प्रस्तावदाता छनौट, बोलपत्र स्वीकृत, खरिद सम्झौता, सम्झौताको जानकारी दिन सार्वजनिक गर्ने कार्य समावेश हुन्छन। यस चरणको लेखापरीक्षण गर्न लेखापरीक्षण प्रश्न निर्धारण गर्दा बोलपत्र खोल्दा पुरा गर्नु पर्ने कार्यविधिको पालना, बोलपत्र खोल्दा पारदर्शिता एवम् गोपनियता कायम, विद्युतीय बोलपत्रमा सबैको पहुँच तथा कागजातको गोपनियता एवम् सुरक्षा, खोल्ने प्रकृयाको स्वतन्त्र रुपमा निरीक्षण वा नियमन, स्वार्थ बाझिने अवस्थालाई नियन्त्रण, बोलपत्रले पूर्वनिर्धारित योग्यता वा शर्त पालना, बोलपत्रदाताले पेस गरेका कागजातको आधिकारिकता, पूर्वनिर्धारित आधारमा मूल्याङ्कन, स्वीकृत वा अस्वीकृत गरेका आधारको यथार्थता प्रस्तुती, पूर्वनिर्धारित प्रकृया पुरा गरी बोलपत्र मूल्याङ्कन गरी न्युनतम अङ्क प्राप्त गर्ने बोलपत्र पहिचान, मूल्याङ्कन प्रकृयामा पारदर्शिता एवम् निष्पक्षता, बोलपत्रदाताविच मिलेमतोको अवस्था वा मूल्याङ्कनकर्ताको बोलपत्रदातासँग मिलेमतो, मूल्याङ्कनमा एकभन्दा बढि व्यक्ति

वा समितिका सबै सदस्यको संलग्नता, बोलपत्र तयारी तथा मूल्याङ्कन र स्वीकृत गर्ने पदाधिकारीको जिम्मेवारीमा फरक पदाधिकारी, मूल्याङ्कनको क्रममा मूल्याङ्कनका आधार परिमार्जन, मूल्याङ्कनका नतिजा र सिफारिशमा स्पष्टता, मूल्याङ्कनका नतिजा अनुसार प्रस्ताव स्वीकृति, मूल्याङ्कन प्रकृयामा उठेका गुनासाको संबोधन, बोलपत्रसम्बन्धी कागजात अनुसार बोलपत्रका शर्तलाई निरन्तरता, वार्ता गर्नु पर्ने अवस्थामा वार्ताको कार्यविधि पालना, सम्झौताका शर्त पालना नगर्दा हुने क्षतिबाट संरक्षण, बोलपत्र चरणका समयतालिकाको पालना जस्ता विषयहरुलाई विचार गरेको हुनु पर्दछ।

ङ. सम्झौता कार्यान्वयनको चरण: सार्वजनिक खरिद खरिदको यस चरणमा खरिद सम्झौताको कार्यान्वयनको अनुगमन, आवश्यकता अनुसार सम्झौतामा परिमार्जन वा संशोधन, निरीक्षण तथा स्वीकृति, कार्यस्वीकार, विजक भुक्तानी, सम्झौताको अन्त्य वा कार्य सम्पन्न, दावी तथा विवाद समाधान, अन्तिम भुक्तानी लगायतका कार्य समावेश गरिएको हुन्छ। लेखापरीक्षकले यस चरणको लेखापरीक्षण गर्न लेखापरीक्षण प्रश्न तय गर्दा निकायलाई हानि वा आपूर्तिकर्तालाई लाभ हुने वा लागत बृद्धि हुने वा आपूर्तिकर्तालाई मात्र लाभ हुने घटना नियन्त्रण, कार्यतालिका कार्यान्वयनको अनुगमन, कार्यक्षेत्रगत शर्त वा स्पेशिफिकेसन वा कामको विवरण अनुसार कार्यसम्पादन अवस्था, प्रतिस्पर्धात्मक विधि अवलम्बन हुने अवस्थाको थप कार्य समेत भेरिएसनमार्फत थप गरेको अवस्था, कार्यसम्पादन नभएको अवस्थामा निकायलाई हुन सक्ने क्षतिको विश्लेषण, सम्झौताका शर्त अनुसार कार्यसम्पन्न (लागत, प्राविधिक स्पेशिफिकेसन, परिमाण, समय सीमा) अवस्था, सम्झौताका शर्त अनुसार भुक्तानीका आदेश रुजु गरी भुक्तानी, सम्झौताका शर्तमा आवश्यकता अनुसार परिमार्जन वा संशोधन, विवाद समाधान, सम्झौताका शर्त अनुसार कार्यसम्पादन नगरेको अवस्थामा सम्झौताको अन्त्य तथा सम्झौताका शर्त अनुसार कार्य सम्पन्न जस्ता विषयलाई समावेश गर्न सक्दछ।

लेखापरीक्षणका आधार

लेखापरीक्षणका आधारले लेखापरीक्षण गर्ने विषयको मूल्याङ्कन गर्न प्रयोग गर्न न्युनतम मापदण्ड (Benchmark) दिने काम गर्दछ। लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षणका आधार पहिचान गर्दा धेरै प्रकारका विभिन्न स्रोतहरु प्रयोग गर्न सक्दछ। यस्ता आधार परिमाणात्मक वा गुणात्मक र सामान्य वा विशेष हुन सक्दछन। यसले कानून अनुसार वा लेखापरीक्षणका उद्देश्य अनुसार वा असल व्यवस्थापनका अभ्यास अनुसार अपेक्षा गरिएका पक्ष (What should be?, what could be?) लाई जोड दिएको हुन्छ। लेखापरीक्षणका आधार तय गर्दा अनिवार्य रुपमा पालना गर्नु पर्ने सबै खरिदका कार्यविधि, खरिद विधि, खरिद सम्झौताका किसिम, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातको पालना, खरिदको प्रस्ताव आव्हान, कार्यक्षेत्रगत शर्त वा स्पेशिफिकेसन वा कामको विवरण, प्रस्ताव छनौट, सम्झौताको कार्यान्वयन, सम्झौताका शर्त पालना, खरिदका अपेक्षित लक्ष्य प्राप्ती लगायत

छनौट गर्न सकिन्छ। लेखापरीक्षणका आधार पहिचान गर्दा लेखापरीक्षणका आधारका समुहमा पहिचान गरी समुह अन्तर्गत विभिन्न आधार छनौट गर्न सकिन्छ।

लेखापरीक्षणका आधार छनौट गर्दा निकायको कार्य सञ्चालनसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था (सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४), कार्यपालिका वा विधायिका वा निकायको सर्वोच्च कार्यकारी निकायका निर्णय, सार्वजनिक खरिदका प्रचलित असल अभ्यास, पेशागत मान, खरिदका मुख्य कार्यसम्पादन सूचक (Key Performance Indicators, KPIs), स्वतन्त्र विज्ञका सुझाव, नयाँ आविस्कार तथा अन्य विश्वसनीय सूचनाबाट छनौट गर्न सकिन्छ। यसका लागि लेखापरीक्षकले मान्यता प्राप्त स्रोतको पहिचान गर्दा लेखापरीक्षण गरिने विषयवस्तुसँग उपयुक्तताको विश्लेषण गरी जिम्मेवार पक्षले स्वीकार गर्ने खालका लेखापरीक्षणका आधार छनौट गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षण गराउने निकायले कार्यान्वयनमा ल्याएका स्रोतबाट उपयुक्त आधार छनौट गर्न नसिकने अवस्थामा लेखापरीक्षकले आफै उपयुक्त आधारको विकास गर्दा लेखापरीक्षण प्रतिवेदनका उपयोगकर्तालाई विश्वसनीय हुने प्रतिवेदन दिन सक्ने खालका छनौट गरेको हुनु पर्दछ। यसका लागि लेखापरीक्षकले खरिद सम्बन्धी असल अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था (UNCITRAL Model Law on Public Procurement, EU Directives on Public Procurement, WTO's General Procurement Agreement, OECD Recommendation on public procurement, The methodology for assessing procurement systems, MAPS) लाई आधार लिन सक्दछ।

सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण गर्दा कार्यमूलक लेखापरीक्षण वा परिपालना लेखापरीक्षण वा दुवै लेखापरीक्षण गर्न सकिन्छ। कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरेको अवस्थामा लेखापरीक्षण गर्ने विषयवस्तु पहिचान गर्दा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता (3Es) को सिद्धान्तबाट लेखापरीक्षणका आधार छनौट गर्नु पर्दछ। सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य नै खरिद अधिकारी र सर्वसाधारणका लागि सार्वजनिक खरिदबाट मुद्राको सार्थकता प्राप्त गराउने भएकाले यसका लागि खरिद अधिकारीले आवश्यकता परेको स्थान र अवस्थामा पर्याप्त गुणस्तर र परिमाणमा तथा उपयुक्त मूल्यमा मालसमान र सेवा उपलब्ध गराएको हुनु पर्दछ। खरिदबाट मुद्राको सार्थकता प्राप्त नभएको अवस्थामा सरकारी निकायले नागरिकलाई प्रभावकारी रुपमा सेवा प्रवाह गर्ने क्षमतामा असर पर्न गई सरकारी निकायको विश्वसनीयतामा कमी ल्याउन सक्दछ। सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षणले परिपालना लेखापरीक्षण गरेको अवस्थामा लेखापरीक्षण गर्ने विषयको लेखाजोखा गर्न लेखापरीक्षणका आधार छनौट गर्दा सार्वजनिक खरिदमा लागु हुने कानून अनुसार गर्नु पर्दछ।

लेखापरीक्षण जोखिम

लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण योजना वा लेखापरीक्षण गर्ने विषयको पूर्व अध्ययनको क्रममा लेखापरीक्षण जोखिमलाई न्यूनीकरण गरेको हुनु पर्दछ। लेखापरीक्षण जोखिम उच्च भएको भएको अवस्थामा लेखापरीक्षण योजनालाई परिमार्जन गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षण कार्यान्वयनको क्रममा लेखापरीक्षण जोखिमलाई न्युनस्तरमा राख्ने गरी लेखापरीक्षण प्रमाण संकलन गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षणका जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण टोलीमा विभिन्न योग्यता र अनुभव भएका सदस्य समावेश गर्ने, विषय विज्ञको सेवा लिने, सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित लेखापरीक्षण विधि अवलम्बन गर्ने, भौतिक परीक्षण र स्थलगत निरीक्षण बढाउने, लेखापरीक्षण कार्यमा स्वार्थ बाझिने अवस्था आउन नदिने, लेखापरीक्षण गराउने निकायसँग निरन्तर सूचना आदान प्रदान गर्ने, लेखापरीक्षण गुणस्तर नियन्त्रणका उपाय अवलम्बन गर्ने, लेखापरीक्षण कार्यको सुपरीवेक्षणलाई पर्याप्त र सक्षम बनाउने जस्ता उपायहरु अवलम्बन गर्न सक्दछ। लेखापरीक्षणको क्रममा विचार गर्नु पर्ने केही विशेष प्रकारका जोखिमहरु निम्न रहेका छन।

क. इमान्दारिता सम्बन्धी जोखिम: सार्वजनिक खरिदमा खरिद रणनीतिले प्रतिस्पर्धालाई संकुचन पार्ने, आवश्यकता पहिचान गर्दा अपर्याप्त लेखाजोखा, निर्णय प्रकृयामा खास पक्षको दबाब, सम्झौताका शर्तमा कुनै खास पक्षसँग अनौपचारिक सहमती, कमजोर खरिद योजना, निकायको समग्र रणनीति अनुकुल नहुने गरी खरिद कार्य, बजेट विनियोजनको पर्याप्तता, कुनै खास पक्षलाई हुने गरी कार्यक्षेत्रगत शर्त वा स्पेशिफिकेसन वा कामको विवरण तयारी, जटिल प्रकृतिका कार्यक्षेत्रगत शर्त वा स्पेशिफिकेसन वा कामको विवरण तयारी वा कार्य सम्पादनसँग नमिल्ने गरी तयारी, छनौटका आधारमा अस्पष्टता वा द्विविधा वा फरक व्याख्या हुने अवस्था, गलत प्रस्तावदाता छनौट, मालसमानको निरीक्षण गर्न गलत नमूना छनौट, सम्झौताका शर्त पालनाको अनुगमनमा असंवेदनशीलता, खरिद सूचनाको समान जानकारी प्राप्तीमा अवरोध, मूल्याङ्कनका आधार अग्रिम रुपमा किटान नहुने, गोपनीय सूचनाको चुहावट, प्रतिस्पर्धामा कमी वा मिलेमतो, खरिद कार्यमा स्वार्थ बाझिने अवस्था सृजना, अदक्ष जनशक्तिको व्यवस्था, मूल्याङ्कनका आधारमा असमानता, खरिदका अभिलेख अव्यवस्थित, बोलपत्रदातालाई लाभ हुने गरी सम्झौताका शर्तमा सारभुत रुपमा परिमार्जन, कार्यक्षेत्रगत शर्त वा स्पेशिफिकेसन वा कामको विवरण अनुकुल नहुने गरी कमसल कार्य सम्पादन, आपूर्ति भएका मालसमानको चोरी वा हिनामिना, अपारदर्शी रुपमा सब कन्ट्राक्टर वा साझेदार छनौट, सम्झौताका लागतमा फरक पार्ने, विजकको भुक्तानीमा ढिलाई वा गलत विजक पेस हुँदा पनि भुक्तानी गर्ने जस्ता जोखिमहरु रहेका हुन सक्दछन।

ख. भ्रष्टाचार र जालसाजीजन्य जोखिम: सार्वजनिक खरिदका लागि धेरै बजेट विनियोजन हुने र खरिद कार्यमा स्वार्थ बाझिने अवस्था हुने संभावना धेरै भएकाले खरिदमा साधनको दुरुपयोग

(Misappropriation), भ्रष्टाचार तथा जालसाजीजन्य घटना हुने अवस्था विद्यमान रहेको हुन्छ। विश्वमा विभिन्न निकायले गरेको अध्ययनबाट सार्वजनिक खरिदको क्रममा १० प्रतिशतदेखि २५ प्रतिशतसम्म भ्रष्टाचारजन्य कार्यबाट चुहावट भई सरकारलाई अतिरिक्त लागत लाग्ने अनुमान गरिएको पाइन्छ। खरिद कारवाहीको क्रममा गोपनीय एवम् संवेदनशील सूचनाहरु चुहावट, निर्णय प्रकृयामा अवान्छित प्रभाव, आपूर्तिकर्ता प्रति असमान व्यवहार जस्ता माध्यम अवलम्बन गरी भ्रष्टाचार तथा जालसाजीजन्य क्रियाकलापहरु भएका हुन सक्दछन। लेखापरीक्षकले सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षणका उद्देश्य तय गर्दा भ्रष्टाचार तथा जालसाजीजन्य क्रियाकलाप सम्बन्धी जोखिमलाई विशेष ध्यान दिएको हुनु पर्दछ।

लेखापरीक्षकले सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण गर्न भ्रष्टाचार र जालसाजीजन्य कार्यको परीक्षण गर्न लेखापरीक्षण प्रश्न निर्धारण गर्दा खरिदजन्य कार्यका लागि बजेटको विनियोजन अस्वाभाविक रहेको, विभिन्न किसिमका धेरै आइटमहरु पटक पटक ठूलो परिमाणमा खरिद, जटिल प्रकृतिका स्पेशिफिकेसन वा फरक फरक विशेषता भएका मालसमानहरु खरिद, खरिद प्रणाली वा खरिद कानून वा खरिदका मापदण्ड वा खरिदका शर्तहरु वा खरिदका संयन्त्रहरुमा जटिलता वा अस्पष्टता, एउटै खरिदमा फरक फरक प्रकृतिका मालसमान ठूलो परिमाणमा खरिद, विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा खरिद गर्दा पनि एउटै प्रस्तावदाताको छनौट, निकायले छनौट गरेको प्रस्तावदाता वा परामर्शदाता सो निकायमा कुनै समयमा सेवारत भई सेवाबाट अवकाश भई सोही निकायको खरिदमा संलग्नता, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको डिजाइनमा जटिलता वा अस्पष्टता, खरिदमा स्वार्थ बाझिएको वा मिलेमतो, एउटै पार्टीबाट लामो अवधिसम्म लगातार खरिद भएको वा खरिदमा अन्य पार्टीले योग्यता पुरा गर्न नसक्ने वातावरण सृजना, खरिद सम्झौतामा शर्तहरु सामान्य प्रकृतिका राखी फरक किसिमले व्याख्यामा, कमजोर नियमन, खरिद प्रकृयामा अपारदर्शी व्यवहार, खरिद प्रकृयामा संलग्न हुनेको अयोग्यता वा अदक्षता, प्रतिस्पर्धात्मक विधि अवलम्बन नगरी खास पार्टीबाट सोझै खरिद, खरिद प्रकृया पुरा नगरेको अवस्थामा कारवाही नभएको अवस्था जस्ता अवस्था विद्यमान रहे नरहेको सम्बन्धमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ। यसका लागि लेखापरीक्षकले खरिद सम्बन्धी तथ्याङ्कको उपलब्धता र पर्याप्तता, लेखापरीक्षण टोलीका सदस्यको ज्ञान र सीपको पर्याप्तता, विज्ञको सेवाको आवश्यकता, लेखापरीक्षणका लागि समय र साधन स्रोतको उपलब्धता र पर्याप्तता, लेखापरीक्षण गर्ने विषयको संवेदनशीलता एवम् जटिलता, लेखापरीक्षकको इमान्दारिता एवम् लेखापरीक्षण गराउने निकायसँगको सम्बन्ध, लेखापरीक्षणमा स्वार्थ बाझिने अवस्था समेत विचार गर्नु पर्दछ।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ८ ले आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा वा नर्म्स तयार गर्दा पुष्ट्याइँको आधार बिना अस्वाभाविक किसिमबाट बढी वा घटी काम वा लागत

देखाउने, निर्धारित गुणस्तरभन्दा कम गुणस्तरको निर्माण सामग्री प्रयोग गर्ने वा प्रयोग गर्न अनुमति दिने वा त्यस्तो सामग्री प्रयोग भएकोमा निर्धारित गुणस्तरको हो भनी प्रमाणित गर्ने वा स्वीकृत दिने, मनासिब कारण बिना निर्माण कार्यको गुणस्तर कम गर्ने आकार वा रुप परिवर्तन गर्ने वा निर्धारित शर्त तथा मापदण्ड विपरित निर्माण कार्य गर्ने, गराउने वा त्यस्तो निर्माण कार्यलाई गुणस्तरयुक्त, शर्त तथा मापदण्ड बमोजिम भएको हो भनी प्रमाणित वा स्वीकृत गर्ने, मनासिब कारण बिना लागत इष्टिमेट अस्वभाविक रुपमा बढाई संशोधन गरी काम गर्ने, गराउने, प्रतिस्पर्धालाई जानी जानी प्रभावशून्य वा सीमित वा कमजोर बनाउने उद्देश्यले सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी प्रचलित कानून प्रतिकूल हुने गरी शर्त तथा मापदण्ड निर्धारण गर्ने, गराउने वा खरिद कार्यलाई टुक्र्याउने, टुक्र्याउन लगाउने वा प्याकेजिङ्ग गर्ने, गराउने, स्वीकृत भइसकेको शर्त तथा मापदण्ड विपरित हुने गरी बदनियतपूर्वक बोलपत्रको मूल्याङ्कन वा पुनः मूल्याङ्कन गर्ने, गराउने, स्वीकृत भइसकेको शर्त तथा मापदण्डलाई बदनियतपूर्वक परिवर्तन गरी ठेक्का प्रदान गर्ने, गराउने, खरिद योजना स्वीकृत नगरी मेशिन, यन्त्र, उपकरण खरिद गर्ने, स्रोत सुनिश्चित नभई बोलपत्र आव्हान गर्ने, प्रचलित कानून बमोजिम बाहेक खरिद कारवाही रद्द गर्ने वा पुनः बोलपत्र आव्हान गर्ने, कुनै सार्वजनिक निर्माण सम्बन्धी खरिद कार्यको लागि स्वीकृत मापदण्ड विपरित हुने गरी वा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहलाई हानि नोक्सानी हुने गरी बदनियतपूर्वक निर्माण कार्यको ड्रइङ, डिजाइन तथा विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार गर्ने, गराउने, परामर्शदाताले सार्वजनिक खरिद तथा निर्माण र सुपरीवेक्षणको कार्यमा गलत प्रतिवेदन वा विवरण दिने वा दिन लगाउने, सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी प्रचलित कानून तथा खरिद सम्झौतामा उल्लिखित शर्त, मापदण्ड र व्यवस्थाको प्रतिकुल हुने कार्य गर्ने, गराउने, झुठ्ठा बिल, भरपाई बनाई भुक्तानी लिने, दिने वा बिलको दोहोरो भुक्तानी लिने दिने, मनासिब कारण बिना आवश्यक पर्नेभन्दा अस्वभाविक रुपमा बढी सामान खरिद गर्ने, गराउने, मालसमान खरिद गर्दा गुणस्तरहीन, म्याद नाघेको र अस्वभाविक रुपमा बढी मूल्य तिरी खरिद गर्ने, गराउने लगायतका गैरकानुनी लाभ वा हानि पुर्याउने बदनियतले काम गर्नेलाई भ्रष्टाचारजन्य कसुर मानेको अवस्था छ।

ग. विशेष परिस्थितिको खरिदमा जोखिमः सुक्खा, अनावृष्टि, अतिवृष्टि, भूकम्प, बाढी, पहिरो, आगलागी जस्ता प्राकृतिक वा दैवी प्रकोप तथा महामारी वा आकस्मिक वा अप्रत्याशित विशेष कारणबाट सृजित, युद्द वा आन्तरिक द्वन्द जस्ता विशेष परिस्थितिको अवस्थालाई तत्काल समाधान गर्न ठूलो बजेट खर्च गरी आकस्मिक रुपमा मालसमान वा सेवा खरिद गर्नु पर्ने हुन सक्दछ। यस्तो अवस्थामा खरिदको पुनरावलोकन नहुने, सरलीकृत विधि अवलम्बन, प्रस्ताव पेस गर्न छोटो समय, भुक्तानीका शर्तमा लचकता लगायतका खरिदका सामान्य प्रकृयाहरु पुरा नगरी खरिद गरिएको हुन सक्दछ। यस्तो अवस्थामा भएका खरिद कार्यमा भ्रष्टाचार तथा जालसाजीजन्य क्रियाकलापहरु बढी हुन सक्दछन। यस अवस्थामा खरिद योजना नहुने, प्रतिस्पर्धा नगराइने,

पर्याप्त कागजात माग नगरिने अवस्था विद्यमान हुनाले खरिदका आवश्यकता बढी देखाउने, सोझै खरिद गर्ने, खरिद प्रकृया पुरा नगरिने, बजार विश्लेषण नहुने, प्रस्ताव गरिएको मूल्य उचित नरहने, सम्झौता कार्यान्वयन नहुने, खरिद अधिकारी र प्रस्तावदाताको प्रत्यक्ष सम्पर्क हुने, आपूर्ति भएका मालसमानको भौतिक नियन्त्रण नहुने जस्ता जोखिम रहेका हुन्छन।

विशेष परिस्थितिको अवस्थामा लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षणको सीमालाई कम हुन नदिने गरी लेखापरीक्षण कार्यविधि प्रयोग गरी लेखापरीक्षण प्रतिवेदन दिनु पर्ने हुन्छ। यस अवस्थाको लेखापरीक्षण गर्न लेखापरीक्षण प्रश्न तय गर्दा विशेष परिस्थितिमा गरिने खरिद सम्बन्धी नीति एवम् प्रतिवेदन प्रणालीको विद्यमानता र कार्यान्वयन अवस्था, खरिद सम्बन्धी विशेष अधिकार प्रयोगको नियमन, प्रस्तावदाता छनौट प्रकृया, मालसमानको मौज्दात व्यवस्थापन, आपूर्ति तालिका पालना, सम्झौता मूल्य कायम गरेको आधार, कार्य क्षेत्रगत शर्त वा स्पेशिफिकेसन वा कामको विवरणको पर्याप्तता, संभाव्य आफुर्तिकर्तालाई जानकारी, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातका प्रावधान, सोझै खरिदको मात्रा र सोझै खरिद विधि छनौटका आधारको पुष्ट्याई, खरिद अधिकारी र आपूर्तिकर्ता विचको सम्बद्धता, खास आपूर्तिकर्तालाई मात्र उपयुक्त हुने खालका प्रावधान, आपूर्तिकर्ता विच प्रस्तावको मूल्यमा मिलेमतोको संभावना, खरिद आदेशको नियन्त्रण प्रणाली, मालसमानको हिनामिना वा मस्यौट वा दुरुपयोग, खरिद अधिकारीले खरिद कार्यविधि पालना गर्न नसक्नाको आधार प्रस्तुती, आपूर्ति भएका मालसमानले अत्यावश्यक शर्त पुरा गरेको अवस्था, बजेट विनियोजन भएका कार्यमा कोषको उपयोग, खरिद कारवाहीको अभिलेख एवम् लेखापरीक्षणमा पेस लगायतका पक्षमा विचार गर्नु पर्दछ।

लेखापरीक्षण कार्यान्वयन

लेखापरीक्षणको कार्यान्वयन शुरु गर्दा लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गराउने निकायका जिम्मेवार उच्च पदाधिकारीसँग प्रवेश बैठक गरी लेखापरीक्षणले समेटेका क्षेत्रको जानकारी दिनु पर्दछ। यस चरणमा लेखापरीक्षकले सूचना संकलन, परीक्षण, रुजु, व्याख्या तथा विश्लेषण गरी निकायलाई जानकारी गराउनु पर्दछ। लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण योजना अनुसार तथ्याङ्क संकलन र विश्लेषण, लेखापरीक्षण प्रमाण संकलन गरी कार्यपत्र तयार गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षकले पर्याप्त र उपयुक्त, सान्दर्भिक, विश्वसनीय, मान्य लेखापरीक्षण प्रमाण संकलन गर्दा कागजात परीक्षण, अन्तरवार्ता, निरीक्षण, अवलोकन, सोधपुछ, विश्लेषणात्मक कार्यविधि जस्ता विधिहरु अवलम्बन गर्न सक्दछ। लेखापरीक्षण प्रमाणहरु भौतिक (Physical), कागजात (Documentary), विश्लेषणात्मक (Analytical) एवम् जवाफ (Testimonial) को रुपमा रहेका हुन सक्दछन। भौतिक रुपमा संकलन गरिएका प्रमाण विश्वसनीय मानिन्छ। लेखापरीक्षण कार्यमा प्राविधिक रुपमा परीक्षण गर्नु पर्ने भएमा लेखापरीक्षकले प्राविधिक विज्ञको उपयोग गर्न सक्दछ। लेखापरीक्षणमा संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरु विश्लेषण गर्न सूचना

प्रविधिसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क विश्लेषणका औजारहरु प्रयोग गर्न सकिन्छ। त्यस्तै तथ्याङ्क विश्लेषण (Data analytics) र कृतिम दक्षता (Artificial intelligence) समेत प्रयोग गर्न सक्दछ। विशेष परिस्थिति भएको अवस्थामा लेखापरीक्षकले भौतिक रुपमा परीक्षण वा निरीक्षण गर्न नसक्ने अवस्था भएमा दूर लेखापरीक्षण विधि अवलम्बन गरी अनलाइनबाट काम गर्ने (online solution) वा विद्युतीय प्रणाली (IT platform) प्रयोग गर्न सक्दछ।

लेखापरीक्षण प्रतिवेदन

सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण सम्पन्नपश्चात प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित निकाय वा पदाधिकारीलाई उपलब्ध गराउनु पर्दछ। लेखापरीक्षण प्रतिवेदनले निकायको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा रहेका कमी कमजोरी वा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको पालना नगरेको अवस्थाका अतिरिक्त खरिद प्रकृयामा पहिचान गरिएका कमी कमजोरी वा समस्याहरु समाधानका लागि रचनात्मक सुझावहरु दिएको हुनु पर्दछ। लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा सामान्यतया खरिदको रणनीतिक योजना, खरिद योजना, खरिदबाट भएका नवप्रबर्द्धन, जोखिमहरुको विभाजन, बजारको सर्वेक्षण र विश्लेषण, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातमा रहेका व्यवस्था, खरिद प्रकृयामा पारदर्शिता प्रबर्द्धन, अप्रतिस्पर्धात्मक खरिद विधिको अवलम्बन अवस्था, खरिदमा सहभागी हुन गरिएका असमान व्यवहार, खरिद प्रकृयामा मिलेमतो, मूल्याङ्कनबाट योग्य मानी सिफारिश गरिएको प्रस्तावको छनौट, सम्झौताका शर्तमा सारभुत संशोधन वा परिमार्जन, सम्झौताको कार्यान्वयन, खरिद कारवाहीको अभिलेख लगायतका विषयवस्तु समावेश गर्न सकिन्छ। यसैगरी प्रतिवेदनमा भ्रष्टाचार वा जालसाजीजन्य क्रियाकलाप भएको शंका लागेमा निकायको व्यवस्थापन वा अधिकारप्राप्त अधिकारीलाई जानकारी गराउनु पर्दछ। सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको कानूनमा व्यवस्था भएको अवस्थामा भ्रष्टाचारको अनुसन्धान गर्ने आधिकारिक निकायलाई जानकारी दिन सकिन्छ। लेखापरीक्षण प्रतिवेदन विस्तृत, सन्तुलित रुपमा व्यवस्थित, समय सापेक्ष, पाठक मैत्रि हुनु पर्दछ। लेखापरीक्षण प्रतिवेदनले परीक्षण गरिएका कुरा वा विषयवस्तु, लेखापरीक्षणको उद्देश्य, लेखापरीक्षण प्रश्न, लेखापरीक्षणका आधार र यसका स्रोत, प्रमाण संकलन एवम् विश्लेषण गर्न अवलम्बन गरिएका विधि, प्रतिवेदनले समेटेको समयावधि, तथ्याङ्कहरुको स्रोत, तथ्याङ्कमा रहेका सीमा, लेखापरीक्षणका नतिजा, निष्कर्ष तथा सुझाव लगायतका पक्ष समेटेको हुनु पर्दछ।

अनुगमन लेखापरीक्षण

लेखापरीक्षकले खरिदको लेखापरीक्षण गरी विगतमा उपलब्ध गराइएको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन मार्फत दिइएका सुझावहरु कार्यान्वयनको अवस्थाको अनुगमन लेखापरीक्षण गरी यसको प्रतिवेदन जारी गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमन लेखापरीक्षणले लेखापरीक्षण प्रतिवेदनले पारेको प्रभाव र लेखापरीक्षण कार्यमा भविष्यमा सुधार गर्नु पर्ने क्षेत्र पहिचान गर्न

सहयोग गर्दछ। यसले लेखापरीक्षण गराउने निकायले गरेका सुधार र कार्यसम्पादनको पछिल्लो अवस्थाको बारेमा लेखापरीक्षणक, विधायक, निकायको सर्वोच्च कार्यकारिणी वा लेखापरीक्षण प्रतिवेदनका उपयोगकर्तालाई पृष्ठपोषण दिएको हुन्छ। लेखापरीक्षणबाट दिइएका सुझावहरु प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयनको अवस्था अनुगमन लेखापरीक्षण गर्न सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाले अनुगमन लेखापरीक्षण प्रकृया वा संयन्त्रको स्थापना गरेको हुनु पर्दछ। लेखापरीक्षकले विगतमा लेखापरीक्षण गर्दा निकालेका निष्कर्षहरु यस वर्षको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा समावेश गर्नु नपर्ने गरी विगतका नतिजालाई संवोधन गरेको वा समाधान गरे नगरेको यकिन गर्नु पर्दछ।

लेखापरीक्षकले अनुगमन लेखापरीक्षण गर्दा देखिएका व्यहोराहरु उचित रुपमा जिम्मेवार पक्ष वा विधायिका वा सम्बन्धित कार्यकारी निकायको जानकारीका लागि प्रस्तुत गर्नु पर्दछ। लेखापरीक्षकले अनुगमन लेखापरीक्षणबाट देखिएका नतिजाहरु विषयगत रुपमा वा समग्रमा सन्तुलित रुपमा निष्पक्ष र वस्तुपरक रुपमा प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरेको हुनु पर्दछ।

महालेखापरीक्षकबाट सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण

नेपालको संविधान तथा लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ ले सरकारी कार्यालय, नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको पूर्ण स्वामित्व भएको संगठित संस्था तथा महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुने भनी सङ्घीय कानूनद्धारा तोकिएको संस्था वा निकायको लेखापरीक्षण महालेखापरीक्षकबाट हुने व्यवस्था गरेको छ। महालेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गर्ने निकायको नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यको समेत विचार गरी वित्तीय लेखापरीक्षणको अतिरिक्त छनौटको आधारमा सूचना प्रविधि, कार्यमूलक, लैङ्गिक, विधि विज्ञान, वातावरण जस्ता विषयको समेत लेखापरीक्षण गर्न सक्ने व्यवस्था छ।

महालेखापरीक्षकद्धारा लेखापरीक्षण हुने निकायको लेखापरीक्षण गर्दा सो निकायबाट भएका खरिद कारवाहीको समेत आवश्यकता अनुसार वित्तीय, कार्यमूलक वा परिपालना लेखापरीक्षण हुने गरेको छ। महालेखापरीक्षकले २०५२ कार्तिक २३ मा वस्तु, परामर्श सेवा तथा निर्माण कार्य प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा गुणस्तर, परिमाण, निश्चित समय, उचित मूल्य एवम् उपयुक्त श्रोत सुनिश्चित गरिएको छ छैन यकिन गर्ने, पहिलो पक्ष ठेक्का दिने र सेवा प्राप्त गर्ने तथा दोस्रो पक्ष ठेक्का लिने र सेवा दिने बीच भएको करार सम्बन्धी दायित्व समयमै पुरा गरे नगरेको, जुन उद्देश्यले वस्तु तथा सेवाको प्राप्तीको व्यवस्था गरिएको हो सो हासिल भए नभएको परीक्षण गर्ने उद्देश्य समावेश गरी प्राप्ती व्यवस्थाको लेखापरीक्षण मार्गदर्शन कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ। सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण मार्गदर्शनलाई २०६३ पौष तथा २०६५ आषाढ र २०८० वैशाखमा अद्यावधिक गरिएको छ। यो मार्गदर्शनले सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण गर्दा ध्यान दिनु पर्ने विषयहरु, निर्माण कार्य, मालसमान खरिद, परामर्श सेवा र अन्य सेवा खरिदको लेखापरीक्षण, विशेष परिस्थितिमा

खरिद तथा ठेक्का व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षहरुलाई समेटी लेखापरीक्षण कार्यलाई मार्गनिर्देश गरेको छ।

सुझावहरुः

महालेखापरीक्षकको बासट्ठिऔं वार्षिक प्रतिवेदनमा सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित अधुरा ठेक्का, ड्रइङ/डिजाइन, म्याद थप, ठेक्काको पूर्व तयारी, पुल निर्माण, सोझै खरिद, मूल्य समायोजन, पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति, परामर्श खर्च, विद्युतीय खरिद प्रणाली लगायतका विषयमा लेखापरीक्षणबाट देखिएका नतिजाहरु उल्लेख गर्दै नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई प्रतिस्पर्धी, स्वच्छ, जवाफदेही, पारदर्शी, मितव्ययी र गुणस्तरीय बनाउन देहायबमोजिमको सुधार गर्नुपर्ने सुझाव दिएको देखिन्छः

- डिजाइन एण्ड बिल्ड प्रक्रियाबाट हुने खरिद सम्झौतामा मूल्य समायोजनसम्बन्धी व्यवस्थालाई ऐनमा नै स्पष्ट गर्नुपर्दछ।
- खरिद सम्झौता तथा कार्यतालिकाबमोजिम कार्य नगर्ने निर्माण व्यवसायी एवं आपूर्तिकर्ता र सोको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित कर्मचारीलाईसमेत जिम्मेवार बनाउनुपर्दछ।
- खरिद सम्झौताको म्याद थप कार्यलाई वस्तुनिष्ठ र तथ्यमा आधारित बनाउनुपर्दछ।
- एउटै प्रकृतिको काममा समेत लागत अनुमान टुक्र्याई सोझै खरिद गर्ने, पूर्वानुमान गर्न सकिने अवस्थामा पनि लागत अनुमान यथार्थपरक तवरले तयार नगरी भेरिएसनबाट थप कार्य गराउने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गर्नुपर्दछ।
- जटिल प्रविधि तथा उपकरणको प्रयोग हुने निर्माण कार्य र सामग्री खरिद गर्ने कार्यसमेत उपभोक्ता समितिबाट गराएकोले सोमा नियन्त्रण हुनुपर्दछ।
- सार्वजनिक निकायले मालसामान खरिद गर्दा पैठारीकर्ताले भन्सार विन्दुमा घोषणा गरेको मूल्यमा लाग्ने महसुललगायतका कर, ढुवानी, अन्य खर्च, लगानी आय आदि जोडी कायम हुने मूल्यमा सोझै खरिद गर्न मिल्ने गरी कानुनी व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ।
- उपभोक्ता समितिबाट काम गराउँदा खरिद सम्झौतामा तोकिएबमोजिमको जनसहभागिताको अंश समितिबाट बेहोर्ने गरी सम्झौता गरेकोमा कतिपय काममा सो अंश बेहोरेको यकिन नगरी भुक्तानी दिएकोले सम्बन्धित कर्मचारीलाई जवाफदेही बनाउनुपर्दछ।
- ज कुनैपनि सेवा खरिदपश्चात् प्रतिस्पर्धा नगरी वार्षिक मर्मतसम्भार करार गर्नुपर्ने भएमा खरिदकै समयमा सो विषयसमेत यकिन गरी प्रतिस्पर्धा गराउनुपर्दछ। साथै प्रोप्राइटरी सामान खरिद गर्दा त्यसमा प्रयोग हुने मुख्य एवं सहायक सामग्रीको परिमाणको आवश्यकता, मूल्य र निश्चित अवधिसमेत यकिन गरी लागत अनुमान तयार गर्नुका साथै सोअनुसार प्रतिस्पर्धा गराई खरिद गर्नुपर्दछ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक खरिदले सार्वजनिक खर्चमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ। विश्वमा भएका अधिकांश भ्रष्टाचारजन्य कार्यहरु खरिदसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। खरिद कार्य गर्दा खरिद कानून वा खरिदका मान्य सिद्धान्त वा खरिदका असल अभ्यासको पालना गरिएको हुनुपर्दछ। लेखापरीक्षणले सार्वजनिक खरिद कानून वा खरिदका मान्य सिद्धान्त वा खरिदका असल अभ्यासको पालनाको अवस्थाको स्वतन्त्र रुपमा मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन जारी गरेको हुन्छ। सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण गर्दा खरिदमा संलग्न पक्ष एवम् खरिदको लेखापरीक्षणका संभाव्य उपयोगकर्ताको लेखाजोखा गरी लेखापरीक्षण गर्ने विषय छनौट गरिएको हुनुपर्दछ। छनौट भएको विषयको लेखापरीक्षण गर्न लेखापरीक्षणका उद्देश्य एवं कार्यविधि, लेखापरीक्षणले जवाफ खोजेका लेखापरीक्षण प्रश्नको पहिचान, लेखापरीक्षणका संभावित जोखिम विचार गरी लेखापरीक्षण योजना तयार गरी लेखापरीक्षण कार्य सम्पादन गरिनुपर्दछ। लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरालाई प्रतिवेदन गरी प्रतिवेदनमा समावेश विषय कार्यान्वयनको अनुगमन गरिनुपर्दछ। महालेखापरीक्षकलाई नेपालको संविधान, लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ एवम् अन्य विषयगत कानूनले सार्वजनिक खरिदको नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता एवम् औचित्य समेतको विचार गरी खरिद प्रक्रियाको परीक्षण गरी देखिएका व्यहोराहरु प्रतिवेदन मार्फत विवेचना एवम् आलोचना गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। महालेखापरीक्षकले सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण गर्दा देखिएका व्यहोरालाई जिम्मेवार पक्षले कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनका उपयोगकर्ताले प्रतिवेदनको यथार्थता विश्लेषण गर्दै सुझाव कार्यान्वयनको लागि जिम्मेवार पक्षलाई सचेत तुल्याउंदै लेखापरीक्षणलाई समय सापेक्ष बनाउन महालेखापरीक्षकलाई रचनात्मक सुझाव दिनुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- आर्थिक कार्यविधि, सार्वजनिक खरिद तथा भ्रमण खर्च सम्बन्धी केही ऐन तथा नियमावलीको संग्रह, २०८१, कानून किताब व्यवस्था समिति।
- GUID 5280, Guidance for audits of public procurement, www.issai.org
- ASEANSAI Guidelines on Audit of Public Procurement, www.aseansai.org
- UN Procurement Practitioner's Handbook- www.ungm.org/Areas/public/pph/channels/PPH.pdf
- EU Public procurement Audit-Lisboa 2018, www.eca.europa.eu/sites/cc/Lists/CCDocuments/Toolkit-2018/Toolkit-2018-update.pdf
- महालेखापरीक्षकको बासट्ठिऔं वार्षिक प्रतिवेदन, २०८२ महालेखापरीक्षकको कार्यालय।

प्रभावकारी सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीः समिक्षात्मक विवेचना

✍ सुमन दाहाल ♦

“सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण फौजदारी कारवाहीको विषय मात्र नभएर शासकीय सुधारको औजार समेत हो ।”

परम्परागत रुपमा हाम्रो समाजमा प्रचलनमा रहेका कतिपय कुराहरु हेर्दा वर्तमान सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीको मान्यतासँग मेल खाने थुप्रै कुराहरु रहेको देखिन्छ। जस्तैः मानिस जन्मेपछि चिना लेखाउने, छोरा वा छोरीको विवाह गर्दा बर र बधुको भाग्य भविष्य सबै कुराको सुनिश्चितताका लागि चिना हेराउने, ग्रह दशा हेराउने, भिडाउने, साँझमा आएको पाहुना देवता समान भनेता पनि अपरिचित मानिस बास माग्न आएमा उसको घर, थर, पेशा, यात्राको उद्देश्य आदि सबै विवरणहरु सोधखोज गरेर मात्र वस्न दिने। यसरी सोधखोज गर्नुको उद्देश्य घरमा बस्न आएको मानिस सज्जन हो वा होइन? कुन प्रकारको मानिस घरमा आयो? बस्न दिँदा के जोखिम छ? कतै आफै समस्यामा परिन्छ कि? आफैलाई पो हानि गर्छ कि? भनेर थाहा पाउनु रहेछ। हाम्रो समाजमा हामीले गरिआएका र हाम्रो व्यवहारमा प्रचलनमा रहेका यस्ता धेरै हाम्रा व्यवहारहरु वर्तमान सन्दर्भमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीकै एउटा अंगको रुपमा विकास भएको पाइन्छ। बैंकमा खाता खोल्न जाँदा देखि सुन खरिद गर्दा, घर जग्गा खरिद गर्दा होस् वा सहकारीको सदस्यता लिँदा यी सबै कार्यहरुमा ग्राहक पहिचान गर्दा उसको बारेमा पर्याप्त सूचना वा जानकारी लिएर, खुल्ला रुपमा उपलब्ध सूचना र तेस्रो पक्षबाट सूचना लिएर अनि जोखिमको विश्लेषण गरेर कारोवारको उद्देश्य समेत थाहा पाई आफू सुनिश्चित भएर मात्र कारोवार गर्नु भन्ने प्रणालीगत मान्यता छ जसरी घरमा बास माग्न आएको मानिसलाई सोधपुछ गरेर मात्र खराव नियत भएको मानिस वा सज्जन हो भन्ने विश्लेषण गरेर मात्र बस्न दिने गरिन्थ्यो।

गल्तीबाट फाइदा लिनु हुदैन भन्ने आधारभूत दर्शनमा आधारित सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीले गलत र सहीलाई अलग गरी गलतलाई वाहेक गर्नु पर्ने मान्यता राख्छ जसरी अपरिचितलाई बास दिनु अघि नामथर, ठेगाना, यात्राको उद्देश्य आदि सब सोधपुछ गरेर सही वा गलत पहिचान गरिन्थ्यो।

♦ महानिर्देशक, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग

पृष्ठभूमि

अपराधजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्तिको गैरकानूनी स्रोत लुकाउने, छल्ने वा कसुरमा संलग्नलाई कानूनी कारवाहिबाट बचाउन सहयोग गर्ने उद्देश्यले त्यस्तो सम्पत्ति रुपान्तरण वा हस्तान्तरण गर्ने, कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने जानीजानी त्यस्तो सम्पत्तिको सहीप्रकृति स्रोत स्थान निःसर्ग कारोवार अधिकार वा सो उपरको स्वामित्व छल्ने बा बदल्ने र कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति भन्ने जानीजानी त्यस्तो सम्पत्ति प्राप्ति धारण र प्रयोग गर्ने समेतका क्रियाकलापहरुलाई सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुर हुनका लागि अपराधिक तत्वको रुपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। सन् १९८९ मा जि-७ को सक्रियतामा Financial Task Force को स्थापना भए पश्चात विश्वमा अपराधजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्ति शुद्धीकरण गर्ने कार्यलाई अपराध घोषित गर्नका लागि हरेक राष्ट्रहरुले कानूनी, वित्तीय र संरचनागत व्यवस्था गर्नु पर्ने दायित्व सिर्जना भएसँगै सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको संस्थागत यात्रा आरम्भ भएको देखिन्छ।

सम्पत्ति अधिकार व्यक्तिको मौलिक हकका साथै मानव अधिकारको विषय हो। राज्य संरक्षित अधिकारको विषय हो। सम्पत्तिको हकमा अन्य धेरै मौलिक र मानव अधिकारका विषयहरु अन्तरसम्बन्धित हुन्छन्। राज्यको समृद्धिको उद्देश्य हासिल गर्नमा वित्तीय एवं आर्थिक स्रोत साधनहरुकै प्रयोगमा प्रभावकारिता र कुशलताको अपेक्षा गरिन्छ। नागरिकको उत्थान संरक्षण र सशक्तिकरणमा आर्थिक स्रोत र साधन नै प्रमुख हुन्छ। विकासका लागि वित्तीय संसाधन नै आवश्यक हुन्छ। यी उदाहरणहरुबाट वित्तीय संशाधन विना मुलुक संचालन हुन नसक्ने तथ्य स्थापित हुन्छ। अर्को तर्फ यही वित्तीय साधन र स्रोतको गलत र अपराधिक उपयोग भईदियो भने राज्य व्यवस्थामाथि चुनौति खडा हुन्छ। भय रहित वातावरणमा जीवन जीउन पाउने नागरिक अधिकार कुष्ठित हुन्छ। शान्ति सुरक्षामा गम्भीर व्यवधान खडा हुन्छ। राज्यविरोधी कानुन समाज र मानवता विरोधी गतिविधिहरुले प्रजातान्त्रिक संस्थाहरुको मुल्य नष्ट गर्दै समाजलाई द्वन्द्व र अस्थिरता तर्फ धकेली अस्त व्यस्तताको अबस्था सिर्जना गर्दछ।

सम्पत्तिको अपराधिक उपयोगको रोकथाम र निवारण आज सर्वाधिक विश्वव्यापी महत्वको विषय बन्न पुगेको छ। यसका लागि प्रभावकारी रोकथाम वित्तीय निगरानी अपराधीकरण दोहोरो अपराधीकरण अनुसन्धान अभियोजन न्यायिक कारवाही अपराधिक सम्पत्ति जफत अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहकार्य यस प्रणालीका महत्वपूर्ण पक्ष एवं प्रणालीगत सफलताका आधारहरुको रुपमा रहेका छन्।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणाली र शासकीय स्वच्छताको अन्तरसम्बन्ध

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको अन्तर्राष्ट्रिय उपकरणहरु खास गरी लागुऔषध तथा मनोद्विपक पदार्थको गैरकानुनी वसारपसार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धी, १९८८, अन्तरदेशीय संगठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धी, २००० र भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धी, २००३ र वित्तीय कारवाही कार्यदलको ४० सिफारिश समेतले अपराधजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्तिलाई कानुनको दायरामा ल्याउनका लागि राज्यसँग पर्याप्त र प्रभावकारी कानुनी, संस्थागत र प्रक्रियागत संरचनाहरु हुनु पर्ने गरी पक्ष राष्ट्रको दायित्व सिर्जना गरी भ्रष्टाचार लगायतका अन्तरदेशीय र संगठित अपराधहरुबाट सिर्जित गैरकानूनी स्रोतको सम्पत्तिलाई रुपान्तरण, हस्तान्तरण, परिवर्तन, क्षेत्र परिवर्तन, निःसर्ग आदि गरी कानुनी स्वरुप दिने सबै क्रियाकलापहरुलाई अपराधीकरण गरी कानुनको दायरामा ल्याउने, अझ भ्रष्टाचार विरुद्धको महासन्धीले निजी क्षेत्रका अधिकारीहरुको व्यावसायिक आचरण क्रियालापहरुलाई समेत नियमन गर्नु पर्ने, सार्वजनिक क्षेत्रको पारदर्शिताका लागि भर्ना, छनौट, योग्यताका मापदण्डहरु लागु गर्नु पर्ने, दुवै क्षेत्रमा भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापहरुलाई अपराधीकरण गरी सो कसुरबाट आर्जित सम्पत्तिलाई शुद्धीकरण गर्ने कार्यलाई निवारण गर्नु पर्ने, राजनैतिक पदाधिकारीहरुको समेत आचारसंहिता लागु गरी सार्वजनिक जवाफदेहिता र निष्ठा बढाउनु पर्ने, अपराध निवारणका लागि विश्वस्तरमा पारस्परिक समझदारी र सहकार्य अभिवृद्धि गर्नु पर्ने र पलायन भएको सम्पत्ति पुनः फिर्ता प्राप्तिका लागि समेत प्रभावकारी संयन्त्र हुनु पर्ने र त्यस्तो सम्पत्तिको उपयोगिताको योजना समेत बनाउनु पर्ने जिम्मेवारी र दायित्व रहेको हुँदा यी उपकरणहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट प्राप्त नतिजा मुलुकको शासकीय प्रभावकारिता र स्वच्छतासँग जोडिएको हुँदा सरकारको प्रभावकारिता मापन गर्ने एउटा महत्वपूर्ण उपकरणको रुपमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणाली रहेको छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणाली आफैमा सार्वजनिक एवं निजी साझेदारीको उत्कृष्ट नमुना हो। यसमा सरकार र सरकार वाहिरका संयन्त्रहरुले उत्तिकै जिम्मेवार भएर काम गर्नु पर्ने हुन्छ। विश्व बैंकका अनुसार सरकारको नियामकीय गुण सुशासनको एउटा प्रमुख अंग हो। सोबमोजिम हेर्दा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीले नियमन र सुपरीवेक्षणलाई प्रमुख स्थान दिएको छ। यो नियमनको दायारमा पैसा र सम्पत्तिको कारोवार हुने सबै निकायहरु, क्षेत्र र पेशाविद्हरु जस्तैः बैंक, वित्तीय संस्था, सहकारी क्षेत्र, वीमा, धितोपत्र, कम्पनी, क्यासिनो, घरजग्गा, बहुमुल्य धातुको

कारोवार उपर सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणाले प्रभावकारी र जोखिममा आधारित सुपरीवेक्षण र नियमनको माग गर्दछ।

वित्तीय प्रणालीको स्वच्छता, आर्थिक क्रियाकलापहरुको पारदर्शिता, कानुनी व्यक्तिको स्थापनामा वास्तविक धनीको पहिचान र सूचनाको उपलब्धता, निकायगत समन्वय, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहकार्य, गैरसरकारी क्षेत्रको नियमन, आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बद्ध निवारणात्मक व्यवस्थाहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त उपायहरु, वित्तीय निगरानी आदि यस प्रणालीका आधारभूत पक्षहरु हुन्। भ्रष्टाचार निवारण विरुद्धको महासन्धीले भ्रष्टाचार निवारणका लागि सार्जजनिक निकायहरुको प्रभावकारिता, सार्वजनिक अधिकारीहरुको निष्ठा र जवाफदेहिता, भ्रष्टाचारबाट आर्जित सम्पत्तिको शुद्धीकरणका रोकथामका प्रभावकारी उपायहरु अवलम्बन, सम्पत्ति फिर्ता प्राप्ति, लगायत शासकीय स्वच्छता अभिवृद्धि मार्फत सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने कुरामा जोड दिएको हुँदा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीको सफलतामा शासकीय स्वच्छता अभिवृद्धि गर्ने अन्तरनिहित उद्देश्य रहेको पाइन्छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणाली र अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास

विश्वव्यापीकरण तथा प्रविधिको तिव्र विकासले विश्वमा मानिसहरुको व्यक्तिगत सम्बन्ध, संस्थागत समन्वय, सहकार्य एवं आपसी अन्तरनिर्भरतामा बृद्धि भएसँगै विश्वमा अबसर र चुनौति दुवै सिर्जना भएको छ। सूचना प्रविधिको विकासले आज जति सुकै मुल्य र परिमाणको सम्पत्तिलाई पनि एउटा विद्युतीय मुल्यमा परिणत गर्न सक्ने, सम्पत्तिको कारोवारमा भौतिक अस्तित्व नभई मुल्यमात्र आदान प्रदान गर्न सकिने लगायतका विधिको विकास गरेको छ भने अर्कोतिर प्रविधिमा आधारित आपराधिक घटनाहरु बृद्धि गर्नमा समेत सूचना प्रविधिको दुरुपयोग भई रहेको अबस्था छ। सूचना प्रविधिमा आधारित अपराधको चरित्र जटिल हुने गरेको देखिन्छ। यस प्रकारका प्रविधिमा आधारित अपराधको मुख्य लक्ष्य सम्पत्तिको कारोवार भई दिदा यसप्रकारका अपराधले सरकारको नीति तथा कार्यक्रमको कार्यक्रममा नै व्यवधान सिर्जना गरी दीर्धकालमा समाजलाई नै असमानता तर्फ धकेल्छन्। मुख्यरुपमा, सूचना प्रविधि र विश्वव्यापीकरण मात्र दुई जिम्मेवार विषय नभई अन्य धेरै जिम्मेवार कारणहरु छन् जसले संगठित र अन्तरदेशीय प्रकृतिका अपराधिक घटनाहरु वढाँउदै आएका छन्। अपराध हुनको पछाडि राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, मनोबैज्ञानिक कारणहरु जिम्मेवार हुन्छन्। राजनैतिक रुपमा धार्मिक, जातीय युद्ध र सशस्त्र विद्रोह भयो भने मानवता विरुद्धको अपराध, आम संहार र युद्ध अपराध हुन्छ। मानिसहरु आफू बसोबास गरिआएको स्थान छाडेर विस्थापन हुन वाध्य हुन्छन्, नाबालकहरुको प्रयोग हुन्छ, निशस्त्र व्यक्तिहरु माथि अपराधिक क्रियाकलाप हुन जान्छ। बलत्कार, हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, यौन सम्बन्धी अपराध आदि बृद्धि हुन्छन र यसबाट राज्य नै कमजोर बन्न पुग्छ। सामाजिक

रुपमा हुने विभेद, वहिष्करण, बञ्चितीकरण, हिंसा, असमानता, दमन, शोषण र उत्पीडनलाई राज्यले प्रभावकारी उपायहरु अवलम्बन गरी सम्बोधन हुन नसक्दा सामाजिक संरचना नै खलवलिन जान्छ र फलस्वरुप अपराधिक घटनाहरुमा बृद्धि हुन जान्छ। आर्थिक रुपमा हुने शोषण असमानता र स्रोतको अपारदर्शी र असमानुपातिक वितरण प्रणालीले मानिसको आधारभूत आवश्यकता परिपुर्तिमै चुनौति खडा गर्दछ। फलस्वरुप अपराधको जन्म हुन्छ। चाहे त्यो वित्तीय अपराध होस वा अन्य अपराध ।

अहिले संसारमा व्यक्ति र सिंगो राष्ट्रहरुकै आपसी अन्तरनिर्भरता बढ्दो छ। विश्वलाई प्रविधिको विकासले विश्व ग्राम (Global Village) मा परिवर्तन गरिदिएको छ। एउटा गाउँको रुपमा आपसी सम्बन्धलाई हेर्न थालिएको छ। मानव शरीरमा क्यान्सरको संभावना भएझै समाजमा अपराधको संभावना हुन्छ भन्ने अपराधशास्त्रीय मान्यता बमोजिम हेर्दा माथि अपराधका कारणहरु विवेचना गरिए बमोजिम अपराध र अपराधिक घटना समाजकै उपज र सामाजिक समस्या भएकाले र यसले राज्यको आधिकारिक र औपचारिक प्रणाली र व्यवस्थामै चुनौति सिर्जना गर्ने भएकाले अपराधमुक्त, सुरक्षित र भयरहित समाज हरेक राष्ट्रको आवश्यकता, चाहना र आधारभूत दायित्वको विषय हो।

अपराधिक घटनाको न्यूनीकरण गरी जनताको भयरहित वातावरणमा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गर्न राज्यको भूमिका प्रभावकारी हुनु पर्छ। यसका लागि राज्यले कानून र संरचना व्यवस्था गरी प्रक्रियाको निर्धारण गरेको हुन्छ। सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणाली विश्वमा साझा सहमतिको उपजको रुपमा विकसित एउटा गतिशील अवधारणा र प्रणाली हो। जुन हरेक मुलुकको फौजदारी न्याय प्रणाली अनुकुल बनाउनु पर्ने हुन्छ। यसको मुख्य उद्देश्य अपराधजन्य कार्यबाट आर्जित सम्पत्तिको गैरकानूनी स्रोत लुकाउने वा छल्ने अर्थात कसुरजन्य सम्पत्तिको प्रकृति र स्वरुपमै परिवर्तन गरी गराई अपराध र सम्पत्तिका वीच दुरी कायम गरी वैधानिक सम्पत्तिको रुपमा त्यस्तो सम्पत्तिलाई वित्तीय र औपचारिक क्षेत्रमा प्रवेश हुनबाट रोक लगाई वित्तीय प्रणालीको स्वच्छता अभिवृद्धी गरी त्यस्तो सम्पत्ति जफत गर्नु, आतंककारी कार्यमा सम्पत्तिको प्रयोग हुन नदिनु र अपराधिक दायित्वको निर्धारण गर्नु रहेकाले यो प्रणाली हरेक मुलुकको लागि शासकीय मामिलाको प्रभावकारिता र पारदर्शिता एवं शासकीय स्वच्छता र जवाफदेहिता कायम गर्ने माध्यम हो भन्न सकिने प्रशस्त आधारहरु रहेका छन्।

संगठित रुपमा हुने र अन्तरदेशीय अपराधहरुको प्रभाव सघन र जोखिमयुक्त हुन्छ। अपराधिक कार्यको योजना एक देशमा बन्ने, त्यसको प्रभाव विभिन्न स्थानमा पर्ने, अपराधको संजालीकरण हुने र यस्ता अपराधको मुख्य ध्येय नै अपराधिक लाभ हुने भएकाले गर्दा वित्तीय संशाधनको गलत प्रयोगले वित्तीय शिथिलताका साथै राज्यको सुशासनको उद्देश्य र समृद्धिको यात्रालाई नै गतिरोध सिर्जना गर्ने भएकाले वित्तीय अपराध निवारणमा विश्वव्यापी चासो र सक्रियता आवश्यक छ।

यसका लागि समन्वय र सहकार्यका नयाँ आयामहरु थपिएका छन्। सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका सम्बन्धमा हरेक मुलुकहरुको १० बर्षमा हुने पारस्परिक मुल्यांकनले देशहरुलाई वित्तीय अपराध निवारणका लागि बनेका कानुनी व्यवस्था एवं मापदण्डहरुको अनुपालना कार्यान्वयन र प्रभावकारिताका लागि थप जिम्मेवार बनाएको अबस्था छ। अपराधका लागि आवश्यक स्रोत साधन अपराधिक तवरले जुटाइन्छ, जसले विश्वको मुद्रा, बैकिङ्ग, वित्तीय र बाणिज्य लगायतका क्षेत्रमा अव्यवस्था सिर्जना गर्दछ, वित्तीय स्वच्छताको क्षयीकरण गर्दछ, राज्यको शासकीय प्रणालीलाई कमजोर बनाउँछ, सुशासनको अबस्था कमजोर बनाउँछ, विकास र समृद्धिमा गतिरोध सिर्जना गर्दछ।

यसरी संगठित र अन्तरदेशीय अपराधका घटनाहरुलाई कुनै एउटा मात्र मुलुकको कानून, संरचना र प्रणालीले उपयुक्त र प्रभावकारी ढंगले उपचार गर्न सक्दैन, यसका लागि विश्वव्यापी सहमति, सहकार्य, समन्वय र एकता आवश्यक पर्दछ। यसकै लागि जि-७ को सक्रियतामा अपराधबाट आर्जित सम्पत्ति शुद्धीकरण गर्ने र आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानी गर्ने कार्यलाई निवारण गर्न कानूनी व्यवस्था गर्ने प्रयास स्वरुप वित्तीय कारवाही कार्यदलको स्थापना भई यसले गरेका ४० वटा सिफारिशका आधारमा हरेक राष्ट्रमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीको विधिवत स्थापना भएको हुँदा यो विदेशी दवाव नभई हरेक मुलुकको शासन प्रणालीलाई जवाफदेही, उत्तरदायी र पारदर्शी बनाउने र वित्तीय स्वच्छता प्रवर्द्धन गर्ने एउटा अनिवार्य कार्यान्वयन औजार हो भन्न सकिन्छ।

प्रमुख उद्देश्य

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीको मुख्य उद्देश्य अपराधजन्य कार्यबाट सम्पत्ति आर्जन गरी शुद्धीकरण गर्ने र आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानी गर्ने कार्यलाई निवारण गर्नु रहेको छ। वित्तीय प्रणालीको स्वच्छताका साथै अपराधिक आयलाई राज्यको कोषमा ल्याउने दुई प्रमुख कार्य यस प्रणालीको केन्द्रविन्दुमा रहेका छन्। आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानीको संवेदनशीता हेर्दा हाम्रो विद्यमान कानुनी व्यवस्थामा आतंककारीलाई सहयोग गर्ने मनसाय राख्नु नै कसुर कायम हुने आधार रहेबाट आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानी गर्ने कार्य गम्भीर हो भनी बुझ्न सकिन्छ। सम्पत्तिको आपराधिक उपयोगलाई निस्तेज गर्न सम्पत्तिको कारोवारमा संलग्न हुने राज्यका सबै सरकारी तथा निजी क्षेत्रलाई यो प्रणालीले एकीकरण गरी जिम्मेवारी निर्धारण गरेको अबस्था छ। यो प्रणालीको सफल कार्यान्वयनका लागि वित्तीय कारवाही कार्यदलका सिफारिशहरुले समेत वहुआयामिक एवं एउटा स्वचालित पद्दतिको स्थापनाबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पुरा गर्न मुलुक सक्षम हुनु पर्ने संकेत गरेको देखिन्छ।

राज्यमा रहेका कानून कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र, उच्च तहका केन्द्रिय निकायहरु, वित्तीय, बैंकिङ, वीमा, व्यापारिक, घरजग्गा व्यावसाय, क्यासिनो लगायतका क्षेत्रहरु यो प्रणाली कार्यान्वयन गर्नमा प्रमुख रुपमा जिम्मेवार छन्। यसै गरी सम्बन्धित ऐनले व्यवस्था गरेका समन्वय समिति तथा कार्यान्वयन समिति, रणनीतिमा व्यवस्थित अनुसन्धान समन्वय संयन्त्र तथा नियामक निकाय समन्वय संयन्त्रहरु समेत यो प्रणाली कार्यान्वयन गर्नमा जिम्मेवार रहेका छन्। यसरी सबै राज्यका उच्च तहका निकायहरुदेखि निजी क्षेत्रसम्म यो प्रणालीमा आवद्ध गर्नुको मुख्य उद्देश्य नै सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण हो भने यसभित्र अन्य अन्तरनिहित विश्वव्यापी उद्देश्यहरु रहेका छन् —

- वित्तीय स्वच्छता कायम गर्नु ।
- सम्पत्तिको अपराधिक उपयोग निस्तेज गर्नु।
- सवल वित्तीय निगरानी (Financial Intelligence) को व्यवस्था गर्नु।
- शंकास्पद कारोवार, सीमा कारोवार, शंकास्पद गतिविधिहरुलाई वित्तीय निगरानी हुदै कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरुको क्षेत्राधिकारमा ल्याउनु।
- सम्पत्तिको हरेक कारोवारलाई कसुरको आशंकाको दृष्टिकोणले विश्लेषण गरी कसुर भए नभएको यकिन गर्नु।
- अपराधिक दायित्व निर्धारण गर्नु।
- कसुरबाट प्राप्त र कसुरमा प्रयोग गरिएको सम्पत्ति जफत र उत्पति भएको देशमा फिर्ता गर्नु।
- कानूनको उचित प्रकिया पुरा गरी राज्यले जफत गरेको सम्पत्तिको उपयोगको योजना बनाउनु।
- आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी हुन नदिनु र आतंकवादी क्रियाकलाप निवारण सम्बन्धमा विश्वस्तरमा भएका संधि संझौताबाट सिर्जना भएको दायित्व कार्यान्वयन गर्नु तथा संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद्को Resolution सम्बन्धि Sanction List कार्यान्वयन गर्नु। यसमा खास गरी सूंचीकृत आतंककारी व्यक्ति समूह वा संगठनको सम्पत्ति तथा कोष रोक्का, आवगमन र हातहतियारमा प्रतिबन्ध लगाउनका लागि कानूनी तथा प्रकियागत उपायहरु अबलम्बन गर्नु।
- खासगरी Targeted Financial Sanction का लागि कुनै पनि आतंककारी व्यक्ति, समूह वा संगठनको तत्काल कुनै विलम्ब विना सम्पत्ति तथा कोष रोक्का गर्ने लगायतको तयारी हरेक राष्ट्रसँग हुनु पर्ने मान्यता रहेकाले राज्यहरुको तयारी सो अनुरुप बनाउनु।
- सूचक संस्था, नियामक निकाय, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरुको जिम्मेवारी निर्धारण गरी सो जिम्मेवारी पुरा गर्न आवश्यक अधिकार सहितको व्यवस्था गर्नु।
- जोखिममा आधारित दृष्टिकोण अवलम्बन गरी अनुसन्धान तथा अभियोजन र न्याय निरुपण गर्न सक्ने संयन्त्रको विकास गर्नु।

- अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय र सहकार्यमा आधारित सूचना, जानकारी र प्रमाणहरुको आदानप्रदान गरी अपराध निवारणमा विश्वव्यापी सहकार्य र साझेदारी बढाउनु।
- कानूनी व्यक्तिहरुको दुरुपयोग गरी हुने अपराधिक गतिविधिहरु नियन्त्रण गर्नु।
- हातहतियारको उत्पादन तथा प्रशारणलाई नियमन गर्नु।

यस प्रणालीले अंगिकार गरेका उपरोक्त बमोजिमका उद्देश्यहरुको परिपूर्तिका लागि सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीको संरचनागत ढाँचा अध्ययन गर्दा वित्तीय कारवाही कार्यदलको सिफारिश बमोजिम हरेक राष्ट्रहरुले Preventive Measures (From Rec 9 to 23) र कानून कार्यान्वयन (From Rec 30 to 31) सम्बन्धी संरचना निर्माण गर्नु पर्ने देखिन्छ। संरचनागत व्यवस्था र कार्य जिम्मेवारी तर्फ हेर्दा Preventive Measures अन्तर्गत वित्तीय र गैरवित्तीय पेशाकर्मी गरी दुई प्रकारका सूचक संस्थाहरुको व्यवस्था रहेको छ। नेपालको सन्दर्भमा **सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन, २०६४ को धेरै कानुनी व्यवस्थाहरु** निवारणात्मक उपायसँग सम्बन्धित छन्। आधारभूत रुपमा सुचक संस्थाहरुले आफ्नो कार्य सम्पादनका क्रममा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानी सम्बन्धी कसुरको संवेदनशीलता र जोखिमको दृष्टिकोणबाट आफ्नो कारोवारको विश्लेषण र पहिचान गर्नु पर्ने हुन्छ। सीमा कारोवार, शंकास्पद कारोवार (वित्तीय जानकारी इकाईको गाइड लाइन अनुसार) र शंकास्पद गतिविधि समेतको प्रतिवेदन वित्तीय जानकारी इकाईलाई दिनु पर्ने हुन्छ। यसै गरी यो प्रमुख जिम्मेवारीका अतिरिक्त सूचक संस्थाहरुको जिम्मेवारीमा निम्न विषयहरु रहेका छन्।

- व्यावसायिक सम्बन्ध राख्दा वा कुनै कारोवार गर्दा आफुसँग कारोवार गर्ने ग्राहकको पहिचान गर्ने,
- ग्राहक पहिचानका सन्दर्भमा सरलीकृत र वृहत उपायहरु अवलम्बन गर्ने,
- ग्राहकको पहिचानका क्रममा तेस्रो पक्षबाट वा सामाजिकरुपमा उपलब्ध सूचनाहरुलाई समेत आधारको रुपमा लिने,
- जोखिमको पहिचान मुल्यांकन विश्लेषण गरी जोखिममा आधारित प्रणाली अवलम्बन गर्ने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी मापदण्ड अनुपालना गर्ने,
- अनुपालना अधिकृत व्यवस्था गर्ने,
- अभिलेख राख्ने,
- गोपनीयता कायम गर्ने,
- नियामक निकायले दिएको आदेश तथा निर्देशन पालना गर्ने ।

सम्पत्तिको कारोवारको निगरानी र प्रतिवेदन प्रणाली

सम्पत्तिको कारोवार हुने सबै स्थान निकाय र सो कारोवारमा संलग्न हुने पेशाविद्हरुलाई यो प्रणालीले सूचक संस्था मानेको छ। सम्पत्तिको कारोवारलाई राज्यको निगरानीको दायरामा ल्याउनका लागि हरेक क्षेत्रहरु जस्तो बैकिङ्ग, वीमा, बहुमुल्य धातु वा व्यावाय, घरजग्गा खरिद विक्री, क्यासिनो आदिमा नगद सीमा कारोवार रकम तय गरिएको छ। तोकिएको नगद सीमा कारोवार भन्दा बढि कारोवारका हकमा सम्बन्धित संस्थाले नगद सीमा कारोवार रकमको प्रतिवेदन वित्तीय जानकारी इकाईमा पेश गर्नु पर्ने हुन्छ भने अर्को शंकास्पद कारोवारको प्रतिवेदन गर्नु पर्ने हुन्छ। वित्तीय जानकारी इकाईले सूचक संस्थाहरुबाट शंकास्पद सूचना लिने ती सुचनाहरुमा कुनै अपराधिक तत्व भए वा नभएको विश्लेषण गर्ने र कसुर हुन सक्ने आशंका देखिएका सुचनाहरुलाई सम्बन्धित कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायमा प्रेषित गर्दछ। त्यसैले वित्तीय जानकारी इकाईलाई यस प्रणालीको कार्डियो भास्कुलर सिस्टम हो भन्न सकिन्छ। मानव शरीरमा मुटुको जे भुमिका रहेको छ वित्तीय जानकारी इकाईको सोही भूमिका रहेको देखिन्छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुरको अनुसन्धान र अभियोजन

सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन २०६४ मा मिति २०८०।१२।३० मा भएको संशोधनपूर्व अनुसन्धान निकायको रुपमा सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग रहेकोमा सो संशोधनले अनुसन्धानको जिम्मेवारी विभिन्न सम्बद्ध कसुरको अनुसन्धान गर्ने निकायहरुलाई प्रदान गरेको छ। विभाग आफैमा एउटा अनुसन्धान निकायको रुपमा रहेको छ। सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुरको अनुसन्धान कार्य सम्बद्ध कसुरको अनुसन्धानकै क्रममा अपराधिक तत्वको पहिचान र विश्लेषणसँगै हुनेछ भने आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानी सम्बन्धी कसुरको अनुसन्धान नेपाल प्रहरीबाट हुने व्यवस्था रहेको छ। यस हिसावले अहिले सबै भन्दा ठुलो अनुसन्धान निकाय नेपाल प्रहरी रहेको छ। सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानी सम्बन्धी कसुरको प्रकृतिको चर्चा गर्दा यो प्राविधिक रुपले परिभाषित कसुर हो। यस अपराधको संरचना जटिल हुने गरेको देखिन्छ। अपराध निवारणको राज्यको कानुन संरचना र प्रक्रियालाई नै छल गरी अपराधमा संलग्न पक्षले अपराधको कठोर र जटिल संरचनाहरु खडा गर्ने राज्यको निगरानी र कानुनी कारवाहीबाट बच्नका लागि देवानी कानुनका सुविधा र सहुलियतहरुको दुरुपयोग गर्ने अपराधमा उन्नत प्रविधि प्रयोग गर्ने भन्सार र व्यापारलाई दोहन गर्ने वित्तीय प्रणालीको प्रयोग गर्ने कानुनी व्यक्तिहरुको दुरुपयोग गर्ने लगायत अपराधमा जटिलता सिर्जना गरी अनुसन्धान र अभियोजनमा नै जटिलता पैदा गर्ने कार्यहरु गरेका हुन्छन्। यसरी हुने वित्तीय अपराधलाई निवारण गर्नमा अनुसन्धान अभियोजन एवं फौजदारी कारवाहीमात्र प्रभावकारी माध्यम होइन भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गरी वित्तीय कारवाही कार्यदलले ४० बुँदाको सिफारिश गरेको छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणाली आफैमा एउटा प्राविधिक विषय भएकाले यो प्रणालीको सफलताका साथ कार्यान्वयन गर्नका लागि निम्न विषय क्षेत्रहरुमा ध्यान दिन जरुरी छः

अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वः

विश्व समुदायलाई नै तरंगित गर्ने एवं व्यक्तिको जिउज्यानमा नै चुनौति सिर्जना विषयहरु लगायत अन्य कतिपय चुनौतिहरुको सामना गर्न विश्वको कुनै एक मात्र राष्ट्रको प्रयास सफल र सार्थक नहुने भएकाले कतिपय विषयहरु जस्तो भ्रष्टाचार निवारण आतंकवादको रोकथाम सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण जलवायु परिवर्तन मानव अधिकारको रक्षा आदिवासी प्राकृतिक वाताबरणको रोकथाम लगायतका विषयहरुलाई अन्तराष्ट्रिय रुपमा सम्बोधन गर्नका लागि विश्वस्तरमा साझा सहमतिको उपजको रुपमा अन्तराष्ट्रिय महासन्धीहरु सम्पन्न भई सो महासन्धीहरुबाट सिर्जना भएको दायित्व पुरा गरी मुलुकले अन्तराष्ट्रिय स्तरमा गरेको प्रतिवद्धता कार्यान्वयन गर्नुको विकल्प रहदैन ।सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण अन्तरदेशीय संगठित अपराधको रोकथाम एवं आतंकवादको दमन हाल विश्व समुदायको एकीकृत चासो एवं सरोकारको विषय बनेको हुनाले यसका लागि विश्वव्यापी समन्वय र सहकार्यको नयाँ ढोका खुलेको छ।

जोखिममा आधारित प्रणाली अवलम्बन गर्नेः

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीमा खास गरी २ वटा प्रमुख आयामहरु रहेका छन्। नियमन र दण्डात्मक। नियमन अन्तर्गत सुचक संस्थाहरु र नियामकीय दायित्वको निर्धारण गरिएको हुन्छ। यसै सिद्दान्त र मान्यता अनुसार कानुनी संरचनागत र वित्तीय प्रक्रियाको निर्धारण गरिएको हुन्छ। जोखिममा आधारित प्रणालीको अवलम्बन भन्नाले यस प्रणालीमा आवद्ध भएका सबै सूचक संस्था नियमनकारी निकाय एवं कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकाय समेतले आफु अन्तर्गतको जोखिमलाई पहिचान मुल्यांकन र बोध गरी सो अनुसार जोखिम न्यूनीकरणको रणनीति तय गर्नु पर्ने हुन्छ। सामान्यतयाः जोखिममा आधारित प्रणालीको अवलम्बनभित्र जहाँ जोखिम बढि हुन्छ त्यही क्षेत्रमा स्रोत साधनको विनियोजन एवं प्रयोग र कारवाहीलाई प्राथमिकता दिनु पर्छ। यसै गरी जोखिम सिर्जना गर्ने विभिन्न तत्वहरु हुन्छन्। ती तत्वहरुको पहिचान गरी न्यूनीकरणका उपायहरु अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ। नियमनकारी निकायले आफु अन्तर्गतको र अनुसन्धानकारी निकायले आफ्नो जोखिम र सूचक संस्थाहरुले आफ्नो सेवा तथा उत्पादन क्षेत्र वितरणको माध्यम भौगोलिक अबस्थिति आदि आधारमा जोखिम मुल्यांकन गरी सो अनुसार न्यूनीकरणका उपायहरु अपनाउनु पर्दछ ।

राष्ट्रिय जोखिम मुल्यांकनबाट समग्रमा देखिएको नतिजा अनुसार देशले जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरु अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ। सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणाली जोखिममा आधारित

प्रणाली हो। जोखिम भन्नाले Threat र vulnerability को Product लाई बुझिन्छ। प्रणालीगत हिसावले बुझ्दा Threat भन्नाले वाह्य तत्व हुन्छ जुन सम्पत्ति शुद्धीकरण निबारणको सम्बन्धमा सम्बद्ध कसुर हुन् जसबाट अपराधिक आय सिर्जना हुन्छ। सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुरमा मुलतः अपराधजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्तिको गैरकानुनी स्रोत र सम्पत्तिवीचको सम्बन्ध अन्त्य गरी कानुनी स्रोत र स्वरुपमा सम्पत्तिको रुपान्तरण गर्ने कार्य हुन्छ। यसका लागि वित्तीय क्षेत्रमा सम्पत्तिको प्रवेश गराइन्छ। वित्तीय क्षेत्रसँग सो सम्पत्तिको कारोवारमा संलग्न पक्षको पहिचान गर्ने अभिलेख राख्ने कागजातहरुको सत्यापन परिक्षण गर्ने शंकास्पद कुराहरु पहिचान गर्ने र वित्तीय निगरानीका लागि सूचनाहरु प्रेषित गर्ने कारोवारको गोपनीयता कायम गर्ने उच्च पदस्थको पहिचान गर्ने लगायतका अनुपालनासँग सम्बन्धित पर्याप्त तयारी हुनु पर्ने मान्यता यस प्रणालीको रहेको छ। यदि अनुपालनाका सबै उपायहरु प्रभावकारी भएनन् भने अपराधिक आयको प्रवेश वित्तीय क्षेत्रमा भई त्यसले वित्तीय प्रणालीलाई दोहन गरी जोखिम बृद्धि हुन्छ। तर यस्तो सम्पत्तिको कारोवारलाई कसुरसँग सम्बन्धित रहे वा नरहेको लगायतका ग्राहक कारोवार र सम्पत्तिको पहिचान गर्ने पर्याप्त कार्यविधि एवं प्रक्रिया वित्तीय क्षेत्रसँग भएमा Threat जतिसुकै उच्च भएता पनि vulnerability न्यून हुने भएकाले जोखिमको मात्रा पनि कम हुन्छ। यसले वित्तीय स्वच्छतामा कुनै असर गर्दैन। वित्तीय प्रणालीको दोहन गर्न सक्दैन। तसर्थ यो प्रणालीमा जोखिममा आधारित प्रणाली अवलम्बन गर्नु पर्ने अनिवार्यता रहेको छ।

वित्तीय कारवाही कार्यदलको सिफारिश नं १ नै जोखिममा आधारित प्रणाली अबलम्बन गर्नसँग सम्बन्धित छ भने वर्तमान सन्दर्भमा नेपाल कानुनले जोखिम मुल्यांकनलाई सूचक संस्था देखि कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायसम्मको जिम्मेवारीमा राखेको हुँदा पनि जोखिममा आधारित प्रणालीको विशेष महत्व रहेको वोध हुन आउछ।

उदार हकदैया र सहभागितामुलक संस्कृतिः

भ्रष्टाचार सम्पत्ति शुद्धीकरण र राजश्व चुहावट जस्ता कसुरमा उदार हकदैयाको व्यवस्था रहेको छ। यसो हुनुको मुल कारण यी अपराधहरुमा कुनै अमुक व्यक्ति पिडीत नभई सिंगो राज्य पीडित र प्रताडित बन्ने हुँदा यस्तो कसुर भए गरेको थाहा पाउने जोकोहीलाई जहिलेसुकै जुनसुकै लिखित वा मौखिक माध्यमबाट उजुरी वा सूचना दिन सक्ने गरी हकदैया प्रदान गरी त्यो मुलुकका आम नागरिकलाई खबरदारीको माध्यमबाट शासन प्रणालीमा सहभागी हुन पाउने लोकतान्त्रिक अधिकारको संरक्षण सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ। यस्ता कसुरमा सूचनाको स्रोत हदम्याद र हकदैयाको सवालमा उदारताको सिद्दान्त अबलम्बन गरेको विधिशास्त्रीय मान्यता समेतबाट राज्यका हरेक कामकारवाहीमा नागरिकको सहभागी हुन पाउने मौलिक अधिकार सुनिश्चित रहेको तथ्य प्रष्ट हुन आउछ।

समन्वय र सहकार्य

प्रणालीगत आधारमा हेर्दा सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन २०६४ को दफा ६ देखि दफा ७फ सम्ममा व्यवस्थित कानूनी व्यवस्थाबाट प्रणाली कार्यान्वयन गरी सफलता दिलाउनका लागि सबै बैंकहरु वित्तीय संस्थाहरु वीमा कम्पनीहरु घरजग्गा व्यावसायीहरु क्यासिनोहरु लेखापरीक्षकहरु आदि सूचक संस्था र यिनिहरुका नियामक निकायहरु नेपाल राष्ट्र बैंक नेपाल वीमा प्राधिकरण नेपाल धितोपत्र बोर्ड पर्यटन विभाग आन्तरिक राजश्व विभाग बार काउन्सिल नेपाल चार्टर एकाउण्ट संस्था कम्पनी रजिष्ट्रार लगायत जिम्मेवार छन्। ऐ ऐनको दफा ३ ४ ५ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २२ २३ २८ २९ ४० ४१ लगायतमा भएका व्यवस्थाहरु अध्ययन गर्दा मुख्य रुपमा अनुसन्धान निकायहरु जिम्मेवार देखिन्छन्।

कारोवारको निगरानी र प्रतिवेदन प्रणालीको चुस्तताः

अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको हिसावले विश्लेषण गर्दा कार्यदलको सिफारिश नं २० र २९ खास गरी कारोवारको निगरानी एवं प्रतिवेदन प्रणालीसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। यो प्रणालीमा २ प्रकारका सूचक संस्थाहरु रहेका छन्। वित्तीय र गैरवित्तीष पेशाकर्मी। यी सूचक संस्थाहरु मुख्य रुपमा आफुसँग व्यावसायिक कारोवार गर्न आउने ग्राहक उसले गर्ने कारोवार र सम्पत्ति पहिचान गरी कारोवार गर्न र शंकास्पद कारोवारको प्रतिवेदन गर्न आफूले गरेको कामको अभिलेख व्यवस्थापन गर्न जोखिम मुल्यांकन गर्न जिम्मेवार छन्। सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीले जहाँ सम्पत्तिको कारोवार हुन्छ यस्ता सबै निकायहरुलाई सूचक संस्था भनी परिभाषित गरेको हुनाले सूचक संस्थाहरु यो प्रणालीका द्वारपाले मानिने भएकाले सूचक संस्थाहरुको सम्बन्ध प्रतिवेदन (Suspicious transaction/threshold transaction reporting) का हकमा वित्तीय जानकारी इकाई (Financial Intelligence Unit) सँग रहेको हुन्छ। सूचक संस्थाहरुबाट वित्तीय जानकारी इकाईमा प्रतिवेदन भएका विषयहरुलाई सो इकाईले मुल्यांकन र विश्लेषण गरी विश्लेषणको निष्कर्ष कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायहरुमा अनुसन्धान प्रयोजनका लागि सूचनाको स्रोतको रुपमा प्रेषित गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। वित्तीय जानकारी इकाई यथार्थमा यस प्रणालीको Cardio Vascular System हो। मुटुले मानव शरीरमा जसरी शरीरका विभिन्न भागहरुबाट रगत संकलन गरी शरीरका विभिन्न भागहरुमा पठाउँछ वित्तीय जानकारी इकाईले पनि विभिन्न सुचक संस्थाहरुबाट सूचना प्राप्त गरी विश्लेषण गरी विश्लेषणको निष्कर्ष कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायमा पठाउने भएकाले र सूचनाले नै प्रणालीलाई जीवन्त र सक्रिय बनाउने भएकाले यो प्रणालीमा वित्तीय जानकारी इकाई मुटु हो भन्न सकिन्छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुर आफैमा वित्तीय अपराध भएकोले यो अपराध स्थापित गर्नका लागि वित्तीय सुचनाको सर्वाधिक महत्व हुन्छ। सम्पत्तिको कारोवार कुनै कसुरसँग सम्बन्धित रहे वा

नरहेको वा शंका गर्नु पर्ने कुनै मनासिव आधार रहे वा नरहेको वा कारोवारमा संलग्न पक्ष कुनै कसुरमा संलग्न रहे वा नरहेको भन्ने लगायतका विषयहरुको निरोपणको आधार नै वित्तीय निगरानी एवं वित्तीय विश्लेषण रहेकाले यो प्रणालीमा प्रतिवेदन र निगरानी (Reporting and Intelligence) को महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ।

अपराधजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्तिको गैरकानुनी स्रोत लुकाउने एवं छल्ने लगायतका कार्यहरु गरी अपराध र सम्पत्तिको सम्बन्ध नामेट गरी कानुनी स्रोत र स्वरुपमा त्यस्तो सम्पत्तिलाई प्रयोग गर्ने र पुनः लाभ प्राप्त गरिरहने कसुर हो।

जस्तोः राजश्व चुहावट अपराधजन्य कार्य हो। राजश्व चुहावट गरी आर्जन गरेको सम्पत्ति कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो। यसरी व्यक्तिले आर्जन गरेको सम्पत्तिबाट थप कारोवार गर्न सक्दैन। किनभने बैंक वित्तीय संस्थामा १० लाख भन्दा बढि स्रोत खुलासा गर्नु पर्ने हुन्छ। यसरी अपराधबाट आर्जन गरेको सम्पत्तिबाट अपराधलाई लुकाउन कृतिम उपायहरु अपनाउनु पर्ने हुन्छ। यसरी गैरकानुनी स्रोत लुकाएपछि कानुनी स्रोत र स्वरुपमा त्यो सम्पत्ति रुपान्तरित हुन्छ। यही नै सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुर हो। यस प्रकारका क्रियाकलापहरुलाई Reporting and Intelligence को माध्यमबाट अनुसन्धानको दायरामा ल्याउनु प्रणालीगत मान्यता हो।

वास्तविक धनी पहिचान सम्बन्धी प्रभावकारी उपायहरुः

वास्तविक धनीको सवाल कुनै कानुनी व्यक्ति वा कानुनी प्रवन्धको दर्ता प्रक्रियासँगै जोडिएर आउँछ। वास्तविक धनीको दर्ता वास्तविक धनीसँग सम्बन्धित सूचनाको पारदर्शिता र उपलब्धता यो प्रणालीका महत्वपूर्ण पक्ष हुन्। यो वित्तीय कारवाही कार्यदलको सिफारिश नं २४ र २५ सँग सम्बन्धित अवधारणा हो। वर्तमान सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन २०६४ ले वास्तविक धनी लुकाई कानुनी व्यक्तिको स्थापना गरेको कुरा पुष्टि हुन आएमा त्यस्तो कानुनी व्यक्ति नै जफत गर्ने सम्मको अधिकार कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयलाई दिएको देखिन्छ। हाम्रो सम्बन्धमा वास्तविक धनीको परिभाषाका ३ वटा मुख्य आधारहरु रहेका छन्

(क) शेयर स्वामित्व (१५ प्रतिशत भन्दा बढि)

(ख) संचालक नियुक्त गर्न सक्ने सक्षमता

(ग) निर्णयमा प्रभाव पार्न सक्ने हैसियत

वास्तविक धनी पहिचान गर्नु पर्ने मान्यता र कानुनी व्यवस्थालाई विश्लेषण गर्दा फौजदारी न्यायको एक अभिष्ट अपराधमा संलग्न पक्षले सजाय भोग्नु पर्छ भन्ने हो। यही विधिशास्त्रीय मान्यता बमोजिम हेर्दा अपराधमा तेस्रो पक्षको प्रयोग भएको भने त्यसबाट लाभ पाउने व्यक्तिलाई पनि

कानुनी दायरामा ल्याउनु पर्ने हुन्छ। यसै आधारमा वास्तविक धनी पहिचान गर्ने कार्य कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायहरुका लागि महत्वपूर्ण छ। अर्को तर्फ मनसायको अभावमा गरिएको कतिपय भए गरेको अपराधिक दायित्व लाग्दैन। त्यसैले सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन २०६४ को दफा ३ को उपदफा (१) को देहाय खण्ड (क)(ग)(ग) मा कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नु पर्ने मनासिव आधार हुँदा हुदै वा थाहा पाउदा पाउँदै भन्ने मनसायका रुपको उल्लेख भएको पाइन्छ भने दफा ३४ को उपदफा (३) ले कसुरमा संलग्न नभएका निर्दोष व्यक्तिको अधिकारको संरक्षण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको हुनाले एकाले गरेको कसुरको भागीदार अर्को व्यक्ति हुने कि नहुने भन्ने विषय विधिशास्त्रको महत्वपूर्ण पक्ष भएकाले यस प्रणालीमा वास्तविक धनी पहिचान गर्ने कार्य महत्वपूर्ण छ भने निवारणात्मक उपाय तर्फ समेत वास्तविक धनी पहिचान गर्ने कार्य सूचक संस्थाहरुको पनि सर्वाधिक प्राथमिकताको कार्य हो। किनभने कारोवार गर्ने व्यक्तिले आफ्नै तर्फबाट कारोवार गर्दैछ वा अरु कसैको तर्फबाट कारोवार गरिरहेको छ पर्दा पछी रहेको व्यक्ति कुनै कसुरजन्य कार्यमा संलग्न रहे वा नरहेको र कारोवारको रकम कुनै कसुरसँग सम्बन्धित हो वा होइन भन्ने यकिन गर्न वास्तविक धनी पहिचान गर्नु पर्ने हुन आउछ।

वास्तविक धनीको सही तरिकाले पहिचान हुन सकेन भने अपराधजन्य कार्यबाट आर्जित सम्पत्तिको प्रवेश वित्तीय प्रणालीमा भई वित्तीय स्वच्छता कायम गर्ने यो प्रणालीको मुलभुत उद्देश्य नै धुमिल हुन जान्छ।

पारस्परिक कानुनी सहायता र अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयः

सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुर अन्तरदेशीय अपराध भएकाले विश्वको कुनै एक मुलुकमा अपराध हुने अर्को मुलुकमा अपराधिक आय सिर्जना हुने र सोको कारोवार फरक फरक मुलुकमा समेत हुने गरेको पाइन्छ। त्यसैले सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन २०६४ को दफा ५ ले वहिर्क्षेत्राधिकार (extra-territorial Jurisdiction) ग्रहण गरेको छ। वित्तिय करवाही कार्यदलको सिफारिश नं ३७ देखि ४० को व्यवस्था अन्तराष्ट्रिय सहयोग र समन्वयसँग सम्बन्धित रहेबाट समेत यो प्रणालीमा पारस्परिक कानुनी सहायता अपराधीहरुको सुपुर्दगीको विशेष स्थान रहेको छ। विदेशी मुलुकबाट सूचना प्रमाणहरु प्राप्त गरी अनुसन्धान अभियोजन र न्यायिक कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउन विदेशमा रहेको सम्पत्ति पहिचान र खोजतलास गरी रोक्का राख्न र पुन फिर्ता प्राप्ति गर्नुका साथै अपराधमा संलग्न पक्षको दायित्व निर्धारण एवं सजाय कार्यान्वयनका लागि समेत अन्तराष्ट्रिय सहयोग र समन्वयको महत्वपूर्ण स्थान रहेकाले यस सम्बन्धी प्रभावकारी व्यवस्था हुनु जरुरी छ।

समानुपातिक प्रभावकारी र निरुत्सानमुखी सजाय

यस प्रणालीले सजायको प्रकृति समानुपातिक प्रभावकारी र निरुत्सानमुखी हुनु पर्ने मान्यता राखेको छ। समानुपातिक सजाय भन्नाले जे जुन मात्रामा कसुरदारको कसुरमा संलग्नता छ सोही बमोजिम सजाय गर्नु हो भने निरुत्साहनमुखी सजाय भन्नाले सजायको भयले अपराधीले र समाजका अन्य व्यक्तिले पुनः कसुर गर्न नसक्ने परिस्थिति निर्माण गर्नु पर्छ भन्ने हो भने प्रभावकारी सजाय भन्नाले सजाय गरेर मात्र हुदैन सजायले आफ्नो उद्देश्य पनि पुरा गर्नु पर्छ भन्ने हो। यसको तात्पर्य सजायको सिद्दान्तमा राज्यको उद्देश्य निहित रहने भएकाले कसुरदारको दोषको मात्रा कसुरले पारेको वा पार्न सक्ने प्रभाव लगायतका कुराहरुलाई समेत विचार गरी सजाय गर्नु पर्छ भन्ने हो। विशेष अदालतले यस सम्बन्धी निम्न मुद्दामा गरेको व्यख्या समेत सान्दर्भिक हुने अबस्था देखियो।

कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति जफत र व्यवस्थापन

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीको मुख्य उद्देश्य नै अपराधिलाई हतोत्साहन गर्ने हो भन्ने कुरा माथि सजायको प्रकृतिमा गरिएको विश्लेषण एवं उद्दहरण गरिएको मुद्दाका रोहमा पुष्टि हुन आएकाले यो प्रणालीको केन्द्रीय सिद्दान्त नै कानुनको उचित प्रक्रिया पुरा गरी कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति अपराधीको स्वामित्वबाट राज्यको कोषमा ल्याउनु रहेको छ। सम्पत्तिको अपराधिक उपयोगलाई निस्तेज गर्नुका यसको मुख्य उद्देश्य हो भने अपराधिक सम्पत्तिको मालिक व्यक्ति हुन सक्नदैन भन्ने दर्शन यस प्रणालीमा निहित रहेको देखिन्छ। सम्पत्तिको अपराधिक उपयोग मानव अधिकार शान्ति र अमन चयन राष्ट्रिय सुरक्षा माथिकै चुनौतिको विषय भएकाले अपराधिक सम्पत्तिको पहिचान र खोजतलास रोक्का एवं जफतका अल्पकालीन र दीर्धकालीन उपायहरुको प्रभावकारिता यस प्रणालीको सान्दर्भिक विषय हो। तसर्थ अदालतको आदेशले जफत हुने ठहरेका सम्पत्तिहरुलाई यथोचित समयमै राज्यको कोषमा ल्याउन न्यायपालिका र सरकारका विभिन्न निकायरुले तदारुकताका साथ काम गर्नु पर्ने अबस्था छ।

अन्त्यमा, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीको सफलता आज देशको आवश्यकताका साथै मुलुकले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा व्यक्त गरेको प्रतिवद्धता पुरा गर्ने एउटा औजारको रुपमा रहेको छ। यो मुलुकको जवाफदेहिता र शासकीय स्वच्छता मापन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय उपकरण पनि हो। अपराधजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्तिको कारोवारले स्वच्छ वित्तीय प्रणालीको मान्यतामा अवरोध सिर्जना गरी अर्थतन्त्रमा गम्भीर चुनौति सिर्जना गर्दछ। यसबाट उत्पन्न हुने जोखिम निवारण गरी स्वस्थ्य अर्थतन्त्रको विकास गर्नु सरकारको प्राथमिक दायित्वको विषय भएकाले वित्तीय अपराधको जोखिम न्यूनीकरणका प्रभावकारी उपायहरु राज्यले अवलम्बन गरेका फौजदारी देवानी र प्रशासनिक उपायहरुले प्रभावकारी र नतिजामुखी भएर काम गर्नु पर्ने हुन्छ। कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति कुनै पनि स्वरुपमा अपराधमा संलग्न पक्षको स्वामित्वमा रहन नदिई सोबाट अन्यायी

समृद्धि हासिल गर्ने ढोका सधैका लागि बन्द गर्न कानुनको उचित प्रक्रिया पुरा गरी त्यस्तो सम्पत्ति राज्यको कोषमा ल्याउनु पर्ने प्रमुख मान्यता यो प्रणालीको रहेको छ।

अपराधको तरिका र शैलीमा व्यापक परिवर्तन हुदै गएको छ। अपराधमा प्रविधिको प्रयोष बड्दो छ। मानव वेचविखन, लागुऔषधको कारोवार, अवैध हात हतियारको कारोवार, भ्रष्टाचार, व्यापारमा आधारित सम्पत्ति शुद्धीकरण जस्ता वित्तीय अपराधहरु सीमाविहीन अन्तरदेशीय संगठित अपराधको रुपमा विकसित भईरहेको अबस्था छ। अपराधको योजना एक देशमा बन्दछ। योजना अनुसारको काम अर्को स्थानमा हुन्छ त्यसको प्रभाव अर्को स्थानमा पर्दछ। त्यसैले कतिपय अपराधहरुको निवारणमा विश्वव्यापी सहकार्य र साझेदारीको आवश्यकता बढ्दो छ। यसैकारणले लागुऔषधको कारोवार, सम्पत्ति शुद्धीकरण, आतंककारी कार्यमा वित्तीय लगानी र भ्रष्टाचार जस्ता अपराधहरुलाई निवारण गर्न विश्वव्यापी साझेदारी र सहकार्यको आवश्यकता भए अनुरुप विश्वस्तरमा विभिन्न महासन्धीहरु सम्पन्न भएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- वित्तिय कार्यवाही कार्यदल (FATF) का विभिन्न प्रकाशनहरू
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन नियमहरू
- सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागका प्रतिवेदनहरू
- सम्पत्ति पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरू

सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापन : समस्या र समाधान

✍ धोलकराज ढकाल ♦

सारांश

मुलुकको आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्रता दिन, अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको उत्पादन एवम् विक्री वितरणलाई प्रभावकारी बनाउन, रोजगारी सिर्जना गर्न, मूल्यस्थिरता कायम गर्न, बजारमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण तयार गर्न र भौतिक पूर्वाधार निर्माणलाई गतिशील बनाउन सार्वजनिक संस्थान स्थापना गरिएको हुन्छ। हालको सार्वजनिक संस्थानको कार्य सम्पादनस्तरलाई विश्लेषण गर्दा केही संस्थानहरु सफल देखिन्छन भने अझै कतिपय संस्थानहरु अपेक्षित ढंगले सञ्चालन हुन नसकी सरकारलाई वित्तीय भार मात्र थप्ने अवस्थामा पुगेको देखिन्छन्। नागरिकको माग र आवश्यकता अनुसारका गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा उत्पादन एवम् वितरणलाई प्राथमिकता दिई निजी क्षेत्रसँगको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गराउनुपर्नेमा सार्वजनिक संस्थानहरुले बजार विश्लेषण नगरी स्थिर सम्पत्तिमा आवश्यकताभन्दा बढी लगानी गरेको कारण संस्थानहरु घाटामा रहेका देखिन्छन्। सार्वजनिक संस्थानको हालको सञ्चालन लागत एवम् संस्थानको आवश्यकता समेतको विश्लेषण गरी संस्थानहरुलाई विभिन्न क्षेत्रमा वर्गीकरण गरी सरकार संलग्न हुनुपर्ने संस्थानहरु सञ्चालनको बैकल्पिक मोडालिटी तय गर्न आवश्यक देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी : संस्थान, विनिवेश, सरकारी व्यवस्थापन, आर्थिक स्वयात्तता, कार्यकुशलता

अवधारणा :

जनतालाई सर्वसुलभ र सुपथ मूल्यमा आधारभूत वस्तु तथा सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्यले सरकारद्वारा नियन्त्रित, सञ्चालित तथा खर्च व्यहोरिएको व्यवसायिक संगठनलाई सार्वजनिक संस्थान भनिन्छ। बजार संयन्त्रले प्रभावकारी रूपमा कार्य गर्न नसकेको कारण सन् १९३० को दशकमा देखिएको विश्वव्यापी आर्थिक मन्दी पश्चात अर्थ व्यवस्थालाई योजनाबद्ध विकासको माध्यमबाट सञ्चालन गर्ने उद्देश्य अनुरूप विश्वमा सार्वजनिक संस्थानको स्थापना शुरू भएको देखिन्छ। द्वितीय विश्वयुद्धपश्चात स्वतन्त्र भएका मुलुकहरूमा निजी क्षेत्र सवल र सक्षम भई नसकेको र पूर्वाधार विकासको अवस्था

♦ प्रदेश सचिव (रा.प.प्रथम श्रेणी), मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, कर्णाली प्रदेश

कमजोर रहेको हुँदा सरकारले नै नागरिकको दैनिक जीवनयापनका लागि आवश्यक वस्तु तथा सेवा व्यवस्थापनमा अग्रसर हुनुपर्ने, युद्धको कारणबाट प्रभावित मुलुकमा पुनर्निर्माण र विकास आयोजना संचालन गर्न समेत सरकारको भूमिका सशक्त हुनुपर्ने पृष्ठभूमिमा संसारभर सार्वजनिक संस्थानको विस्तार भएको पाइन्छ। नेपालमा नागरिकको दैनिक जीवनयापनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेका अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवा सर्वसुलभ एवं सुपथ मुल्यमा उपलब्ध गराउने, रोजगारी सृजना गर्ने, विकासका पूर्वाधार तयार गर्ने, आत्मनिर्भर र स्वाधिन अर्थतन्त्रको विकास गर्ने, आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने, निजीक्षेत्रको विकासका लागि उपयुक्त वातावरण तयार गर्ने तथा समतामूलक राज्यको स्थापना गरी सामाजिक न्यायको प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यका साथ वि. सं. १९९० को दशकदेखि सार्वजनिक संस्थान स्थापनाको शुरूवात भएको पाइन्छ। हाल नेपालमा ४४ वटा सार्वजनिक संस्थानहरु अस्तित्वमा रहेका छन् ।[१]

सार्वजनिक संस्थानका विशेषता

१. राज्यको सेयर, स्वामित्व रहेको हुन्छ।

२. सरकारी व्यवस्थापन र नियन्त्रण हुन्छ।

३. छुट्टै कानूनी अस्तितव प्राप्त गरेको हुन्छ।

४. आर्थिक स्वायत्तता प्रदान गरिएको हुन्छ।

५. सार्वजनिक जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ।

६. नाफा भन्दा सेवामुलक उद्देश्य रहेको हुन्छ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक संस्थानको भूमिका :

सार्वजनिक संस्थानले नेपालको समग्र विकासका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्। यसका अतिरिक्त जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नुका साथै बजारमा हुने कृत्रिम अभाव, सिन्डिकेट, कार्टेलिङ तथा कालोबजारी नियन्त्रण गर्ने कार्यमा उल्लेख्य योगदान गरेको पाइन्छ। नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक संस्थानको भूमिकालाई देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ।

१. सर्वसाधारण जनताको हित अभिवृद्धि गर्नुका साथै जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने र बजारमा हुन सक्ने कृत्रिम अभाव, कार्टेलिङ, सिण्डिकेट र कालोबजारीलाई नियन्त्रण नियन्त्रण गरेको छ।

२. पूँजी निर्माण, वित्तीय सेवाको विस्तार र मूल्य स्थिरता कायम गर्नुका साथै बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको विकास एवं स्रोत परिचालनमा योगदान गरेको छ ।

---

[१] सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा २०८१

३. रोजगारी सिर्जना र गार्हस्थ उत्पादन वृद्धिमा योगदान गरी औधोगिकीकरण र उद्यमशीलता विकासमा जोड दिएको छ।

४. आन्तरिक उत्पादनमा वृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनमा सहयोग गर्दै नेपालको अर्थतन्त्रलाई विश्व अर्थतन्त्रसँग आवद्ध गराउने कार्य गरेको छ।

५. नेपालको परम्परागत कला, संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी साँस्कृतिक पहिचान र सामाजिक मूल्य-मान्यताको संरक्षणमा योगदान पुर्याएको छ।

६. सूचना तथा सञ्चार प्रणालीको विकास र विस्तार मार्फत जनताको सुसूचित हुन पाउने हकको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा सहयोग पुर्‍याएका छन्।

७. समय समयमा नेपालले सामना गर्नु परेका विपद वा सङ्कटको समयमा वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति मार्फत राष्ट्रिय हित वा सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य, सुविधा वा आर्थिक हित कायम गर्नको लागि योगदान पुर्‍याएका छन्।

८. नेपाल सरकारको कर तथा गैहकर राजस्व संकलनमा समेत सार्वजनिक संस्थानले महत्त्वपूर्ण योगदान पुरएका छन्।

सार्वजनिक संस्थानको कार्यकुशलता मापनका आधारहरुः

कुनै सार्वजनिक संस्थानले आफ्नो उद्देश्य, लक्ष्य र जिम्मेवारीहरू कति प्रभावकारी र दक्षतापूर्वक निर्वाह गरिरहेको छ भन्ने मूल्यांकन गर्ने विभिन्न सूचक (indicators) वा मापदण्डहरूनै सार्वजनिक संस्थानको कार्यकुशलता मापनका आधारहरु हुन जसलाई बुँदागत रुपमा निम्न अनुसार उल्लख गर्न सकिन्छः

१. संस्थानले हासिल गरेको मुनाफाको मात्रा वा प्रतिशत।

२. Support in Productivity Enhancement

३. कुल गाहर्स्थ उत्पादनमा, कुल राष्ट्रिय आयमा र रोजगारी गरी कुल अर्थतन्त्रमा गरेको योगदान

४. व्यवसायिक उद्देश्यका अतिरिक्त निर्वाह गरेको सामाजिक उत्तरदायित्व एवम् जिम्मेवारी

५. Financial Ratio Analysis (नाफा, तरलता, दायित्व र दक्षता विश्लेषण)

६. संस्थानको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था

७. व्यवस्थापन र कर्मचारीहरुबीचको असल औद्योगिक सम्बन्ध

८. उपभोक्ता सन्तुष्टिको अवस्था र अनुपात

९. राष्ट्रिय उत्पादनमा वृद्धि गरी निर्यात विस्तार गर्न गरेको योगदान

१०. आफ्नो सम्भाव्य क्षमताको महत्तम उपयोगको अवस्था

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको स्थिति चित्रण[२]:

सि नं	विवरण	आर्थिक वर्ष २०७९/०८० सम्मको अवस्था	कैफियत
१	अस्तित्वमा रहेका संस्थानहरु	४४	
२	नाफामा रहेका संस्थानहरु	२६	९८१.४० प्रतिशतले ले बढेको
३	नोक्सानीमा रहेका संस्थानहरु	१५	२.८१ प्रतिशतले बढेको (नेपाल वायु सेवा निगम, नेपाल खानेपानी संस्थान, दुग्ध विकास संस्थान, उदयपुर सिमेन्ट उद्योग लि र नेपाल टेलिभिजन रहेका छन्)
४	कारोबार नभएको	३	
५	शेयर लगानी	३ खर्ब ७९ अर्ब ७२ करोड १६ लाख	९.१९ प्रतिशतले बढेको
६	ऋण लगानी	२ खर्ब ८१ अर्ब ३८ करोड ५८ लाख	७.८६ प्रतिशतले कमी आएको
७	सञ्चालन आय	६ खर्ब ६१ अर्ब १ करोड २९ लाख	१४.८७ प्रतिशत वृद्धि
८	खुद नाफा	४८ अर्ब ५१ करोड ७५ लाख	३०४६.२० प्रतिशतले वृद्धि (आयल निगम, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, नेपाल दुरसञ्चार कम्पनी लि, नागरिक लगानी कोष र निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषले उच्च नाफा कमाएका)
९	रोजगारी	३२१८० जनालाई	जनोपयोगी क्षेत्रका संस्थानमा सबैभन्दा बढी १३३७७ र सामाजिक क्षेत्रका संस्थानमा सबैभन्दा कम १४०८ जना

[२] सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा २०८१

सि नं	विवरण	आर्थिक वर्ष २०७९/०८० सम्मको अवस्था	कैफियत
१०	राजश्वमा योगदान	१७ अर्ब ३९ करोड ४६ लाख	१.३८ प्रतिशतले वृद्धि
११	कुल गाहर्स्थ उत्पादनमा योगदान	१२.२८ प्रतिशत	०.६१ प्रतिशतले बढेको
१२	व्यवस्था नगरिएको दायित्व	५२ अर्ब ८७ करोड २ लाख	११.६३ प्रतिशतले बढेको
१३	सञ्चित नाफा	६१ अर्ब १४ करोड ९६ लाख	१६.६८ प्रतिशतले वृद्धि
१४	प्रशासनिक खर्च	४३ अर्ब ९० करोड १८ लाख	२३.७९ प्रतिशतले बढेको छ
१५	निजीकरण गरिएका संस्थानहरुको अवस्था	१० नाफामा छन् भने २ घाटामा छन्। ६ वटा बन्द रहेका छन्।	
१६	निजीकरण ऐन बमोजिम खारेजीमा परेका १२ संस्थानमध्ये हालसम्म कृषि चुन उद्योग लिमिटेडको मात्र दर्ता खारेजी भई कानूनी अस्तित्व समाप्त भएको छ। कृषि औजार कारखाना लिमिटेडलाई २०७९ भाद्र ३१ गतेको निर्णयानुसार राष्ट्रिय आविष्कार केन्द्रलाई सञ्चालन गर्न दिईएको। अन्य संस्थानको कानूनी प्रक्रिया पुरा हुन सकेको छैन ।		

स्रोत : सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा २०८१

विनिवेश कार्यान्वयनमा असफलताका कारणः

आर्थिक उदारीकरणको लहरसँगै विश्वका अधिकांश मुलुकहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा उदार आर्थिक नीति अवलम्बन गरेको पाइन्छ। तत् पश्चात् अर्थतन्त्रका विविध गतिविधिमा सरकारको संलग्नता कम गर्दै निजीक्षेत्रको संलग्नता तथा सहभागिता बढ्दै गएको देखिन्छ। नेपालमा वि.सं.२०४९ पश्चात् आर्थिक उदारीकरणको नीति अवलम्बनसँगै सार्वजनिक संस्थानको उत्पादकत्व र दक्षता अभिवृद्धि गर्ने, सरकारको वित्तीय एवं प्रशासनिक भार कम गर्ने, सार्वजनिक उद्यममा व्यवसायिकता अभिवृद्धि गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने र रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्ने उद्देश्यका साथ सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण गर्ने कार्यको शुरूवात भयो। सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण गर्ने क्रममा केही संस्थान खारेज गरियो भने केही निजीकरण गरियो। निजीकरण गरिएका १८ संस्थानमध्ये १० नाफामा छन् भने २ घाटामा रहेका छन्। त्यस्तै ६

वटा संस्थानहरु बन्द गरिएका छन्। नेपालको विनिवेश कार्यान्वयनमा असफल देखिनुका कारण निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

१. विनिवेश कार्यक्रममा सरोकारवालाबीच नीतिगत सामञ्जस्यता र एकरुपता हुन सकेन। सबैको साझा एवम् स्पष्ट दृष्टिकोण देखिएन।

२. परामर्शदातामा अत्यधिक निर्भरता भएको कारण वास्तविकताको गहिराईसम्म पुग्न सकिएन।

३. निजीकरण गर्ने कार्यलाई सार्वजनिक संस्थानको सबलीकरण गर्ने, संस्थान सञ्चालनमा निजी क्षेत्रको भूमिका अभिवृद्धि गर्ने, तथा संस्थानमा सरकारको वित्तीय दायित्व कम गर्ने उपायका रुपमा लिन सकिएन। राजनैतिक दृष्टिकोण र बुझाईमा पृथकता देखियो।

४. निजीकरण गरिएका संस्थानको विघटन प्रकृया लामो जटिल तथा झन्झटिलो छ। हालसम्म कृषि चुन उद्योग लिमिटेडको मात्र अस्तित्व समाप्त भएको छ। कृषि औजार कारखाना लिमिटेड राष्ट्रिय आविश्कार केन्द्रलाई दिइएको छ। अन्यको कानूनी प्रकृया पूर्ण रुपमा सम्पन्न हुन सकेको देखिंदैन।

५. निजीकरण गर्ने भन्ने नारा मात्र ल्याइयो तर निजीकरण गरिनुको उद्देश्य अनुगमन गरिएन, खरिदकर्तासँग भएको सम्झौता के थियो भन्ने विषयको विश्लेषणात्मक अनुगमन भएन।

६. खरिदकर्ताले सम्झौतासाथ पेश गरेका व्यवसायिक योजना, वित्तीय योजना एवं संगठनात्मक विकास योजना वस्तुगत र लक्ष्यउन्मुख देखिएन। खरिदकर्ताले संस्थानको सुधारभन्दा व्यवासयिक लाभको प्रयोजनार्थ उपयोग गर्न खोजे।

७. निजीकरणको सिलसिलामा भाडामा दिइएका कतिपय संस्थानहरु खासगरी रघुपति जुट मिल, भक्तपुर इटा कारखाना, नेपाल चिया विकास निगमका जगगाहरु अतिक्रमण भएको कारणबाट खरिदकर्ताले उपयोगमा ल्याउन सकेनन् जसले गर्दा निजीकरण टुंगोमा पुर्याउन अवरोधको अवस्था सिर्जना भयो।

८. खरिदकर्ताले सरकारलाई तिनुपर्ने रकममा असहमती जनाइ न्यायिक निकायमा गएका छन्। न्यायिक निकायबाट यस्ता विषयहरु समयमा नटुंगिदा समेत समस्या देखियो

९. विघटित तथा खारेज गरिएका संस्थानहरुको सम्पत्ति विक्रि, व्यवस्थापन र संरक्षणमा थप जटिलता देखिएको छ।

१०. निजीकरण गर्दा तयार पारेको विवरण तथा लिक्विडेटरले तयार पारेको विवरणमा ठुलो फरक परेको कारण समायोजन हिसाब मिलान अद्यावधिक हुन सकेतन जसले कार्यान्वयनमा जटिलता ल्यायो।

११. निजी क्षेत्रको विकास तथा लगानीको वातावरणमा सुधार हुन समेत सकेन।

हालको अवस्थामा सार्वजनिक संस्थानको विनिवेश कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा थप जटिलता आएको महशुस गरिएको छ। एकातिर लामो समय यता कुनै पनि सार्वजनिक संस्थानहरुको विनिवेश गरिएको छैन भने अर्कातिर निजीकृत संस्थानले समेत कार्यकुशलता देखाउन सकेका छैनन। निजीकृत संस्थानहरुसँग गरिएका सम्झौता अनुसार काम कारवाही अघि बढाई अर्थतन्त्रमा यथोचित योगदान पुर्याउन सक्ने बनाउन दक्षता अभिवृद्धि नै पहिलो शर्त हो। यसर्थ आगामी दिनमा संस्थागत, संरचनागत र कानूनी सुधार गरी निजीकृत संस्थानहरुसँग भएको सम्झौता बमोजिम काम कारवाही अघि बढाइ कार्यकुशल, प्रतिस्पर्धी र दक्ष बनाउनेतर्फ हाम्रा गतिविधि लक्षित हुनपर्ने देखिन्छ।

सार्वजनिक संस्थानमा देखिएका समस्याहरु :

१. मौजुदा श्रोत साधनको उच्चतम उपयोग हुन नसक्नु तथा गैरउत्पादनमूलक खर्चमा निरन्तर वृद्धि हुनु, निजी क्षेत्रका व्यवसायीसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमताको अभाव भई वस्तु तथा सेवको गुणस्तरमा सुधार गर्न नसक्नु।

२. संस्थान सञ्चालन सम्बन्धमा नीतिगत तथा कानूनी एकरुपता/प्रस्टता नहुनु एवं व्यवसायिक सिद्धान्त अनुसार चल्न नसक्नु।

- उद्देश्यमा स्पष्टता र एकरुपता छैन।
- आफुद्वारा उत्पादित वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारणमा पूर्ण स्वायत्ता प्राप्त गर्न सकेका छैनन्।
- बजार विश्लेषण नगरी स्थिर सम्पत्तिमा आवश्यकताभन्दा बढी लगानी गरेको कारण घाटामा छन्।

३. पुरातन प्रविधि अवलम्बन, कार्यरत कर्मचारीमा व्यावसायिक सीप र ज्ञानको कमी हुनु एवं समन्वय गर्ने नेतृत्वदायी स्थायी संस्थागत संरचनाको अभाव हुनु तथा भएका संस्थाले पनि काम गर्न नसक्नु।

४. व्यवसायिक स्वायत्तता दिई पेशाविद र व्यवसायिक गुण भएका व्यवस्थापक नियुक्त गरेर सञ्चालन गर्ने कुरा सिद्धान्तको रुपमा मात्र सीमित रहनु, व्यवहारमा उतार्न नसक्नु। स्वायत्तता दिइएको क्षेत्रमा पनि निर्णय हुन सकेन।

५. संस्थागत सुशासनको पक्ष कमजोर हुनु, अनुगमन तथा मूल्यांकन पद्धति प्रभावकारी नहुनु एवं नियमित रुपमा नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने परिपाटीको विकास हुन नसक्नु।

- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई संस्थागत गर्न सकिएन।

- प्रतिस्पर्धी, व्यवसायिक र कार्यान्वयनयोग्य व्यवसायिक योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा लैजान सकेन।

६. कार्यरत कर्मचारीको कार्यसम्पादनको आधारमा पुरस्कृत तथा दण्डित गर्ने संस्कृतिको विकास नहुनु।

७. कार्यरत निकयाको आर्थिक क्षमताले धान्ने नसक्ने सेवा सुविधा माग्ने प्रवृति मौलाउनु तथा ट्रेड युनियनको भूमिका पनि अपेक्षाकृत रुपमा सकारात्मक नहुनु।

८. संस्थान गठन, सञ्चालन तथा व्यवास्थापन सम्बन्धी छाता कानून र एउटै मात्र जिम्मेवार र अधिकार सम्पन्न निकायको अभाव हुनु।

९. सञ्चालक समितिले निर्णयार्थ प्रस्तुत गरेका प्रस्तावहरु उपर समयमा निर्णय गर्न नसक्नु तथा तालुक मन्त्रालयले गर्नुपर्ने निर्णयहरुमा पनि विलम्ब हुनुले संस्थानहरु अनिर्णयको बन्दी हुनु।

१०. सार्वजनिक संस्थानहरु व्यवसायिक रुपमा प्रतिस्पर्धी बनाउने सम्बन्धमा स्पष्ट नीति तथा रणनीतिको अभाव हुनु ।

संस्थानको अवस्थामा सुधार ल्याउन हालसम्म चालिएका कदमहरु :

माथि देखिएका समस्या समाधानका लागि सरकारको तर्फबाट यथोचित प्रयास नभएका पनि होइनन्। सरकारी पक्षबाट संस्थान सुधारका सन्दर्भमा गरिएका प्रयासहरुलाई निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको छ।

- सार्वजनिक संस्थानको खस्कदो अवस्था र सन् १९८० मा विश्वभरि आएको निजीकरणको लहरले सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनबाट सरकार अलग रहनुपर्छ भन्ने अवधारणाअनुसार संस्थानको निजीकरण शुरु गरियो। केही संस्थान विघटन वा बन्द गरिए। केही संस्थानको पुनरसंरचना गरी निरन्तरता दिइयो। केहीलाई आपसमा गाभियो। उदाहरणका लागि एनआईडिसि विकास बैंक राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा र राष्ट्रिय बिउ विजन कम्पनी लि कृषि सामाग्री कम्पनि लि मा गाभियो।
- प्रतिस्पर्धात्मक बजारमा सार्वजनिक संस्थानलाई मूल्य निर्धारण र व्यवसायिक निर्णयमा स्वायत्तता दिँदै व्यवस्थापनमा सुधार गरियो।
- नेपाल सरकारको वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा संस्थान सुधारको विषयलाई स्थान दिने गरिन्छ।
- संस्थानहरुको लेखाप्रणालीलाई अन्तराष्ट्रियस्तरको बनाउने, खरिद कानूनहरुको अनिवार्य पालना गर्न लगाउने जस्ता विषयहरुमा जोड दिइएको।

- संस्थानहरुको पदपूर्ति लोक सेवा आयोगबाट गर्ने अभ्यासको थालनी गरिएको छ। कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति समेत खुला प्रतिस्पर्धात्मक परीक्षाका माध्यमबाट लिने प्रणालीको थालनी भएको छ।
- संस्थानले वितरण गर्ने बोनस वितरणलाई व्यवस्थित बनाउन कार्यविधि बनाईएको छ।
- संस्थान सञ्चालनमा रणनीतिक साझेदार भित्र्याउनुका साथै संस्थानमा निजी लगानीलाई प्रोत्साहन गरिएको र सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई अगाडी सारिएको छ।

विद्यमान नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था :

१. नेपालको संविधान को धारा ५०(३) मा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकास मार्फत उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य राखेको

२. संस्थान ऐन, २०२१ ले संस्थान गठन, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी विधि र प्रकृया तोकिएको।

३. सञ्चार संस्थान ऐन, २०२८ : राष्ट्रिय एकताको सुदृढिकरण तथा आर्थिक विकासको निमित्त राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना अनुरुप सञ्चार सेवालाई विभिन्न माध्यमद्वारा सर्वसाधारण जनतालाई सरल, सुलभ एवं सुपथ रुपमा उपलब्ध गराउने सोच लिएको।

४. सार्वजनिक प्रतिष्ठान (सरकारी लगानी) व्यवस्थापन ऐन, २०५० : सरकारी लगानीबाट सञ्चालित उद्योग, व्यवसायहरूको दक्षतामा वृद्धि गरी उत्पादकत्व बढाउन, प्रतिष्ठानहरूबाट नेपाल सरकारलाई परेको वित्तीय तथा प्रशासनिक भार कम गर्न, प्रतिष्ठानहरूको सञ्चालनमा निजी क्षेत्रको सहभागितामा व्यापक बृद्धि गरी समग्र रूपमा देशको आर्थिक विकास गर्न राष्ट्रिय हितको दृष्टिकोणबाट प्रतिष्ठानहरूलाई निजीकरण गरी व्यवस्थित गर्ने विधि र प्रकृया निर्धारण गरेको।

५. कम्पनी ऐन, २०६३ : आर्थिक उदारीकरणद्वारा उद्योग, व्यापार र व्यवसायका क्षेत्रमा लगानी प्रवर्द्धन गर्ने, मुलुकको आर्थिक विकासमा गतिशीलता ल्याउने तथा कम्पनीको स्थापना, सञ्चालन तथा प्रशासनलाई अझ बढी सुगम, सरल र पारदर्शी बनाउने उद्देश्य राखेको।

६. नेपाल सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम २०८१।०८२ अनुसार पुँजिबजारलाई देशको आर्थिक विकासको महत्वपुर्ण संयन्त्रको रुपमा रुपमा विकास गरी संस्थानहरुको सेवा प्रवाहलाई पारदर्शी, जनमुखी, प्रतिस्पर्धात्मक, व्यवसायिक र प्रभावकारी बनाउने नीति लिएको।

७. आ.व. २०८१/०८२ को बजेट भाषणमा आर्थिक क्रियाकलापको विस्तार गर्ने, आय र रोजगारी बढाउने तथा गरिबी निवारण गर्ने उद्देश्य राखिएको ।

सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रहरु

१. नीतिगत सुधारः

- सार्वजनिक संस्थानले प्रदान गर्ने सेवा, सेवा प्रदायक बीचको प्रतिस्पर्धा र हाल सञ्चालन लागत एवं संस्थानको सान्दर्भिकता विश्लेषण गरी संस्थानको प्राथमिकता निर्धारण र वर्गीकरण गरी देहायका आधारमा सञ्चालनको ढाँचा तय गरिनुपर्दछ।

१. सरकार संलग्न रहनुपर्ने,

२. विनिवेश गर्नुपर्ने,

३. सार्वजनिक निजी साझेदारीमा सञ्चालन गर्नुपर्ने,

४. व्यवस्थापन करारामा दिने

५. पूर्ण रुपमा निजी क्षेत्रलाई सञ्चालन गर्न दिने तथा

६. खारेज गर्नुपर्ने

- सार्वजनिक संस्थानको कुशल र व्यवसायिक सञ्चालनका लागि संस्थान सञ्चालन तथा व्यवस्थापन नीति तर्जुमा गर्ने।
- प्रमुख कार्यकारी अधिकृत छनौटलाई योग्यतामा आधारित बनाउन एकीकृत नमूना छनौट कार्यविधि तर्जुमा गर्ने।
- शासकीय प्रणालीमा आएको परिवर्तन, अन्तराष्ट्रिय परिवेश तथा त्यसले निम्त्याएको आर्थिक सामाजिक स्थितिको विश्लेषणका आधारमा स्पष्ट सोच सहित सार्वजनिक संस्थानको एकीकृत सञ्चालन कार्ययोजना र व्यवसायिक कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने।
- वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारण Cost Plus Pricing Method बाट गर्ने।
- व्यवसायिक योजनाका आधारमा आर्थिक र वित्तीय सम्भाव्यता देखिएका संस्थानमा मात्र लगानी गर्न सार्वजनिक संस्थानमा शेयर तथा ऋण लगानी नीति तर्जुमा गर्ने।

२. व्यवस्थापकीय सुधारहरु :

- संस्थानको दीर्घकालीन सम्भावित दायित्व बहनका वैकल्पिक उपायहरु पहिचान गरी लागु गर्ने।
- Post Privatization Evaluation गरी सञ्चालनको ढाँचा तयार गर्ने।
- संस्थान सुधार सम्बन्धी वार्षिक कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने ।
- सरकारी स्वामित्वमा सञ्चालित नोक्सानीमा गएका संस्थानको सुधारका विकल्प पहिचान गरी कार्यसम्पादन सम्झौता, व्यवस्थापन करार वा अन्य उपयुक्त ढाँचामा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- संस्थानबाट उत्पादित वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारण तथा वितरणमा स्वायत्तता दिने गरी स्वचालित संयन्त्र र अनुगमन प्रणालीको विकास गर्ने।
- प्रमुख कार्यकारी अधिकृतसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गरी सोही आधारमा निजको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने पद्धति स्थापित गर्ने।
- अध्यक्ष र सञ्चालक समितिसँग समेत कार्यसम्पादन सम्झौता गरी प्रगति मापन गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।

३. अन्य सुधारहरु :

- विज्ञहरुको संलग्नतामा सम्पत्ति मौद्रिकीकरण कार्यदल गठन गर्ने।
- संस्थागत सुशासन कायम गराउन आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली लागु गर्न वस्तुगत परिसूचक तयार गरी मापन गर्ने व्यवस्था लागु गर्ने।
- समान उद्देश्य रहेका एकै प्रकृतिका कार्य गर्ने विभिन्न संस्थानलाई एक आपसमा गाभ्ने (Merge), प्राप्ति गर्ने, (Acquisition) र ठुला संस्थानलाई कार्य विशिष्टीकरणका लागि छुट्टाउने (Unbundling) गर्ने ।
- सार्वजनिक संस्थानलाई अन्तरतह सरकारको अपनत्व र स्वामित्व हुने गरी साझेदारी ढाँचा र सार्वजनिक निजी साझेदारी ढाँचामा सञ्चाललन गर्ने।
- ठुलो कारोबार भएका केही सार्वजनिक संस्थानलाई पर्याप्त पुँजि र नवीनतम प्रविधि मार्फत प्रतिस्पर्धी बनाउन उपयुक्त विधि तय गरी रणनीतिक साझेदार भित्र्याउने।
- सार्वजनिक संस्थानको सम्भाव दायित्व र नोक्सानी व्यहोर्न कोष खडा गर्ने। संस्थानको जोखिम व्यहोर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न पुँजि वृद्धि योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

निष्कर्ष :

आम नागरिकको दैनिक जीवनयापनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवा सर्वसुलभ एवम् सुपथ मूल्यमा उपलब्ध गराई राष्ट्रिय उत्पादकत्व अभिवृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने दिशामा सार्वजनिक संस्थानहरु केन्द्रित हुन जरुरी छ। सार्वजनिक संस्थानको स्थापना समेत विकास गतिविधिमा निजी क्षेत्रको न्यून उपस्थितिका कारण एवम् राष्ट्रिय उद्योगधन्दाको विकास तथा संरक्षणमा राज्यको सुदृढ एवम् सशक्त उपस्थिति सुनिश्चित गराउने प्रयोजनका लागि भएको हो। तर सार्वजनिक संस्थानले राज्यको लगानीको तुलनामा अपेक्षित प्रतिफल दिन सकेका छैनन्। सञ्चालन खर्चको अनुपात वर्षेनी बढी रहेको छ। निजी क्षेत्रबाट उत्पादित वस्तु तथा सेवासँग सार्वजनिक संस्थानका उत्पादन एवम् सेवाहरु न्यून प्रतिस्पर्धी देखिन्छन्। संस्थानको व्यवसायिक योजना एवम् लगानी योजना नहुँदा संस्थानहरु घाटा व्यहोरिरहनुपरेको छ। तसर्थ हाल अस्तित्वमा रहेका संस्थानहरु सञ्चालनको सन्दर्भमा स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गरी सार्वजनिक संस्थानलाई राष्ट्रिय प्रतिष्ठा एवम् गौरवको व्यवसायिक संगठनका रुपमा विकास गराउन आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- खनाल, राजन (२०६३). *सार्वजनिक नीति,प्रशासन र व्यवस्थापन* : संक्षिप्त टिप्पणी. काठमाण्डौः सोपान मासिक।
- दाहाल, प्रकाश (२०६५). *सार्वजनिक प्रशासन.* काठमाण्डौः पिनाकल पब्लिकेशन।
- निरौला, ढुण्डीराज (२०७८). *शासन सञ्चालनका नवीन मान्यता.* काठमाडौं, सोपान प्रेस प्रा.लि.
- नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय. (२०८१). *आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/०८१.* अर्थ मन्त्रालय। https://www.mof.gov.np
- नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय. (२०८१). *आ.व.२०८१/०८२ को बजेटको मध्यावधि समीक्षा.* अर्थ मन्त्रालय। https://www.mof.gov.np
- नेपाल सरकार (२०७२). *नेपालको संविधान.* काठमाण्डौः कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय. (२०८१). *बजेट वक्तव्य २०८१/०८२.* अर्थ मन्त्रालय। https://www.mof.gov.np
- अर्थ मन्त्रालय। (२०८१)। *सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा २०८१.* नेपाल सरकार। https://mof.gov.np/content/427/w1/

आर्थिक समृद्धि र आर्थिक नीति

✍ गोपीनाथ मैनाली ♦

विषय प्रवेश

अहिले मुलुकले चरम बेरोजगारी, आकाशिदो मूल्यबृद्धि, न्यून आर्थिक बृद्धि, उच्च व्यापार घाटा, सङ्कुचित माग र वित्तीय संरचनाहरुको कमजोर क्रियाशीलताको समस्या भोगिरहेको छ । मुलुकले चाहेको उच्च, फराकिलो र विस्तृत आधार भएको आर्थिक बृद्धिको अभिष्ट पर पर धकेलिएको छ । गणतान्त्रिक संविधान जारी पछिको पूर्ण आवधिक योजना पन्धौं पञ्चवर्षीय योजनाले विक्रमको अर्को शताव्दी प्रवेशसम्म मुलुकलाई उच्च आयसहित समृद्ध बनाइसक्ने भनी पच्चिसबर्षे सोच स्थापना गरेको थियो । तर यसको निराशाप्रद उपलव्धिले हाम्रो योजना प्रणालीमाथि आधारभूत परिवर्तनको माग गरेको छ । सरकारी क्षेत्रको प्रभावकारिता साँघुरिएको छ, निजी क्षेत्र लजाएको छ । वित्तीय क्षेत्रमा कर्जाको माग छैन, ब्याजदर निरन्तर घट्दैछ । बैंकहरुमा निक्षेप थुप्रिएको छ । कर्जा मागको प्रमुख क्षेत्र निजी होइन, सरकारी क्षेत्र भएकाले दोहोरो असर देखिएको छ । उत्पादनका प्रचुर संभावना भएका प्राकृतिक स्रोत उपयोग हुन सकेका छैनन् । भएको लगानी उत्पादनशील क्षेत्रमा छैन । योजना प्रणालीले युवाहरुलाई आफ्नो भविष्यप्रति आस्वस्त हुने स्थिति देखाएको छैन ।

चालु सोर्‍हौं योजनाले योजना अवधिमा इकोनोमिक डवल टायम प्राप्त गर्ने उच्च महत्वाकाङ्क्षा राखेको छ, जवकि आर्थिक गतिविधि निरन्तर विस्तार गरिरहेको उदीयमान चीनले पनि यो अवस्था सात बर्षमा र विकसित युरोपीय-अमेरिकी अर्थतन्त्रले दश-बार्‍ह बर्षमा मात्र प्राप्त गर्दछन् । उच्च आकाङ्क्षा र न्यून उपलव्धि हुँदा सवसाधारणमा झनै निराशा र कुण्ठा जाग्छ । जस्तो कि पन्धौ योजनाको नतिजाले देखायो । उच्च महत्व दिइएका नीति कार्यक्रमहरु सामान्य प्राथमिकताभन्दा कम उपलव्धिमा छन्, रुपान्तरणकारी र राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको कार्यान्वयन स्तर निकै सुस्त छ । पहिलो चरणको आर्थिक सुधार कार्याक्रमले दिएका उपलव्धिलाई रक्षा गर्दै अर्को चरणको सुधार कार्यक्रम अघि बढाउन निकै ढिला भएको छ । यस अवस्थामा (क) उत्पादनको प्रमुख नेतृत्वदायी क्षेत्र, (ख) शैक्षिक नीति पुनसंरचना, (ग) स्थानीय आर्थिक संरचना निर्माण, (घ) सार्वजनिक वित्त र बजेट, (ङ) बहुराष्टिय कम्पनीसँगको सहकार्य, (च) दिगो विकास र (छ) प्रमुख नीतिको कार्यमूलक संयन्त्रको पहिचान गरेर मात्र नेपालले आर्थिक समृद्धि प्राप्त गर्नेगरी अर्थतन्त्र चलायमान बनाउन सक्छ ।

शब्दकुञ्जी : *दिगो विकास लक्ष्य, खाद्य सुरक्षा, संवाद क्षमता, खाद्य बिभाजक*

♦ नीति विश्लेषण, सुशासन र आर्थिक विधामा सुपरिचत श्री मैनाली नेपाल सरकारका पूर्व सचिव/पूर्व महालेखा नियन्त्रक हुन्

उत्पादनको नेतृत्वदायी क्षेत्र

नेपालको आर्थिक समृद्धि र रुपान्तरणका लागि प्रमुख नेतृत्वदायी क्षेत्र निर्धारण गर्नु आवश्यक छ । सबै योजना तथा बार्षिक कार्यक्रमले सीमित साधन स्रोतलाई छरेर झण्डै उपलब्धिबिहीन बनाउँदै आएका छन् । धेरैतिर हातहाल्दा कतैतिर पनि पुगिदैन, खास क्षेत्रले समृद्धि दिन्छन् र अरु क्षेत्रले सहयोग गर्छन् । अन्य मुलुकको समृद्धिको यात्रा हेर्दा पनि त्यस्तै देखिन्छ । त्यसैले नेपालको आर्थिक विकास र रुपान्तरणका लागि प्रमुख तीन क्षेत्र (कृषि, उर्जा र पर्यटन) नेतृत्वदायी हुनेगरी वि स २१०० सम्मका लागि निर्धारण गरिनु पर्दछ र सार्वजनिक, निजी र समुदाय क्षेत्रको क्षमताका आधारमा उच्चतम प्राथमिकता यिनैमा दिइनु पर्दछ ।

पहिलो नेतृत्वदायी क्षेत्र कृषिले खाद्य सुरक्षा र पोषण दिन्छ, जुन कुनैपनि समाजको लागि पहिलो आवश्यकता हो । नेपालमा खेतीयोग्य जमिनको एक तृतीयांश वाँझो छ । खेतीयोग्य मौसम, ऋतु र जैविक विविधता छ । यो कृषि उत्पादनमार्फत जीवन सुरक्षाको पहिलो आधार हो । कृषिको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन भूउपयोग (उपयोग क्षेत्र निर्धारण,भूमि बैंक तथा लिज फार्मिङ), कृषि प्रसार सेवा, कृषि साधन (सिचाइ, कर्जा, सञ्चय) बजार, मूल्य समर्थन लगायत कृषि सुशासनको रणनीति अवलम्वन गर्नु जरुरी छ । कृषिलाई परम्परागत खेतीभन्दा माथि उठाउन संभावना पनि छ, जस्तो कि चीन लक्षित गरी भैसी तथा सुँगुर पालन चीसो पठान क्षेत्रमा केशर, क्याटरपिलर लार्भा (यार्सागुम्वा), तिमाल तथा हेलम्वुक्षेत्रमा बोधीबृक्ष, संखुवासभा विजययुरमा रुद्राक्ष, मध्यपहाडी भागमा बन खेती (छिटो बढ्ने बोटबृक्षलाई खेतीको रुप दिने) र भारत लक्षितगरी पूर्वी र मध्यपहाडी भागमा स्कुस, फर्सी लगायतको तरकारीखेती, फलफूल, र मसला खेती, अरव लक्षित गरी हरियो सागपात उत्पादन गर्न सकिन्छ । अहिले सञ्चालनमा रहेका प्रधानमन्त्री कृषि आयोजना लगायतका आयोजनालाई यो विद्यमान नाम र ढाँचामा सञ्चालन गर्नु हुन्न । कृषि क्षेत्रलाई समाजमा मर्यादित बनाउन अभिमुखीकरण, यान्त्रीकरण र प्रोत्साहनको जरुरी छ ।

उत्पादको दोस्रो नेतृत्वदायी क्षेत्र उर्जा हो । करिव ६००० हिमनदीमा बार्षिक २ खर्व, २४ अर्व ३१ करोड घनमिटर पानी वगेर गैरहेको छ । पहाडी धरातलबाट हिमनदी बहने भएकोले उच्च वहाव प्रवेग (करेन्ट) रहन्छ र तराई नपुगेसम्म विजुली उत्पादन गर्न सकिन्छ । विजुली उत्पादनमा पानीको उपभोग्य नास (Consumptive loss) पनि हुँदैन । अनौपचारिक अनुमान अनुसार नेपालमा करिव २ लाख मेगावट जलविद्युतको संभावना छ । यो निर्यातयोग्य बस्तु र नेपाल लगायत थोरै मुलुकलाई मात्र प्राप्त प्राकृतिक वरदान हो । उर्जा उत्पादनको अर्को क्षेत्र सौर्यखेती हो । नेपालका दिनहरुमा ६.८ घण्टा घमाइलो रहन्छ र करिव १६-२४ सेल्सियस तापमान रहन्छ, जुन सौर्य विजुली उत्पादनको लागि उपयुक्त मानिन्छ । सरकारको प्राविधिक सहयोग र आर्थिक साझेदारीमा संभाव्य आवासहरुमा सौर्यखेतीबाट घरायसी आवश्यकता पूरा गर्ने र त्यसबाट बचत भएको विजुली नेटमिटरिङ मार्फत विक्री व्यवस्था गर्दा प्रत्येक घर विजुलीको उत्पादक बन्ने हैसियतमा रहन्छन् । यसले उर्जा दक्षता, उर्जा मिश्रण र वातावरणीय स्वच्छताको त्रिकोणीय लाभ पाउन सकिन्छ । यी क्षेत्र सफा उर्जाका स्रोत त हुँदैहुन्, अर्थतन्त्रको अन्य क्षेत्रलाई चलायमान बनाउने र जलवायु न्याय प्राप्त गर्ने आधार पनि बन्न सक्दछन् । ठूलो परिमाणमा जलविद्युत उत्पादन लगानीका लागि बाह्य

विद्युत निर्यात रणनीति लिनु पर्दछ । नेपालको विद्युत बजार सार्क मुलुक र कजाखस्तानसम्म हुनसक्छ ।

तेस्रो नेतृत्वदायी क्षेत्र पर्यटन हो । यो सफा छ, अत्यधिक संभावनाको क्षेत्र पनि हो । स्थायी स्रोत पनि हो । पर्यटनका कतिपय विषयमा नेपाललाई एकाधिकार पनि छ (जस्तो कि सगरमाथ नेपालको मात्र हो, गौतम बुद्ध नेपालमा जन्मेका थिए, हिमवतखण्डको सांस्कृतिक स्वरुप नेपालमा छ, बोल्ने देवीका रुपमा चिनिएकी कुमारी र गणेश यही मात्र छन्, सीता जन्मस्थल नेपालमै छ आदि) । नेपालीहरुको छवि पनि राम्रो छ । पर्यटन व्यवसायले कम दक्ष-भरिया भान्छेदेखि सम्पन्न उद्यमी विमान सञ्चालक, होटेल सञ्चालकसम्मलाई एकैचोटी आर्थिक कार्यक्रममा Engage हुने अवसर दिन्छ । अन्तराष्ट्रिय ट्राभल गाइड बुक लोनली प्लानेट अनुसार नेपाल विश्वका राम्रा गन्तव्यमा आठौं स्थानमा छ । तर पर्यटन भित्र्याउने मुलुकहरुमा नेपालको स्थान १०७ औं हो । पर्यटन संभावना दोहन गर्न पर्यटन पूर्वाधार, क्षमता विस्तार र प्रचार प्रसारको धेरै आवश्यकता पर्दछ । साथै आकर्षण र मनोरञ्जन (Attraction), आवागमन व्यवस्थापन (Arrangement), बसोवास व्यवस्थापन (Accommodation), हसिलो प्रस्तुति (Appealing), सकारात्मक व्यवहार (Affirmative) र चिन्ताबिहीन बसाइ (Anxionslessness) जस्ता पक्षमा ध्यान दिने रणनीति लिनुपर्दछ । १७८ भन्दा बढी मुलुकमा नेपाली मनमुटु लिएर वसोवास गर्ने नेपाली डायस्पोरालाई नेपालको पर्यटन विकास (समग्र विकासमा पनि) लाई जनस्तरको कुटनीतिज्ञ (सद्भावना दूत) बनाएर संभावना दोहन गर्नुपर्छ । पर्यटनलाई शास्त्रीय रुपमा नसोची अतिरिक्त क्षेत्रहरु उघार्नु पनि आवश्यक छ । जस्तो कि नेपाल एभिएसन स्पोर्ट, साहसिक खेल, योग अभ्यास, कला साधना, लेखन-अध्ययन, चलचित्र छायाङ्कन, वित्तीय सेवा, शिक्षा, स्वास्थ्य उपचार, सभा भेला, विकासको सौन्दर्यकीकरण लगायतका क्षेत्रमा विशिष्ट हुने अवसर यसको भूगोल, अवस्थिति, जनसंस्कृति र विविधताले दिएको छ । पर्यटन संभावनाको भरपूर दोहन गर्दा आय बृद्धि, सम्बन्ध सुदृढीकरण र पहिचान विस्तार पनि हुनाले यसले अन्य क्षेत्रको विकासमा आधार दिन्छ ।

पर्यटन विकासको एउटा उपाय नेपाललाई बाह्य मुलुकसंग सजिलै जोड्ने हवाइ यातायात विस्तार पनि हो । नेपालमा स्तरीय वा खर्चालु पर्यटक नआउनुमा नेपालसंग युरोप अमेरिकसंग प्रत्यक्ष हवाइ सम्पर्क नुहुन पनि प्रमुख कारण हो । नेपालको विमानस्थलहरुको स्तर सुधार गरी युरोपसम्म सिधा हवाइ सम्पर्क स्थापना गरेर पर्यटनको संभावनाको दोहन गर्न सकिन्छ । साथै नेपालको त्रिभुवन अन्तराष्ट्रिय विमानस्थललाई मध्यस्थ विमानस्थल बनाउने रणनीति नेपाल सरकारले लिनुपर्दछ ।

यसर्थ कृषिबाट खाद्य सुरक्षा (Survival and food security), उर्जाबाट समृद्धि विस्तार (Prosperity) र पर्यटनबाट समृद्धिको स्थायीत्व (Sustainability) प्राप्त गर्ने समृद्धिको त्रिकोणीय रणनीति (AET Triangular Strategy) उपयुक्त देखिन्छ । यसो नुहँदा आउने दशकहरु फेरि हाम्रा गुमेका अवसर हुनेछन् । प्राचुर्य संभावनामा अभाव रहँदा आउने पुस्ताले हाम्रो पुस्तालाई के भन्ला? समयमै सावधान हुनुको विकल्प छैन ।

शिक्षामा पुनसंरचना

शिक्षा नेतृत्वदायी क्षेत्रलाई दरिलो बनाउने माध्यम हो । नेपाल रुपान्तरणका लागि शिक्षा भुल्नै नसकिने आयाम हो । शिक्षा विग्रिएकैले सबै विग्रिएको हो । हाम्रा पुस्ता अनुपयुक्त शिक्षा प्रणालीका कारण अविकास र पछौटेपन भोग्दै छौ । शिक्षा अन्तरसम्बन्धित विषय हो, एकल (Standalone) होइन । शिक्षा विकासको पूर्वाधारको पनि पूर्वाधार हो । नेपालको शिक्षा लामो समयदेखि पुनसंरचनाको पर्खाइमा छ, शिक्षाको उद्देश्य, कार्यक्रमिक ढाँचा र डेलिभरी ढाँचामा सुधार होइन, आमूल परिवर्तन आवश्यक छ । शिक्षा विकासलाई संरचनात्मक आधारबाट लिइदै आइएको छ । शिक्षा समाज (र शासन) को संयोजक नभै विभाजक (Divider) बनेको छ । सम्पन्न र शक्तिशालीका सन्तान (शक्ति र धन जसरी आर्जन गरे पनि) शासक बन्ने, अवसर किन्ने हैसियतमा छन् । र परिश्रम र पसिनामा प्रतिभा विकास गर्नेहरु महङ्गो शिक्षा लिन नसकी अवसरको सीमान्तीकरणमा छन् । प्लेस प्रिमियम, वर्थप्लेस प्रिमियम पाएर जन्मेकाहरु महङ्गो शिक्षा लिएकाहरु शासक मात्र बन्दैनन्, देशले लगानी गरेको ठूलो धनराशीको पर्वाह नगरी यस्ता तयार जनशक्ति (Readymade manpower) अवसरको लागि बाहिरिएका छन् । यसले संभावना मात्र बाहिऱ्याएन, लाखौ खर्चिएर तयार भएको जनशक्तिको लाभ अरव, युरोप, अमेरिका, अष्ट्रेलिया पुऱ्याएको छ । वैयक्तिक स्वतन्त्रताका कारण कसैलाई रोक्न सकिदैन । फेरि बाहिर धन कमाए पनि पहिचान कमाउन नसकेकाहरु अवसरका लागि स्वदेशमा आउने, अवसर लिने, भावनात्मक तर्कहरु राख्ने र अवसर नपाउँदाका बखत उतैतिर लाग्ने प्रवृत्तिले यहीको धुलोमैलोमा पसिना वगाएर संघर्ष गर्नेहरु फेरि पाखा पर्ने बाध्यतामा छन् । यो टापटिपे संस्कृति विकास हुनुमा शिक्षा (र शासन) प्रणाली दोषी छ । यसर्थ शिक्षा प्रणालीमा व्यापक पुनर्वोध गरी व्यक्तिमा अन्तरनिहित प्रतिभालाई प्रस्फुटन हुने वातावरण बनाउनु अति आवश्यक छ । पुनर्वोधको अभिष्ट शिक्षाले व्यक्तिलाई सीप, समाजलाई संस्कार र राष्ट्रलाई मानव पूजी एवम् देशभक्ति दिन केन्द्रित हुनुपर्छ । धेरै विद्यालय, विश्वविद्यालय होइन, धेरै खर्च न्यून उपलव्धि होइन, थोरै सिकेर जीवनका लागि चाहिने ज्ञान, सीप र स्वभाव दिने शिक्षा नीति अहिलेको आवश्यकता हो । शिक्षाले व्यक्तिलाई थिच्नु हुन्न, सिर्जनात्मक तनाव र स्वायत्त सीपतर्फ पुऱ्याउन सक्नु पर्दछ । शिक्षा न जवर्दस्त विषय हो, न यसले प्रतिभालाई छेक्नु हुन्छ । भुल्नै नहुने विषय के हो भने शिक्षा सामाजिक बस्तु हो, शिक्षाको उज्यालो घामबाट कसैलाई बञ्चित नगर्ने शिक्षा नीति चाहिन्छ । सबैले सहज पहूँचमा स्तरीय शिक्षा पाउने नीति चाहिन्छ, त्यसै अनुसारको पाठ्यक्रम, कक्षा व्यवहार र शिक्षक तयारी चाहिन्छ । त्यसपछि मात्र शिक्षाको बैयक्तिक उद्देश्य, सामाजिक उद्देश्य, राष्ट्रिय उद्देश्य र वौश्विक उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ । यसो भएपछि विकास संस्कृति र सकारात्मकता विकास हुन्छ । सामाजिक प्रवर्त्तनको आयामिक शक्ति यही हो ।

स्थानीय आर्थिक संरचना निर्माण

पर्याप्त स्थानीय संभावना भएर पनि स्थानीय स्तरदेखि, अझ भनौं घरपरिवार तहदेखि आर्थिक गतिविधि चलाउने काम भएको छैन । लघुवित्त र सहकारीहरु स्थानीय आर्थिक संरचनाका बलिया संभावना आधार थिए, दुखको कुरा दुवै क्षेत्र समस्यामा परे । धेरै सहकारी गैरसहकारी बने, लघुवित्त 'लघु' लघु भएर बस्न चाहेन । घर परिवार तहसम्म फैलिएका संरचनाहरु झण्डै ध्वस्त भए र सामाजिक विश्वास गुमाए । यसले सामाजिक अर्थतन्त्रमा ठूलो क्षति पुऱ्याएको छ । यस्को

देखिएको भन्दा नदेखिएको, भावनात्मक क्षति ठूलो छ । घर परिवार, गाउबेसी, स्थानीय स्तरबाट आर्थिक संरचना निर्माण नगरे समृद्धिको सपना धकेलिइ रहन्छ, संघीयता संस्थागत हुँदैन । त्यसैले सहकारीलाई व्यापक पुनर्वोध गर्नेगरी समुदायको स्रोत, संभावना, श्रम त्यही अभ्यास गरेर उपयोगिता सिर्जना गर्ने अभियान चाल्नु पर्दछ । यसका लागि विद्यमान संरचना (नियामक र अभियान) मा भर पर्न सकिदैन, आमूल परिवर्तन नै चाहिने भएको छ । सहकारी शिक्षा, स्वनियमन, सदस्य केन्द्रियता, लगानी तथा कारोवार क्षेत्र निर्धारण, विषयान्तरमा नियमन, नेतृत्व र जवाफदेहिताको संरचना परिवर्तन आवश्यक छ । भुल्नै नहुने कुरा यस्ता संरचनामा लुकेको स्वार्थ (हिडेन एजेण्डा) मा परिचालित हुने अवस्था आउनै दिनुहुन्न । व्यक्तिगत नाफा कमाउनेहरु कम्पनीमा जानुपर्छ, सामुहिक समृद्धिका लागि सहकार्य गर्ने पवित्र भावना भएकाहरु सहकारीमा रहनु पर्दछ । राजनीतिबाट यसलाई अछुतो राख्नैपर्छ । सदस्य व्यवसाय सदस्यकै हुनेगरी शुद्ध राखिनुपर्दछ । आन्तरिक स्वनियमन र बाह्य सघन नियमन, सदस्य विवेचना र निगरानी र प्रणालीको पूर्ण पारदर्शिताका लागि तहगत सरकारको नीति निर्माताहरु एकै विन्दुमा उभिनु पर्दछ । संस्थाहरु खेलाचीमा निर्माण गरेर समाज, अर्थतन्त्र र राष्ट्रलाई अल्मल्याउनेप्रति कठोरता चाहिन्छ । सामुदायिक संस्था र समूहहरु परिचालनमा स्थानीय सरकार सक्रिय हुनुपर्दछ । स्थानीय सरकार अव वित्तीय समानीकरण लगायतका अनुदान र राजस्व हस्तान्तरण प्राप्तिको घेराबाट माथि उठी स्थानीय अर्थतन्त्र निर्माणमा सक्रिय हुनु पर्दछ । यो स्थानीय सरकार हो, केन्द्रीय सरकारको स्थानीय शाखा होइन ।

सरकारी वित्त व्यवस्थापन

मुलुकले ७५ बजेट सार्वजनिक गरेको छ तर सरकारी बजेट कहिले पनि वास्तविक भएन । लेखाङ्कीय ढाँचाबाट मात्र बजेट तर्जुमा हुने शास्त्रीय परिपाटीलाई परिमार्जन गरी अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउनेगरी बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । बजेटको महत्वपूर्ण भाग सरकारी वित्त अवास्तविक भएको कुरा केही बर्षको बजेट अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै बजेटमार्फत जारी हुने आर्थिक नीति अर्थतन्त्र चलायमान बनाउन निजी तथा संस्थागत क्षेत्रको लगानी उत्पादन र रोजगारी सिर्जनामा केन्द्रित हुने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । आवधिक योजनाले करिव सत्तरी प्रतिशत सार्वजनिक क्षेत्रभन्दा बाहिर (निजी ६७.५ तथा सहकारी २.५ प्रतिशत) बाट लगानी हुने प्रक्षेपण छ । तर बजेटका नीति तथा कार्यक्रमले तिनलाई संवोधन गर्ने गरेका छैनन् । न समीक्षा तथा सहजीकरणमा यी क्षेत्र कार्यसूचीमा पर्दैनन् । राष्ट्रिय विकास समस्या समाधानको बैठकमा यी क्षेत्रको समस्या वा नियमनको विषयले प्रवेश पाउने गरेको छैन । त्यहाँ केवल सरकारी खर्चको मात्र चर्चा हुन्छ । यसर्थ बजेट मार्फत घोषणा गरिने नीतिको समीक्षा र कार्यान्वयन सहजीकरण गर्ने नियमित व्यवस्था चाहिन्छ ।

बजेटको निर्माण प्रक्रियामा आमूल परिवर्तन आवश्यक देखिन्छ । पहिलो परिवर्तन राजस्व परिचालनको लक्ष्य र व्यावसायिक सदाचारितापूर्ण राजस्व प्रशासनमा आवश्यक छ । दोस्रो परिवर्तन वैदेशिक सहायता परिचलनमा आवश्यक देखिएको छ । विगत बर्षहरुको बजेट विश्लेषण गर्दा अनुदान क्रमशः घट्दै आएको छ । आयोजना निर्माण, तथ्यांकीय आधार स्थापना सहित अनुदानको नयाँ स्रोतहरु पहिचान गरी परिचालन गर्नु जरुरी छ । राम्रो तयारी र संवाद क्षमता भएमा Climate Dedicated Fund (GCF, CIF, GEF LDC Fund, Adaptation Fund,

Voluntary Mechanism) लगायत पेरिस जलवायु वित्त संयन्त्र र हालै कोप २९ मा प्रतिवद्धता जनाइएको हानी नोक्सानी (Loss and Damage) को संयन्त्रबाट अनुदान र प्रविधि लिन सकिन्छ। न्यून पूर्ति गर्न परिचालन हुँदै आएको ऋणमा बाह्य तर्फको ऋणलाई विगत तीन बर्षदेखि आन्तरिक ऋणले उछिन्दै आएको छ। चालू आर्थिक बर्षकै कुरा गर्दा पनि रु ५४७ अर्वको खुद घाटापूर्तिमा आन्तरिक तर्फ रु ३३० अर्व र बाह्य तर्फ रु २४७ अर्व अनुमानित छ। आ व २०८२/८३ को बजेट रु १९६४ अर्वमा रु ५९५ खुद न्यून छ, जसको रु ३६२ अर्व आन्तरिक ऋणबाट व्यहोरिने प्रस्ताव छ। यसले पनि बजेट संरचना र प्रक्रियालाई आर्थिक नीतिको लक्ष्य अनुरुप बदल्न पर्ने आवश्यकता देखाएको छ। नकारात्मक बचत परिचालनको समस्या पनि घटाउन सकिएको छैन। महालेखा परीक्षकको ६२ औ प्रतिवेदनले लेखा परीक्षण अवधिमा रु २२८ अर्व नकारात्मक बचत देखाएको छ। बजेट अन्तर्गतका कार्यक्रम/परियोजना अकोषित हुने व्यवस्था गरिनुहुन्न। प्रायगरी रुपान्तरणकारी, राष्ट्रिय गौरवका जस्ता रणनीतिक महत्वका आयोजना अकोषित/अर्द्धकोषित हुँदै आएका छन्। स्रोत निश्चित नभएसम्म आयोजनामा हात हाल्ने प्रवृत्ति रोक्न संसदीय निगरानी चाहिन्छ। बजेट समष्टिगत अनुशासनमा रहनुपर्दछ। अनिमात्र त्यो वैध नीति संयन्त्र बन्दछ।

बजेट सुधारको अर्को क्षेत्र विनियोजन न्यायका लागि विनियोजन मापदण्ड निर्धारण हो। बजेट मार्फत लगानी हुने सरकारी साधनले भूगोल, प्रदेश, विषय क्षेत्र, वर्ग, जनसंख्या र स्थानका लागि न्याय गर्नु पर्दछ। राज्य आफै समन्यायिक संयन्त्र हो भने बजेट त्यसको माध्यम। सुगम र नीति प्रभावी स्थान/क्षेत्रमा अत्याधिक लगानी हुने र दूरदराज र आवाज सिंहदरवारसम्म त्यति नआइपुग्ने क्षेत्रमा अति न्यून विनियोजन हुने, विनियोजन भएको रकम पनि आर्थिक वर्षको अन्तिम चौमासिक तीर रकमान्तर हुने वा खर्च नगर्ने प्रवृत्तिले विनियोजन न्याय गर्दैन। नेपालको बजेट कार्यकारी बजेट भएकोले बजेटको अन्तरवस्तुलाई संसदले यताउता गर्न सक्दैन। विनियोजन न्याय कायम नहुँदा इलाम र बाजुरा, दार्चुला र रुपन्देही, गोरखा र चितवन विकास सम्बन्धमा टाढिएका छन्। यसर्थ अति महत्वका रणनीतिक महत्वका आयोजनालाई बाहेक (त्यहा पनि औचित्य पुष्टि गरेर) अन्य आयोजनाका लागि मानव विकास सूचकाङ्क, जनसंख्या, भौगोलिक क्षेत्रफल, सेवा प्रवाह (श्रम, निर्माण बस्तु) को लागत र सम्बन्धित आयोजनको घनत्व प्रत्येकलाई २०, २० अङ्कभार दिई कम्पोजिट भ्यालु निकाली त्यसको आधारमा साधन विनियोजन गर्ने प्रक्रिया व्यवस्थित गर्दा स्रोतमाथि हुने अस्वस्थ्य प्रतिस्पर्धा अन्त हुन्छ र रोटी सानै भएपनि त्यसोको भागबण्डामा सबैको चित्त बुझ्छ।

बजेट सुधारको अर्को क्षेत्र स्रोत समितिमा छ। बजेटलाई वास्तविक र न्यायपूर्ण बनाउन नीति योजनाको प्राविधिक नेतृत्व गर्ने राष्ट्रिय योजनाको आयोग अध्यक्ष, खर्च व्यवस्थापनमा रहने महालेखा नियन्त्रक, स्रोत परिचालन गर्ने अर्थ सचिव र सरकारी निक्षेप अनि भुक्तानी स्वीकार्ने नेपाल राष्ट्र बैकका गर्भनर भएको स्रोत समितिको प्राविधिक समितिको व्यवस्था गरिएको हो। तर यो समिति बजेट आकार निर्धारणलाई वास्तविक बनाउने क्षमताबाट सँधै बाहिरिने गरेको छ भने विषयगत निकायलाई सीमा विभाजन गर्दा सम्बन्धित निकायसंग परामर्श लिने गर्दैन र तजविजी आधारमा सीमा वितरण गर्दछ। जसले गर्दा बजेट सीमा जहिले पनि अवास्तविक हुन्छ, निकायले अपनत्वमा लिने गर्दैनन्। परिणामतः बजेट कार्यान्वयन (पूजीगत खर्च) प्रभावकारी हुँदैन। बजेट प्रक्रिया सुधार गर्न २०७२ बाट एलएमविआइएसमा क्रियाकलाप प्रविष्टी गर्ने प्रचलन छ। यसको

डिजायन र नियन्त्रण योजना आयोगमा हुने आशय थियो । तर यो अर्थ मन्त्रालयमा राखिदा यसलाई अर्थमन्त्रालयले अन्य मन्त्रालयलाई नियन्त्रण गर्ने हतियार सम्झिएको छ भने यसैका कारण विषयगत मन्त्रालय/निकायहरु अर्थ मन्त्रालयबाट डिमोरलाइज्ड भएको महशुस गर्दछन् । एलयमविआइएसलाई नियन्त्रणभन्दा पनि सहजकारी संयन्त्र बनाइ लेखा उत्तरदायी अधिकृतलाई नतिजामा जिम्मेवार बनाउने प्रणाली बसाउनु पर्दछ । आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व कानूनले गरेका व्यवस्था क्रियाशील गर्नु पर्दछ ।

बहुराष्ट्रिय संस्थासंग सहकार्य

नेपालमा उच्च व्यापार घाटा छ । दैनिक उपभोग्य र खाद्य बस्तुदेखि विलाशी बस्तु समेतको आयातले अन्य अर्थतन्त्रसँग नेपालको अन्तरसम्बन्ध (टर्म्स अफ ट्रेड) अनुकूल छैन । दैनिक रु ३.९६अर्व ब्यापार घाटा छ । १७० मुलुकसंग व्यापार हुँदा १३४ संग घाटा छ । ठूला व्यापारिक साझेदारसँग ठूलो घाटा छ । प्रमुख व्यापार साझेदार भारतसंग रु ९ खर्व जति घाटा छ । बस्तु तथा देश विविधिकरण भएको छैन । आयातमा उच्च मूल्यका प्रशोधित बस्तु र निर्यातमा कम मूल्यका र अर्द्ध प्रशोधित बस्तुहरुको बोलबोला छ । व्यापार लागत निकै उच्च छ । भारतमार्फत व्यापार गर्दा उत्पादनको ९५ प्रतिशत जति र चीन मार्फत व्यापार गर्दा २११ प्रतिशत जति ढुवानी लागत लाग्ने गर्दछ । इकोनोमी अफ स्केलका कारण नेपाली उत्पादनहरु प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा कम देखिएका छन् । यस अवस्थामा कर्पोरेट गरिल्लाका रुपमा कुदिरहेका व्यापारिक जाइन्टहरुसंग सहकार्य गरी नेपाली उद्यमी/व्यवसायीले सहकार्य गर्दा नेपालका उत्पादनले सजिलै विश्व बजार पाउने र अन्यत्रका स्तर एवम् किफायती बस्तुले नेपालमा एकै माध्यम र स्थलबाट व्यापार गर्ने थिए । यसले व्यापार व्यवसायको आवद्धता र प्रविधि पूँजी प्रवाहलाई पनि सहज पार्ने थियो । जस्तो कि भाटभटेनी र वालमार्टबीच सहकार्य हुनसक्छ, तेल आपूर्तिकर्ता र बृटिश सेलबीच सहकार्य हुनसक्छ । यो प्रक्रियाले गति लिएपछि समय समयमा छिमेकीहरुसँग रहने राजनैतिक कारणको व्यापारिक व्यवधान पनि घट्ने थियो । किनकी यस्ता बहुराष्ट्रिय कम्पनीले ती छिमेकी र हामीकहाँ समान सहकार्य गर्दछन् ।

दिगो विकास लक्ष्य

सन २०३० सम्म विश्वलाई गरिवमुक्त, सुशासित, सुशिक्षित, सुसांस्कृत र वातावरणीय रुपमा सन्तुलित बनाउने गरी स्थापित गरिएको दिगो विकास लक्ष्य विकासको पन्ध्रबर्षे अन्तर्राष्ट्रिय मार्गचित्र हो, जहाँ हामीले पनि सबै मलुकहरुले प्रतिवद्धता जनाइएका १७ लक्ष्य, १६९ सहायक लक्ष्य पूरा गर्न २३७ मापनयोग्य र एकदम अघि बढी हामीले २५७ सूचकहरु थप गरी कार्ययोजना बनाएका छौ ।

दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको दुईतिहाइ समय वितिसकेको तर उपलब्धि लक्ष्यभन्दा निकै टाढा रहेकोले कार्यान्वयन रणनीति परिमार्जन गर्नु आवश्यक देखिएको छ । जस्तो कि गरिबीका स्वरुपहरु वदलिएका छन्, नयाँ स्वरुपको गरिबी देखिएको छ (लक्ष्य १) । खाद्य जोखिम बढेर गएको छ (लक्ष्य २) । पटक पटकका विपद र महामारीले राष्ट्रिय स्वास्थ्य प्रणाली निर्माणको माग भएको छ (लक्ष्य ३), शिक्षा झनै संस्कार र सीपविहीन भएको छ (लक्ष्य ४), महिला हिंसा घट्न सकेको छैन (लक्ष्य ५), आर्थिक बृद्धि (लक्ष्य ८) निकै सुस्त छ, असमानता खासै न्यूनीकरण भएको छैन (लक्ष्य नं १०), बायुमण्डलमा तापमान बढेको छ (लक्ष्य नं १३), सुशासन (लक्ष्य १६) को स्तर कमजोर

देखियो । सवैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा लक्ष्य कार्यान्वयनको क्षमता, बाहय साझेदारी र सहकार्य (लक्ष्य १७) को स्थिति नाजुक छ । आफैले प्रतिवद्धता जनाएका कुरामा विकास साझेदार इमानदार देखिएका छैनन् ।

दिगो विकास लक्ष्य पूरा गरी समृद्धिको यात्रामा अघि बढ्न राष्ट्रिय तहमा केही काम विशेष सक्रियताका साथ गर्नु आवश्यक छ ।

(क) सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणालीको सदृढीकरण : नेपालको सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणाली (Public health system) एकदमै कमजोर रहेको कुरा कोभिड महाविपदका समयमा देखियो । यसर्थ स्वास्थ्य उपचार प्रणालीको सुदृढीकरण, सरचना तथा जनशक्ति विस्तारका साथै कठोर निगरानी पद्धति बसाउनु आवश्यक छ । साथै अर्कोतर्फ जनस्वस्वास्थ्य प्रतिचेतना र पूर्वसावधानका कार्य जस्तो कि खाद्य तथा पोषण नियमन, पशु स्वास्थ्य प्रणालीमा सुधार, जीवन शैली सुधार (Curing lifestyle related and chronic diseases), दीर्घादि विषादि र रासायनिक बस्तुको नियमन (Pesticides and chemical control), मानसिक स्वास्थ्य अभिमुखीकरण (Mental health and suicide risk control), अप्राकृतिक विउ नियन्त्रण (GMO legislation), हावा, पानी तथा पर्यावरण सधारमा आक्रामक कार्य जरुरी छ ।

(ख) गरिबी निवारणः सबै स्वरुप र स्थानको गरिबी अन्त्यको काम निकै चुनौतीपूर्ण रहेकोले संघीय सरकारले गरिबी पहिचान (आधारः आय वा Inclusion, Exclusion वा अन्य तरिका), गरिबीको कारण पहिचान, गरिबी निवारणका उपाय निर्धारण, तहगत सरकार र अन्य क्षेत्रको भूमिका निर्धारण, सेवा र गरिबीको आवद्धीकरण, विकास नीति कार्यक्रम निमानवीकरण हुनबाट रोक्ने काम र भरपर्दो गरिबी सूचना प्रणाली स्थपना गर्नु पर्दछ । साथै निजी तथा सामदायिक क्षेत्र, अन्तराष्ट्रिय पात्रहरुबीच प्रतिवद्धतामा परिचालित हुनुपर्दछ ।

(ग) सामाजिक समावेशिता र जनसंख्या व्यवस्थापन : सामाजिक सहभाव र विविधता (Social cohesion and respect for diversity), जनसंख्या व्यवस्थापन, सीमान्तीकरण र किनाराका वर्ग लक्षित सशक्तीकरण कार्यक्रम, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा, विश्वव्यापीकरणका नकारात्मक असर न्यूनीकरण र सामाजिक सेवा सुधारका कार्यहरु उच्च सक्रियतामा सञ्चालनमा ल्याउनु पर्दछ ।

(घ) नीति सहभावीकरण (Policy harmonization) : यस अन्तर्गत SDGs अनुरुपका नीति तर्जुमा, नीति कार्यक्रम निर्माणमा सरोकोरवालाको सहभागिता, नीति समन्वय र नीति समीक्षाको आवधिक विधिमा सार्वजनिक निकायहरु कठोर सक्रियतामा रहनु पर्दछ ।

(ङ) क्षमता विकासः दिगो विकास लक्ष्यहरुको कार्यान्वयनका लागि तहगत सरकारको क्षमता विकास, कार्यसम्पादन व्यवस्थापन, तालीम तथा विकास, सम्वाद क्षमता र आयोजना व्यवस्थापनका कार्यहरु योजनावद्ध रुपमा गरिनु पर्दछ ।

(च) कार्यान्वयनको द्रूतखाका अभ्यास : दिगो विकास लक्ष्य सबै उत्तिकै महत्वका छैनन् । अति महत्वपूर्ण तर कार्यान्वयनमा निकै विषयान्तर (Out of track) भएका लक्ष्य पहिचान गरेर ती लक्ष्यहरु समयमा नै प्राप्त गर्ने द्रूत कार्यान्वयन (SDG Acceleration Framework)

तर्जुमा र कार्यान्वन गर्नु आवश्यक छ । ती लक्ष्य पूरा भएमा अरु पनि पूरा हुने संभावना रहन्छ । SAF ले यी चार लक्ष्यलाई संवोधन गर्नु उचित हुन्छ :

- लक्ष्य १ (सबै स्वरुपको गरिबी अन्त्य)
- लक्ष्य २ (खाद्य तथा पोषण सुरक्षा)
- लक्ष्य ८ (आर्थिक बृद्धि र मर्यादित रोजगारी)
- लक्ष्य १६ (संस्थाको सवलीकरण र सुशासन)

आर्थिक नीतिको कार्यमूलक संयन्त्र

कुनैपनि मुलुकले लिने आर्थिक नीति त्यहाँको शासन व्यवस्थासंग सापेक्ष रहन्छ । तर यसको कार्यान्वयन भने राजनीतिको सोच र सामर्थ्यका साथै प्रशासनिक व्यावसायिकताको स्तरमा निर्भर गर्दछ । नेपाल यसको अपवाद होइन । नेपालमा आर्थिक नीति तथा कार्यक्रमहरुले घोषणाका समयमा उत्साह पाउने र कार्यान्वयनका समयमा शिथिल हुँदैजाने प्रवृत्तिमा छन । साथै नीति व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्र, सरकार र प्रशासनको लय मिलेको छैन ।

आर्थिक नीतिका चार स्तम्भ रहन्छन्, वित्त नीति, मौदिक नीति, व्यापार तथा बाह्य क्षेत्र व्यवस्थापन र संरचनात्मक सुधार । यी चारै स्तम्भ दह्लिा भएमात्र आर्थिक विकास सम्भव हुन्छ वा आर्थिक बृद्धि, रोजगारी, मूल्य स्थीरता र शोधनान्तर सन्तुलन प्राप्त गर्न सकिन्छ। यी चार स्तम्भले आर्थिक गतिविधिका अन्य उपक्षेत्रहरुलाई अपेक्षित रुपमा चलायमान बनाउँछन् । नेपालमा यी चार स्तम्भ कमजोर त छँदैछन्, एकआपसमा समन्वीत पनि छैनन् । यी नीति स्तम्भहरुको सहसम्बन्ध सवलीकरणका लागि अर्थमन्त्री, राष्ट्रिय योजना आयोगको उपाध्यक्ष र नेपाल राष्ट्र बैंकको गभर्नर क्रियाशील सम्बन्ध स्थापना हुनु पर्दछ । यी पदाधिकारी नै आर्थिक नीतिका प्रमुख शिल्पी हुन् यिनीहरुको इमान्दारितपूर्ण सक्रियातामा देशको अर्थतन्त्रले गति पाउने हो । यी तीन पदाधिकारीले निरन्तर सूचना संग्रहण, अर्थतन्त्रको संकेत लिने, एक नीतिको अर्कोमा पर्ने साइड इफेक्ट विश्लेषण गर्ने र आवश्यक हस्तक्षेप/सहजीकरण गर्नु पर्दछ । यो टेक्नोपोलिटीकल संयन्त्रको जागरुक सचेततामा अर्थतन्त्र चलायमान हुन्छ, जसको अहिलेसम्म अभाव छ । (@mainaligopi)

सन्दर्भ सामग्रीः

- मैनाली, गोपीनाथ, नेपाल रुपान्तरणका आयाम, लोकतान्तर दैनिक, मौसिर २४, २०७६
- ऐ, ऐ, अल्मलिएको आर्थिक एजेण्डा, हिमाल खवर दैनिक, माघ २०, २०७९
- बमहालेखा परीक्षकको ६२ औ प्रतिवेदन, २०८२, महालेखा परीक्षकको कार्यालय
- आर्थिक बर्ष २०८२/८३ को बजेट, अर्थ मन्त्रालय
- लेखकबाट उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगमा प्रस्तुत सुझावहरु ।

अतिकम विकसितबाट स्तरोन्नति, नेपालको सन्दर्भ र अवस्थाको विश्लेषणात्मक समीक्षा

✍ तोया ज्ञवाली ♦

कार्यकारी सारांश

नेपाल सन् २०२६ नोभेम्बरदेखि अतिकम विकसित देशबाट विकासोन्मुख देशमा स्तरोन्नति हुदैछ। नेपालको अतिकम विकसित मुलुकबाट विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुने प्रक्रिया, यसका अवसर र चुनौतीहरूको बहश उल्लेख्य रुपमा हुने गरेको छ। सन् १९७१ मा २५ राष्ट्रबाट सुरु भएको अतिकम विकसित मुलुकको समूहमा नेपाल संस्थापक सदस्य रहेको र हाल ४४ देशहरु रहेका छन्। नेपाल मानव सम्पत्ति सूचकांकमा ७४.९ र आर्थिक तथा वातावरणीय जोखिम सूचकांकमा २४.७ को नतिजाको आधारमा स्तरोन्नति हुदै छ। प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आयको मापदण्ड नपुगे पनि नेपाल यो हैसियतमा स्तरोन्नति हुने पहिलो देश हुनेछ।

स्तरोन्नति पश्चात् नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय छविमा सुधार, व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकास, विदेशी लगानी आकर्षण, मानव संसाधन विकासमा जोड र नीति निर्माणमा स्वायत्तता जस्ता अवसरहरू प्राप्त हुने अपेक्षा राखिएको छ। यद्यपि नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा बजार पहुँच गुम्ने, वैदेशिक सहयोगमा कमी आउन सक्ने, क्षमता विकास र छात्रवृत्तिको अवसरमा न्यूनता हुने र आर्थिक सामाजिक विकास गर्ने जस्ता चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्नेछ।

सहज स्तरोन्नतिका लागि नेपालले विभिन्न प्रयास अघि बढाएको छ। आवधिक योजनामा प्राथमिकता, नयाँ वाणिज्य नीति, सहज स्तरोन्नतिको रणनीति तर्जुमा र विभिन्न नीतिगत सुधारको कार्य अघि बढाईएको छ। दोहा कार्ययोजना (२०२२-२०३१) का ६ प्राथमिकता क्षेत्रहरूलाई आत्मसात गर्दै नेपालले कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धि, प्रविधि हस्तान्तरण, व्यापार पूर्वाधारमा लगानी, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारीलाई सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता बढ्दै गएको छ। यसका लागि सरकार, निजी क्षेत्र, गैर सरकारी संगठन र प्राज्ञिक क्षेत्रको सहकार्य अपरिहार्य रहेको छ।

शब्दकञ्जी : *स्तरोन्नति, विश्लेषणात्मक, अतिकम विकसित, महासभा, पूर्वाधार, प्रविधि हस्तान्तरण, जलवायु परिवर्तन, उपसूचक, औषत, जोखिम, गन्तव्य, नीति निर्माण।*

♦ पूर्व सचिव

अतिकम विकसित मुलुक

अतिकम विकसित देशको समूह गठनको प्रकृया सन् १९६० को दशकको अन्त्यतिर भएको हो। विकासशील देशहरूमा केही देशहरू गरिव र कमजोर भएको सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्र संघको व्यापार तथा विकास सम्मेलन (UNCTAD) मा यस विषयमा गहन छलफल भयो। छलफल, अध्ययन र विश्लेषणपछि संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले सन् १९७१ मा औपचारिक रूपमा 'अतिकम विकसित देश' (Least Developed Countries – LDCs) को समूह स्थापना गऱ्यो।

सन् १९७१ देखि अतिकम विकसित देशको सूचीमा रहेको नेपाल नोभेम्वर २०२१ को निर्णयानुसार ५ वर्षको आवश्यक तयारी पश्चात सन् २०२६ को नोभेम्वरदेखी विकासशीलमा स्तरोन्नति हुदै छ। सन् १९७१ मा समूह गठन हुँदा २५ देश रहेको यो समूहमा ५२ देशसम्म पुगी सन् २०२५ मा ४४ देशहरु सदस्य रहेका छन्। नेपाल समूहमा रहेको करिव ४५ वर्षपछि सन् २०१५ मा र २०१८ मा स्तरोन्नतिका लागि योग्य भएता पनि भूकम्प, सीमानाकाको अवरोध र कोभिड महामारी लगायतका कारणले प्रकृयालाई पछि सारेको अवस्था हो।

सन् १९७१ देखि २०२६ सम्मको नेपालको यात्रा र अतिकम विकसित देशका कार्ययोजनाको सन्दर्भ र विवेचना

सन् १९७१ देखि २०२५ सम्म संस्थापक सदस्यको रूपमा नेपालले यस समूहको आवाजलाई अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा उठाउन सक्रिय भूमिका खेलेको छ। अल्पविकसित देशहरूले सामना गर्नुपरेका साझा चुनौतीहरू मुख्य रुपमा उच्च गरिबी, कमजोर पूर्वाधार, कमजोर व्यापार क्षमता, परम्परागत प्रविधि र जलवायु परिवर्तनको जोखिम निरन्तर रुपमा विश्व समुदाय सामु उठाईरहेको छ। सन् २००४ मा विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता पश्चात नेपालले वस्तु व्यापार, सेवा व्यापार र बौद्धिक सम्पत्ति सम्वन्धी प्रतिवद्धतालाई क्रमश पुरा गरिरहेको छ। यसै सन्दर्भमा सदस्यको हैसियतले नेपालले सन् २०१२ र सन् २०१८ मा व्यापार नीति समीक्षा समेत विश्व व्यापार संगठनमा प्रस्तुत गरिसकेकोछ। विश्वभरका अति कम विकसित देश ४४ मध्ये ३७ देश अर्थात करिव ८४ प्रतिशत विश्व व्यापार संगठनका सदस्य छन् भने अन्य भुटान, इथियोपिया, सोमालिया, सुडान लगायतका मुलुक कुनै बार्ता प्रकृयामा छन् त कोही पर्यवेक्षकको रुपमा भाग लिइआएका छन्। नेपालले विश्व व्यापार संगठन अन्तरगत रहेर अतिकम विकसित मुलुकहरुको विभिन्न संयन्त्र र स्वरुपमा नेतृत्वसमेत दिई सकेकोछ।

अतिकम विकसित देशमा ८८० मिलियन मानिस बसोवास गर्दछन् यो विश्व जनसंख्याको करिव १३ प्रतिशत हुन्छ। अति कम विकसित देशमा वस्ने मानिसमा करिव ४४ प्रतिशत गरिव भएको अनुमान छ। यी १३ प्रतिशत जनसंख्याको विश्वको कुल ग्रार्हस्थ्य उत्पादनमा करिव २ प्रतिशत, प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानीको करिव १ प्रतिशत र विश्वको कुल व्यापारमा करिव १ प्रतिशतमात्र हिस्सा रहेको पाईन्छ। समकालीन विश्वमा सन्तुलित, दीगो र समावेशी विषयले महत्व पाईरहेको सन्दर्भमा अतिकम विकसित मुलुकमा भएको लगानी, उत्पादन र व्यापारको योगदानलाई समावेशी

विकास र सामाजिक न्यायको दृष्ट्रिकोणबाट उपयुक्त मान्न सकिदैन। अति कम विकसित मुलुकहरुले यी देशमा लगानीको वातावरण राम्रो वनाउन, उत्पादनशील क्षमता बढाउन, प्रकोप व्यवस्थापन गर्न, मानव पुजीको विकास गर्न, असल शासनको लागि र स्रोत परिचालन प्रभावकारी बनाउन कार्ययोजना तयार गरी काम गरिआएका छन् । उदाहरणको लागि सन् १९८१ को अतिकम विकसित मुलुकको पेरिस सम्मेलनले विभिन्न १० वटा प्राथमिकता क्षेत्र, सन् १९९० मा पेरिस मै भएको दोस्रो सम्मेलनले प्राथमिकताका ५ क्षेत्र निर्धारण गरि कार्य गर्‍यो । यसैगरि सन् २००१ मा ब्रसेल्समा भएको तेस्रो सम्मलनले ७ बटा प्राथमिकताका क्षेत्र, सन् २०११ मा ईस्तानबुलमा भएको चौथो सम्मलनले ८ वटा प्राथमिकताका क्षेत्र र दोहामा सन् २०२३ मा भएको पाचौ सम्मेलनले ६ वटा प्राथमिकताका क्षेत्र पहिचान गरि कार्य गर्दै आएका छन् । यसरी ५ विश्वव्यापी सम्मेलनका ५ कार्ययोजना र कूल ३६ भन्दा बढी प्राथमिकताका क्षेत्रमा अतिकम विकसित देशले सन् १९८१ देखि विश्वव्यापीरुपमा सहकार्य गर्दै आएका छन् ।

अतिकम विकसितबाट स्तरोन्नतिका लागि सूचक र उपसूचकहरुको सन्दर्भ र ब्याख्या

अल्पविकसित राष्ट्रहरूको समूहबाट स्तरोन्नति हुनका लागि संयुक्त राष्ट्र संघले तीनवटा सूचक र यी सूचक अन्तर्गत विभिन्न उपसूचकहरू निर्धारण गरेको छ । यी सूचकहरुले विकासको विभिन्न आयाम र पक्षहरूलाई समेट्छन् । यी सूचकहरु संयुक्त राष्ट्र संघको आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् (United Nations Economic and Social Council – ECOSOC) अन्तर्गत रहेको विकास नीति समिति (Committee for Development Policy – CDP) द्वारा विकसित गरिएका हुन । CDP एक विशेषज्ञ निकाय हो जसले अल्पविकसित राष्ट्रहरूको स्थिति मूल्याङ्कन गर्दछ र स्तरोन्नतिको लागि सिफारिसहरू गर्दछ ।

अति कम विकसित हुने वा नहुने भनी निर्धारण गर्ने सूचकमा कूल राष्टिय औषत आय, मानव सम्पत्ति सूचक र आर्थिक तथा वातावरणीय जोखिम सूचक हुन । यी तीन सूचकमध्ये कुनै दुई सूचक पुरा भएमा वा प्रतिव्यक्ति आय डवल भएमा मात्र समेत स्तरोन्नतिका लागि योग्य हुन्छ । नेपाल मानव विकास सूचक र आर्थिक तथा वातावरणीय सूचकको आधारमा स्तरोन्नतिको लागि योग्य भएको हो । सन् २०२५ सम्म अतिकम विकसितबाट स्तरोन्नति भएका मुलुकमा बोत्स्वाना १९९४, केप भर्डे २००७, माल्दिभ्स २०११, सामोआ २०१४, इक्वेटोरियल गिनी २०१७, भानुआटु २०२०, भुटान २०२३ र साओ टोमे र प्रिन्सिपे २०२४ गरि ८ देशहरु रहेका छन् । स्मरणीय छ, यी आठ देशको जनसंख्या करिव ७ मिलियनमात्र छ, साथै बोत्सवाना र भुटान दुई देशमात्र भूपरिवेष्ठित देश रहेका छन् । भनिन्छ, वोत्सवाना र भुटानको सहज स्तरोन्नतिमा हिरा र हाईड्रोको योगदान महत्वपूर्ण छ ।

सन् २०२६ मा नेपालसहित एसियाका बङ्गलादेश र लाओस पनि स्तरोन्नति हुने तयारीमा छन् यी तीन देशको स्तरोन्नतिको निर्णय एकै दिनको अर्थात एउटै निर्णय हो । स्तरोन्नति भएका र हुने मुलुकमध्ये नेपाल मात्र प्रतिव्यक्ति आय बाहेकका सूचकको आधारमा स्तरोन्नति हुदै छ । नेपाल सन् २०१५ र सन् २०१८ मा स्तरोन्नतिका लागि योग्य भएता पनि नेपालको आन्तरिक कारणले

यसलाई पछि सारियो र अब २०२६ को नोभेम्वरबाट स्तरोन्नति हुदैछ। स्तरोन्नतिका लागि निश्चित गरिएका सन् २०१५ देखि २०२४ सम्मका सूचक र सन् २०२१ मा नेपाल स्तरोन्नतिका लागि योग्य हुदाका सूचक र थ्रेसहोल्ड देहायअनुसारका छन्।

तालिका १४.१: विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति सम्बन्धी तोकिएको सीमा र नेपालको प्रगति अवस्था

सूचकहरू	सन् २०१५		सन् २०१८		सन् २०२१		सन् २०२४	
	सीमा	प्रगति	सीमा	प्रगति	सीमा	प्रगति	सीमा	प्रगति
प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (GNI US $)	घटिमा १२४८	६५९	घटिमा १२३०	७४५	घटिमा १२२२	१०२७	घटिमा १३०६	१३००
मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क (HAI)	घटिमा ६६	६८.७	घटिमा ६६	७१.२	घटिमा ६६	७४.९	घटिमा ६६	७६.३
आर्थिक जोखिम सूचकाङ्क (EVI)	बढिमा ३२	२६.८	बढिमा ३२	२८.४	बढिमा ३२	२४.७	बढिमा ३२	२९.७

स्रोत: संयुक्त राष्ट्र सङ्घ।

साभार : सोह्रौ योजना

१. प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (Gross National Income – GNI per capita) यो सूचकले देशको आर्थिक अवस्थालाई मापन गर्दछ। स्तरोन्नतिको लागि यो सीमा समय-समयमा परिवर्तन हुन्छ। सन् २०२१ मा स्तरोन्निका लागि १,२२२ अमेरिकी डलर वा सोभन्दा बढी निर्धारण गरिएकोमा नेपालको तीन वर्षको औसत प्रतिव्यक्ति आय १,०२७ अमेरिकी डलर मात्र रहेको थियो।

२. मानव सम्पत्ति सूचकांक (Human Assets Index – HAI): यो सूचकले शिक्षा र स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विभिन्न उपसूचकहरूलाई समेट्छ। यस सूचकको आधारमा स्तरोन्नतिका लागि ६६ वा सोभन्दा बढी तोकिएकोमा नेपालको सन् २०२१ मा ७४.९ रहेको थियो। यो नेपालको स्तरोन्नतिका पहिलो आधार हो। यस अन्तर्गत देहायका उपसूचक रहेका छन्।

- **स्वास्थ्यसम्वन्धी उपसूचक** : पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर, मातृ मृत्युदर, ख्याउटे तथा पुड्कोपनको व्यापकता आदि।
- **शिक्षासम्वन्धी उपसूचक:** माध्यमिक तहको विद्यालयको खुद भर्ना अनुपात, प्रौढ साक्षरता दर, विद्यालय भर्नामा खुद लैङ्गिक समानता अनुपात दर आदि।

३. आर्थिक तथा वातावरणीय जोखिम सूचक (Economic and Environmental Vulnerability Index – EVI) यो सूचकांकले देशको आर्थिक र वातावरणीय जोखिमहरूको सामना गर्ने क्षमतालाई मापन गर्दछ। नेपाल स्तरोन्नतिका लागि योग्य भएको यो दोस्रो सूचक हो। यो सूचकमा सन् २०२१ मा ३२ भन्दा कम हुनुपर्नेमा नेपालको २४.७ रहेको थियो। यो सूचकमा

आर्थिक पक्षका ४ र वातावरणीय पक्षका ४ गरि कूल ८ बटा उपसूचकहरु देहायअनुसार रहेका छन् ।

- **आर्थिक जोखिम उपसूचक :** कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्राकृतिक क्षेत्रको योगदान, भूपरिवेष्ठित र भौगोलिक दुर्गमताको अवस्था, वस्तु वा सेवा निर्यातमा स्थिरता र अस्थिरताको अवस्था आदि ।
- **वातावरणीय जोखिम उपसमूह :** तटीय क्षेत्रमा रहेका जनसंख्याको अनुपात, उजाड र सुख्खा भूमिको बसोबास गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात, कृषि उत्पादनको स्थिरता र प्राकृतिक प्रकोपबाट प्रभावितहरूको हिस्सा आदि ।

नेपालका लागि स्तरोन्नति पश्चातका संभावित अवसर वा संभावनाहरु :

- **नेपालको राष्ट्रिय गौरव र अन्तर्राष्ट्रिय छविमा सुधार हुने** । संयुक्त राष्ट्र संघको आर्थिक अवस्था तथा संबृद्धि सम्वन्धी सन् २०२४ को प्रतिवेदन अनुसार ३७ विकसित, ११२ विकासशील र ४४ अतिकम विकसित देश रहेका छन् । नेपाल ११२ को समूहमा प्रवेश गर्ने छ । विकासशील राष्ट्रको रूपमा स्तरोन्नति हुनु नेपालको लागि राष्ट्रिय गौरवको विषय हुनेछ । नेपाललाई कम विकसित र विपन्न राष्ट्रको रूपमा नभई प्रगति गरिरहेको राष्ट्रको रूपमा हेरिनेछ ।
- **वैदेशिक सहायतामा विविधिकरण हुन सक्ने** । स्तरोन्नति पश्चात् नेपालले परम्परागत दातृ निकायहरू बाहेक अन्य विकसित राष्ट्रहरू र नयाँ संस्थाहरूबाट विकास सहायता प्राप्त गर्न सक्नेछ । यसले सहायताको दायरा फराकिलो बनाउने र परम्परागत स्रोतमाथिको निर्भरता कम गर्छ ।
- **व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकास हुन सक्ने ।** विकासशील राष्ट्रको रूपमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा थप प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने हुन्छ । यसले नेपाली उद्योगहरूलाई गुणस्तर सुधार गर्न, नयाँ प्रविधि अपनाउन र उत्पादन क्षमता बढाउन प्रोत्साहन गर्दछ ।
- **विदेशी लगानीका लागि नेपाल आकर्षक गन्तव्य हुन सक्ने ।** विकासशील राष्ट्रको पहिचानले नेपाललाई विदेशी लगानीकर्ताहरूको लागि थप आकर्षक गन्तव्य बनाउन सक्छ । राजनीतिक स्थिरता र लगानीमैत्री वातावरण भएमा विभिन्न क्षेत्रहरूमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी बढ्ने सम्भावना रहन्छ । उदाहरणका लागि, जलविद्युत, पर्यटन र सूचना प्रविधि जस्ता क्षेत्रमा लगानी बढ्न सक्छ ।
- **मानव संसाधन विकासमा जोड ।** विकासशील राष्ट्रको रूपमा नेपालले शिक्षा, स्वास्थ्य र सीप विकास जस्ता मानव संसाधन विकासका क्षेत्रमा थप ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यसले दक्ष जनशक्ति तयार गर्न र बेरोजगारी समस्या समाधान गर्न मद्दत गर्नेछ ।
- **राजनैतिक र आर्थिक नीति निर्माणमा स्वायत्तता हुने ।** स्तरोन्नति पश्चात् नेपालले आफ्नै आवश्यकता र प्राथमिकता अनुसार आर्थिक नीतिहरू निर्माण र कार्यान्वयन गर्न थप स्वतन्त्रता प्राप्त गर्नेछ । यसले बाह्य दबाब कम गर्न र राष्ट्रिय हितलाई सर्वोपरी राख्न मद्दत गर्नेछ ।

स्तरोन्नति पछिको अवस्थामा नेपालले विश्व व्यापार संगठनमा उठाएका मुख्य मुद्धाहरुको सन्दर्भ के हुने ?

- **अति कम विकसित राष्ट्रको हैसियत अनुसार विशेष र विभेदकारी व्यवहार** : नेपालले विश्व व्यापार संगठनका विभिन्न सम्झौताहरूमा LDC हरूका लागि तोकिएका विशेष प्रावधानहरू, जस्तै लामो कार्यान्वयन अवधि, बजार पहुँचमा सहजता र प्राविधिक सहायताको निरन्तर माग गरिरहेको छ । जुन स्तरोन्नतिपछि सान्दर्भिक नहुन सक्छन् ।
- **बजार पहुँचमा सुधार** : नेपालले विकसित राष्ट्रहरूका बजारमा आफ्ना निर्यातजन्य वस्तुहरू, विशेष गरी कृषि उत्पादन, हस्तकला, र तयारी पोशाकका लागि भन्साररहित वा न्यून भन्सारसहितको पहुँचको माग गरिरहेको छ । स्तरोन्नति पछि यो पहुचका लागि नेपालले फरक फरक देशसंग द्धिपक्षीय बार्ता गर्नुपर्दछ ।
- **सेवा क्षेत्रमा पहुँच, क्षमता विकास** र **छुटका प्रावधानहरुको कार्यान्वयन** : नेपालले पर्यटन, सूचना प्रविधि, र श्रम जस्ता सेवा क्षेत्रमा विकसित राष्ट्रहरूमा सहज पहुँचको लागि जोड दिइरहेको छ । सेवा व्यापारमा छुटको प्रावधानबाट नेपालजस्ता देशले खासै फाईदा लिन नसकेको सन्दर्भमा स्तरोन्नति पश्चात यसको सान्दर्भिकता रहदैन ।
- **व्यापार सहजीकरण** : नेपालले व्यापार सहजिकरण र भन्सार प्रक्रियालाई सरल र छिटो बनाउन, पारदर्शी नियमहरू लागू गर्न र व्यापार पूर्वाधारमा सुधार गर्न माग गरिरेहेको छ । व्यापार सहजीकरण संझौताका अतिकम विकसित देशसंगका प्रावधान नेपालको सन्दर्भमा लागू हुदैन ।
- **प्राविधिक सहायताका लागि सहयोग र क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम** : नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा प्रतिस्पर्धा गर्न प्राविधिक ज्ञान, सीप र पूर्वाधार विकासका लागि विकसित राष्ट्रहरूबाट सहयोग प्राप्त गरको छ । यस्तो सहयोग कम हुदै जाने संभावना हुन्छ ।
- **बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारमा लचकता** : नेपालले विकासशील र अतिकम विकसित देशहरूका लागि बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्बन्धी TRIPS सम्झौतामा रहेका लचकताहरूको पूर्ण उपयोग गर्न पाउनुपर्ने माग गरेको छ । यो अधिकारको लागि केही लचक निर्णयहरु समेत भएका छन् ।
- **जलवायु परिवर्तन र व्यापार** : नेपालले जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक प्रभावहरूलाई कम गर्ने विषयमा आवाज उठाईरहेको छ । उदाहरणका लागि अतिकम विकसित मुलुकका लागि कोषको व्यवस्था, वातावरण मैत्री व्यापारमा प्रोत्साहर्न र जीवाश्म इन्धनको प्रयोग कमगर्ने जस्ता विषयमा नेपालको अडानको परिदृश्य २०२६ पछि फरक हुन सक्छ । विश्वका २० बटा जलवायुको जोखिम बढी भएका मुलुकमा अतिकम विकसित देशहरु १७ बटा छन् ।
- यसका साथै निर्यात क्षमता अभिबृद्धिका विषयहरु र आपूर्तिजन्य समस्या समाधानका विषयहरु, व्यापारजन्य पूर्वाधार विकासका विषयहरु र व्यापार सहजीकरणमा सहयोगका विषयहरु समेत नेपालले उठाईआएको छ । व्यापारको लागि बैदेशिक सहयोगका विषयहरु र अति कम विकसित

देशका लागि पृथक र विशेष व्यवहारका विषयहरु र संधी, संझौताको कार्यान्वयनमा लचकताका विषयहरु र बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी प्रावधानको कार्यान्वयनमा थप समय र छुटका विषयमा नेपालको अवस्था स्तरोन्नति पश्चात फरक हुन्छ ।

सहज र सरल स्तरोन्नतिको लागि नेपालले गरेका केही महत्वपूर्ण निर्णय र कार्यहरु

- हाल कार्यान्वयनमा रहेको आवधिक योजनामा अतिकम विकसित मुलुकबाट सहज स्तरोन्नतिका लागि मुख्य सवाल तथा चुनौतीको पहिचान, रूपान्तरणकारी रणनीति तथा प्रमुख कार्यक्रम तयगरि कार्यान्वयन गरिएको छ ।
- सहज स्तरोन्नतिको रणनीति तयार गरि कार्यान्वयनमा रहेको छ । जसले सहज स्तरोन्नतिका लागि ६ बटा स्तंम्भ र ती स्तंभ अन्तरगत विभिन्न कार्यको पहिचान गरेको छ ।
- नेपाल सरकारका पछिल्ला नीतिहरुमा प्रतिव्यक्ति आय बढाउने, मानव सम्पत्ती सूचकमा सुधार ल्याउने र आर्थिक तथा वातावरणीय जोखिमलाई कम गर्ने उद्धेश्यहरु अघि बढाईएको छ ।
- स्तरोन्नतिका कार्यको कार्यान्वयन र अनुगमन मूल्यांकनकालागि संघीय तहमा र प्रदेश तहमा विभिन्न संयन्त्रको विकास गरिएको छ ।
- व्यापार लागत कम गर्न व्यापार लगिजिस्टिक नीति, २०७९ तयार गरी कार्यान्वयन गरिएको छ ।
- स्तरोन्नति पछिका नेपालको बैदेशिक व्यापारका चुनौतिलाई कम गर्न नयाँ वाणिज्य नीति २०८१ तर्जुमा गरि कार्यान्वयन गरिएको छ ।
- नेपालको व्यापार घाटा कम गर्ने र अर्थतन्त्रमा निर्यातको योगदान बढाउन २०८०।०८।२९ देखि २०८५।०८।२८ को लागि पाँच वर्षे नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति तर्जुमा गरि कार्यान्वयन गरिएको छ । १३ वटा निकाय ३७ वस्तु तथा सेवा, १८३ क्रियाकलाप कार्यान्वयनका लागि कूल रु ४८३ अर्ब लागत अनुमान गरिएको छ ।
- २०८१।८२ को नेपाल सरकारको नीति कार्यक्रम र वजेटले विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नति पछि लिनुपर्ने रणनीतिका दृष्टिगत गरी थप आर्थिक नीतिहरु प्रस्ताव गरेको छ ।
- बैदेशिक सहायता परिचालन गर्दा स्तरोन्नतिका चुनौतिलाई सम्बोधन गर्ने भनी नेपालको बैदेशिक सहायता सम्वन्धी नीति निर्देशित छन् ।
- स्तरोन्नति पछि पर्ने मुख्य चुनौतिका सन्दर्भमा उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, परराष्ट मन्त्रालय र अर्थ मन्त्रालय आवश्यक तयारी गरिरहेको अवस्था छ ।
- स्तरोन्नति पछिका संभावित चुनौतिलाई बुझ्न र कम गर्न सरकारी तवरवाट, निजी क्षेत्रबाट, प्राज्ञिक क्षेत्रबाट प्रतिवेदन तयार गर्ने र आवश्यक तयारी गर्ने कार्यहरु भै रहेको अवस्था छ ।

नेपालका स्तरोन्नति पश्चातका संभावित चुनौतीहरु

- **प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय वृद्धि गर्नु** : नेपालको हालको र स्तरोन्नति पश्चातको एक मुख्य चुनौति कुल राष्ट्रिय आयमा वृद्धि गर्नु हो। प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय मापदण्ड पूरा नगरी स्तरोन्नतिका लागि स्वीकृत हुने नेपाल एक मात्र अति कम विकसित मुलुक भएकोले विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिको पूर्ण तयारीका साथ प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आयमा बढोत्तरी र यसको दिगोपनालाई कायम गर्नु प्रमुख चुनौति हो ।
- **अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा पर्ने असरको न्यूनीकरण गर्नु** : हाल विकसित तथा विकासशील राष्ट्रहरूबाट प्राप्त भन्सार तथा कोटा रहित बजार पहुँचको सुविधा उपलब्ध नहुँदा नेपालको कुल निर्यात व्यापारमा हुने सङ्कुचनलाई सम्बोधन गर्नु; खासगरी युरोपियन युनियन, संयुक्त अधिराज्य, चीन, जापान, क्यानडा, अष्ट्रेलिया, दक्षिण कोरियामा हुने निर्यातमा पर्ने असरको सम्बोधन गर्नु, तयारी पोशाक, टेक्सटाइल, कार्पेट, धातुका वस्तुको निर्यातमा हुने असरलाई कम गर्नु, उक्त देशहरूसँग सहुलियतपूर्ण व्यापार सम्झौता गर्ने वा यी उत्पादनको प्रतिस्पर्धी क्षमतामा सुधार गरी निर्यातको विविधिकरण गर्ने कार्य गर्नु ।
- **बैदेशिक सहयोग परिचालनमा हुने संकुचनलाई व्यवस्थापन गर्नु** : स्तरोन्नति पश्चात् विकास साझेदारहरूले प्रवाह गर्ने ऋणको लागत बढ्ने, अति कम विकसित देश समर्पित कोषका स्रोतहरूमा न्यून पहुँच हुने, सहुलियतपूर्ण वित्तको सट्टा उच्च ब्याज र छोटो चुक्ता अवधिको रूपमा प्राप्त हुने ऋणको लागत बढ्दै जाने, वैदेशिक अनुदान प्राप्तिमा क्रमशः कमी हुँदै जाने सयहायक कम र प्राप्त हुने भएकोले यो विषयलाई संबोधन गर्नु ।
- **क्षमता विकास र वैदेशिक छात्रवृत्ति एवम् प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा हुने सहयोगको न्यूनतालाई संबोधन गर्नु :** प्रस्तुत क्षेत्रमा वित्तीय सहयोगको कमीलाई पूर्ति गर्न आन्तरिक स्रोतको अभिवृद्धि र वैकल्पिक वित्तीय सहायताको स्रोतको पहिचान गर्नु; नेपालको आन्तरिक लगानीको वातावरण तथा कमजोर रहेका लगानीका पक्षमा सुधार गर्नु ।
- **समष्टिगत आर्थिक सवलीकरणका लागि नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नु** : स्तरोन्नतिले खासगरी विकास, रोजगारी, गरिबी, असमानता, स्वास्थ्य र शिक्षाको क्षेत्रहरूमा पर्ने प्रभावहरूलाई ध्यानमा राखी उपयुक्त समष्टिगत आर्थिक नीति तर्जुमा र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु ।
- **थप रोजगारीका अवसरको सिर्जना गर्नु :** निर्यात व्यापार, वैदेशिक सहायता र विकास व्यवस्थापनमा पर्ने सम्भावित असरको प्रभाव रोजगारीमा समेत पर्ने हुदा यो अवस्थामा थप रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्नु; प्रत्येक वर्ष श्रम बजारमा आउने श्रमशक्तिको लागि रोजगारीको व्यवस्था गर्नु,; नेपालको लागि आवश्यक पर्ने राष्ट्रिय मानव विकास योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नु ।

- **उत्पत्तिको कडा नियमहरू (आरओओ) को सामना गर्नु ।** अधिकांश व्यापार सम्झौताहरूमा प्रायः अति कम विकसित देशका लागि उत्पत्तिका नियमहरु लचक छन् । स्तरोन्नति पछि नेपालले कडा उत्पत्तिको नियमको सामना गर्नुपर्नेछ ।
- **अल्पविकसित देश-विशेष कोषमा पहुँच कम हुने हुदा यसको बैकल्पिक व्यवस्था गर्नु ।** नेपालले अल्पविकसित देशहरूका लागि विशेष रूपमा डिजाइन गरिएका केही कोष संयन्त्रहरूमा पहुँच गुमाउछ । यसमा जलवायु परिवर्तन अनुकूलनलाई समर्थन गर्ने अल्पविकसित देश कोष (एलडीसीएफ) र व्यापारका लागि सहायता (एएफटी) अन्तर्गतको परिष्कृत एकीकृत ढाँचा (ईआईएफ) जस्ता कोषहरू लगायतका कोषहरु छन् ।
- **प्राविधिक सहायताको न्यून हुने हुदा यसको बैकल्पिक व्यवस्था गर्नु ।** अल्पविकसित देशहरूको विकाकसलागि विकसित देशले प्राविधिक सहायता र क्षमता विकासमा सहयोग गरिआएका छन् यो सहयोग घटछ । यसले नेपालले आफ्नो मानव पूँजी र संस्थागत क्षमता विकास गर्न आफ्नै स्रोतहरूको बढी लगानी गर्न आवश्यक हुने हुन्छ ।
- **घरेलु स्रोत परिचालनको आवश्यकता उल्लेख्य रुपमा बढने हुदा यसलाई संबोधन गर्नु :** स्तरोन्नति पश्चात घटने बाह्य स्रोतको लागि समेत नेपालले आफ्नै स्रोतहरूमा बढी निर्भर हुनु पर्ने हुन्छ ।
- **ब्यापार र विकास सहयोगको न्यूनताबीच विकासको गति कायम राख्ने चुनौति ।** नेपालले गरिबी न्यूनीकरण, मानव विकास र आर्थिक वृद्धि जस्ता क्षेत्रमा आफ्नो प्रगति स्तरोन्नति पछि पनि जारी राख्न अनिवार्य हुन्छ। प्रति व्यक्ति आयविना स्तरोन्नतिहुने मुलुक भएकोले उल्लेख्यरुपमा प्रतिब्यक्ति आय बृद्धि गर्नु आवश्यक हुन्छ । अहिले छुट, सहुलियन प्राप्त गर्दा समेत नेपालको निर्यात कूल ग्रार्हस्थ उत्पादनको अनुपात वस्तु र सेवाको समेत जोडदा करिव ५ प्रतिशत छ जबकी यो अनुपान भारत र चीनको २० प्रतिशतभन्दा बढी छ ।
- नेपालको बस्तु विश्व वजारमा महगो हुने र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कम हुने हुदा नेपाली बस्तुको प्रतिस्पर्धि क्षमता कायम गर्नु । नेपालले स्तरोन्नतिका लागि पुरा गरेका दुई सूचकको दीगोपना र ती दुई सूचकमा निरन्तर सुधार गर्नु ।
- द्विपक्षीय, क्षेत्रीय तथा बहुपक्षीय रूपमा वार्ता र संझौता गरि नेपालको बैदेशिक व्यापार र बैदेशिक सहयोगको अवस्थामा निरन्तर सुधार गर्नु ।
- नेपालले बौद्धिक सम्पत्तिको क्षेत्रमा अर्थात प्रतिलिपि अधिकार, पेटेन्ट, ट्रेडमार्क, डिजाइन, भौगोलिक सङ्केत लगायतका बौद्धिक सम्पत्तिको प्रवर्धनका लागि प्रभावकारी नीतिगत, कानुनी र संस्थागत व्यवस्था गर्नु ।
- आर्थिक कुटनीतिलाई प्रभावकारी बनाई नेपालले व्यापार, पर्यटन, रोजगारी र लगानीका क्षेत्रमा उल्लेख्य सुधार गर्नु । लगानी मैत्री वातावरणको निर्माण र लगानीको लागि समग्र पर्यावरण तयार गर्नु ।

- व्यापारका नविन सिद्धान्तको प्रयोग र व्यापार नीति औजारको माध्यमबाट देशको बैदेशिक व्यापारलाई निरन्तर प्रवर्धन गर्नु । आवधिक योजना, दीगो विकास लक्ष्य र सहज स्तरोन्नतिको रणनीतिलाई एकीकृत र प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गरि स्तरोन्नतिका चुनौतिलाई कम गर्नु ।
- प्रकोप र विपद् व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाई एवम् जलवायु परिवर्तनका असर कम गरि यी क्षेत्रबाट पर्ने नकारात्मक असरलाई कम गर्नु । योजना, नीति र रणनीतिको निरन्तर अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी पृष्ठपोषणमार्फत गुणात्मक सुधार निरन्तर गर्नु गराउनु ।

दीगो र सहज स्तरोन्नतिको लागि नेपालले आगामी दिनमा गर्नुपर्ने प्रमुख कार्यहरु :

- **सहज र दिगो स्तरोन्नति सम्बद्ध नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने:** स्तरोन्नति पश्चात् व्यापार, विकास सहायता र प्राविधिक सहायतामा हुने असरलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक नीतिगत तथा संस्थागत प्रबन्ध सहितको सहज स्थानान्तरण रणनीति, २०८० को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने । वाणिज्य नीति, २०८१, व्यापार लजिष्टिक नीति, २०७९, नेपाल एकीकृत व्यापार रणनीति, २०८० को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- **प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय अभिवृद्धि गर्ने** : उद्यमशीलता विकास र आन्तरिक रोजगारी सिर्जना गरी आयआर्जनका अवसर विस्तार गर्ने; कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्वमा सुधार गर्ने; निर्यातमुखी, उच्च मूल्य भएका वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, गुणस्तर सुधार र निर्यात र प्रवर्द्धन गरी रोजगारीका अवसर विस्तार गर्ने । सेवा निर्यातलाई अभियानका रुपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- **समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय स्थिरता कायम गर्ने**: सङ्घीय आर्थिक नीति मार्फत तीन तहका सरकारका काममा समन्वय, सहकार्य र सामन्जस्यता कायम गर्ने; वित्त नीति र मौद्रिक नीतिमा तादात्म्यता कायम गर्ने; सार्वजनिक ऋणको प्रयोग उत्पादनशील क्षेत्रमा मात्र गर्ने । लगानीको आधार र पक्षहरुमा सुधार गर्ने ।
- **निर्यातयोग्य वस्तु तथा सेवाको प्रतिस्पर्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने** : नेपालको कुल निर्यात व्यापारमा पर्ने सम्भावित असरलाई सम्बोधन गर्न संस्थागत क्षमतामा सुधार गर्ने । तुलनात्मक लाभ तथा प्रतिस्पर्धी क्षमता भएका वस्तु र सेवाको निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने; भन्सार सुधार, व्यापार पूर्वाधारको सुधार, पारवहनमा हुने लागत कम गरि व्यापार लागत कम गर्ने; औद्योगिक ग्राम, औद्योगिक कोरिडोर, विशेष आर्थिक क्षेत्र, अन्तरदेशीय निर्यात प्रशोधन क्षेत्र जस्ता औद्योगिक पूर्वाधारको विकास र विस्तारमा निजी क्षेत्रलाई सहभागि गराउने ।
- **स्तरोन्नति केन्द्रित व्यापार वार्ता तथा सम्झौता गर्ने** : सन् २०२६ मा अतिकम विकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा हुने सम्भावित क्षति पूर्ति हुने गरी नयाँ अवसरहरूको खोजी गर्दै वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र आपूर्ति क्षमता अभिवृद्धि गर्ने; नेपाली वस्तु तथा सेवालाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा निकासी गर्ने; विश्व आपूर्ति श्रृङ्खला र मूल्य श्रृङ्खलामा आवद्ध भई निकासी व्यापारको विविधीकरण र व्यापारको प्रवर्द्धन गर्ने ।

- **सेवा व्यापार प्रवर्द्धन गर्ने** : नेपाल भूपरिवेष्टित राष्ट्र भएकाले सेवा व्यापारमा जोड दिने; विद्युतीय अर्थतन्त्रको कारण विश्व अर्थतन्त्रको संरचनामा परिवर्तन देखिएकोले यो विश्व बजारमा नेपालको हिस्सा ग्रहण गर्ने गरी राष्ट्रिय सामर्थ्य बढाउने; सूचना प्रविधि पूर्वाधार तथा जनशक्ति विकासको योजना बनाई कार्यन्वयन गर्ने; पर्यटन, विद्युत व्यापार, सूचना प्रविधि वित्तीय सेवासम्बद्ध सेवाको निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने; विद्युतीय व्यापारलाई विस्तार गर्दै जाने ।
- **बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण गर्ने:** प्रतिलिपि अधिकार, पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्कका अतिरिक्त अन्य बौद्धिक सम्पत्ती अधिकारहरू (भौगोलिक सूचक, अनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञान, व्यापार गोपनीयता, इन्टिग्रेटेड सर्किट) को संरक्षणका लागि कानूनी प्रबन्ध गर्ने र सोको कार्यन्वयनका लागि सम्बद्ध संस्थाहरूको क्षमता विकास गर्ने ।
- **विकास सहायताको कुशल परिचालन गर्ने** : स्तरोन्नतिबाट अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालनमा पर्ने असरलाई सम्बोधन गर्न आर्थिक कुटनीतिमा जोड दिने; अन्तर्राष्ट्रिय वित्तको वैकल्पिक स्रोतको पहिचान गरी पहुँच वृद्धि, प्राप्ति र परिचालन गर्ने ।
- **आन्तरिक श्रोत र साधनको परिचालनमा विशेष जोड दिने** । कर प्रशासनलाई बलियो बनाउने । करको दायरा फराकिलो बनाउने । सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने ।
- **मानव विकास र मानव पूँजी विकासमा लगानी गर्ने** । गुणस्तरीय शिक्षा, व्यावसायिक तालिम र स्वास्थ्य सेवामा लगानी बढाउने । विश्व बैंकको मानव पूँजी विकासले आर्थिक विकासलाई सघाउने सम्वन्धमा सहसम्वन्ध देखाउछ ।
- **समावेशी र दिगो विकासमा जोड दिने** । यसका लागि गरिबी र असमानता घटाउने, लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन गर्ने, र वातावरणीय स्थिरता र जलवायु परिवर्तनका असर कम गर्नु आवश्यक छ । संयुक्त राष्ट्र संघको २०३० एजेन्डाले कसैलाई पनि पछाडि नछोड्ने र विकासका सबै पक्षहरूमा दिगोपनलाई एकीकृत गर्ने विषयमा जोड दिन्छ ।
- **संस्थागत क्षमता र शासकीय क्षमता बृद्धि गर्ने** । सार्वजनिक संस्थाहरूलाई सुदृढ बनाउने, पारदर्शिता र जवाफदेहितामा सुधार गर्ने, भ्रष्टाचार घटाउने र विधिको शासनलाई प्रवर्धन गर्ने । कमजोर शासन र भ्रष्टाचारले आर्थिक विकासमा बाधा पुऱ्याउने र लगानीलाई निरुत्साहित गर्दछ । विश्व बैंकको विश्वव्यापी शासन सूचकहरूले शासनको गुणस्तर र विकास परिणामहरू बीचको बलियो सम्बन्ध देखाउछ ।
- **सहज संक्रमण व्यवस्थापन र स्तरोन्नतिका लागि रणनैतिक तयारी गर्ने** । संक्रमण रणनीति विकास गर्ने । अनुगमन र मूल्याङ्कनको लागि संयन्त्र स्थापना गर्ने । निरन्तर सहयोगको लागि अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने ।
- **नेपाल स्तरोन्नतिका लागि सवल देखिएका सूचकमा लगानी गरि दीगो र भरपर्दो बनाउने ।** दोस्रो सुचकांकको रुममा रहेको मानव सम्पत्तिमा सुधार ल्याउन शिक्षा, स्वास्थ्यको गुणस्तर बृद्धि र रोजगारीको क्षेत्रमा विशेष कार्यक्रम बनाई काम गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि मातृमृत्युदरमा सुधार, पाचँवर्षमुनिको मृत्युदरमा सुधार, प्रौढ साक्षरतामा सुधार, स्कुल शिक्षाको

सम्पन्नता दरमा र पूडको पनामा सुधारका कामहरु गर्नु पर्ने अवस्था छ। आर्थिक र वातावरणीय जोखिम न्यून गर्न कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि र वनको हिस्सा, वस्तुको निर्यातको अवस्था, वस्तु र सेवाको निर्यातमा स्थिरता, प्रकोपको ब्यवस्था लगायतका विषयमा नीति र कार्यक्रम तर्जुमा गरी आवश्यक लगानी जुटाइ काम गर्नुपर्ने अवस्था छ।

दोहा कार्ययोजनामा प्राथमिकताका क्षेत्रको सन्दर्भ र नेपालले गर्नु पर्ने प्रमुख कार्यहरु

दोहा कार्ययोजनामा प्राथमिकताका क्षेत्रको सन्दर्भ

अल्पविकसित राष्ट्रहरूका लागि सन् २०२३ मा कतारको दोहामा सम्पन्न भएको सम्मेलनलाई अल्पविकसित राष्ट्रहरूको पाँचौं संयुक्त राष्ट्र संघीय सम्मेलन (Fifth United Nations Conference on the Least Developed Countries – LDC) भनिन्छ। यस सम्मेलनमा जारी गरिएको कार्ययोजनालाई दोहा कार्ययोजना (Doha Programme of Action– DPoA)_ २०२२-२०३१ नाम दिईएको छ।

यस कार्ययोजनाले अल्पविकसित राष्ट्रहरूको दिगो विकासका लागि छ वटा प्राथमिकता क्षेत्रहरू पहिचान गरेको छः

- ब्यक्तिमा वा मानव विकासमा लगानी गर्ने। (Investing in People)
- विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्न विज्ञान, प्रविधि र नवप्रवर्तनको प्रयोग गर्ने।
- समृद्धिको मुख्य आयामको रूपमा संरचनात्मक परिवर्तन गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र क्षेत्रीय एकीकरणमा जोड दिने।
- जलवायु परिवर्तनका विषयको संबोधन र उत्थानशील क्षमताको विकास।
- अन्तर्राष्ट्रिय सहायता र साझेदारीको परिचालन।

दोहा कार्ययोजनाको मुख्य सार भनेको अल्पविकसित राष्ट्रहरूलाई सन् २०३० को दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्न सहयोग गर्नु हो। यसले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई अल्पविकसित राष्ट्रहरूलाई वित्तीय सहयोग, क्षमता अभिवृद्धि, प्रविधि हस्तान्तरण र व्यापारको अवसरहरू प्रदान गर्न आह्वान गरेको छ।

संयुक्त राष्ट्र संघका सदस्य राष्ट्रहरू लगायत ४४ अल्पविकसित राष्ट्रहरूले दोहा कार्ययोजनालाई स्वीकार गरेका छन्। यसले यी राष्ट्रहरूलाई आगामी दशकमा विकासका चुनौतीहरू सामना गर्न र दिगो विकासको मार्गमा अगाडि बढ्नका लागि एक साझा खाका प्रदान गरेको छ। यो कार्ययोजनाको लागि नेपाललगायतका मुलुकले देहायका कार्य प्राथमिकतासाथ गर्नुपर्ने अवस्था छ।

दोहा कार्ययोजनाका प्राथमिकताका क्षेत्रमा नेपालले गर्नु पर्ने प्रमुख कार्यहरु :

दश वर्षे दोहा कार्य योजनाले अल्पविकसित देशहरूका लागि ६ मुख्य प्राथमिकताका क्षेत्रहरू समेटेको छ। दोहा कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपालले देहायका कार्य गुणात्मक रुपले गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- अर्थतन्त्रको संरचनात्मक सुधार र आर्थिक आधारहरुको सवलीकरण गर्ने । उदाहरणको लागि नेपालको कर कूल ग्रार्हस्थ उत्पादन करिव २० प्रतिशत हुदै गर्दा बंगलादेशको ७ प्रतिशत छ । लगानीकर्ताले यो विषय ध्यानपूर्वक हेर्दछन् ।
- कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रमा मूल्य अभिवृद्धि गर्ने, पूर्वाधार विकासमा लगानी गर्ने र प्रविधि हस्तान्तरणलाई बढावा दिने नीतिहरू कार्यान्वयन गर्ने। यसले नेपालको अर्थतन्त्रलाई विविधीकरण गर्न, रोजगारी सिर्जना गर्न र निर्यात प्रतिस्पर्धात्मकता बढाउन मद्दत गर्दछ ।
- अर्थतन्त्रका प्रमुख क्षेत्रको सुदृढीकरण गर्ने । उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने र स्वदेशी तथा विदेशी पूँजी र प्रविधिको प्रवर्द्धन गर्ने ।
- विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न व्यापार पूर्वाधारमा लगानी गर्ने। व्यापार लागत घटाउने। उच्च मूल्यका वस्तुहरू र सेवाहरूमा निर्यात विविधीकरण गर्ने ।
- अनुसन्धान र विकासमा लगानी गर्ने । डिजिटल पूर्वाधारको विकास गर्ने । यसले उत्पादकत्व बढाउन, नयाँ उद्योगहरू सिर्जना गर्न र विश्वव्यापी मूल्य श्रृंखलामा नेपालको एकीकरणलाई सहज बनाउन मद्दत गर्दछ ।
- जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय रणनीतिहरू विकास र कार्यान्वयन गर्ने । नवीकरणीय ऊर्जामा लगानी गर्ने । नेपाल जलवायु परिवर्तनको उच्च जोखिममा रहेकोले उक्त कार्यले दीगो विकासमा सघाउछ ।
- वैदेशिक सहायतालाई राष्ट्रिय विकास प्राथमिकताहरूसँग जोड्ने र निजी लगानी आकर्षित गर्ने । यसले नेपाललाई विकासको लागि थप दिगो वित्त सुनिश्चित गर्न र वैदेशिक सहायतामा निर्भरता घटाउन मद्दत गर्दछ ।
- पारदर्शिता र जवाफदेहिताको बृद्धि गर्ने, भ्रष्टाचार कम गर्ने । सबै तहमा विधिको शासनलाई प्रवर्द्धन गरि संस्थागत क्षमता र शासनमा व्यवस्थामा सुधार गर्ने ।
- नेपालले दोहा कार्य योजनाका प्राथमिकताहरूलाई समावेश गरि राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने र दोहा कार्ययोजनाका विषयलाई राष्टिय विकास नीति र कार्यक्रममा समावेश गर्ने ।
- निर्यात प्रवर्धन र आयात व्यवस्थापन गर्ने, शिपयुक्त श्रम उत्पादन गर्ने र नवप्रवर्धन र उद्यमशील कार्यक्रम संचालन गर्ने, लगानी प्रवर्धन कार्यक्रम गर्ने ।

- सार्वजनिक श्रमको सृजनशील उपयोग गर्ने साथै निजी क्षेत्र र गैर सरकारी क्षेत्रको सुदृढीकरण गर्ने । स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्य प्रवर्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- वनजन्य उद्योगको विवेकशील उपयोग र जडिबुटीको व्यावसायीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । उद्योग सञ्चालनका लागि सहज वातावरण र जल श्रोतको क्षेत्रमा बहुआयामिक कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- पर्यटन क्षेत्र विकास र सुदृढीकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने । अध्ययन, अनुसन्धान र क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । सूचना प्रविधिको विकास र उपयोग गर्ने ।
- आन्तरिक रोजगारीका अवसर वृद्धि र सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम दीगो रुपमा संचालन गर्ने । शिक्षा र स्वास्थ्यको गुणस्तर र पहुचमा सुधार गर्ने । वैकल्पिक रोजगारी र मर्यादित श्रमको क्षेत्रमा काम गर्ने । मानव श्रोत, योजना र प्रभावकारी कार्यान्वयन ।
- सबै तहको पाठ्यक्रम परिमार्जन गरि जीवन उपयोगी, समसामायिक र बजारको माग बमोजिमको शिक्षाको व्यवस्था गर्ने । आर्थिक, सामाजिक पूर्वाधारमा लगानी र गुणस्तरीय पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।
- प्राकृतिक स्रोतको विवेकशील र दीगो उपयोग गर्ने । एकीकृत विपद व्यवस्थापनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- हरित अर्थतन्त्रको प्रवर्धन र जैविक विविधताको दिगो प्रवर्धन गर्ने । जलवायु जोखिम र हानी नोक्सानी न्युनीकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने । दीगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण गरि कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

निष्कर्ष

नेपाल करिव ५५ वर्षपछि विकासशील देशमा रुपान्तरण हुदैछ । स्तरोन्नतिलाई दीगो र सहज बनाउन स्तरोन्नतिका सूचक, दोहा कार्ययोजना र संभावित जोखिमका पक्षमा गुणात्मक किसिमले कार्य गर्नुपर्ने छ । नेपालमा अति कम विकसित बाट स्तरोन्नतिहुदा पर्ने प्रभावको उल्लेख्यरुपमा अध्ययन, लेखाजोखा र विश्लेषण भएको छ तर यसको प्रभावकारी संचार र कार्यान्वयन गर्न बाकी नै छ । दोहा कार्ययोजनाले अघि सारेका एक दशकका प्राथमिकताको बारेमा ठोस कार्ययोजना बनाई सम्वन्धित निकायले तत्काल काम अघि बढाउनु पर्ने छ । यसबाट स्तरोन्नति हुदा हुने असर र नकारात्मक प्रभावकम गरि स्तरोन्नतिलाई सहज र दीगो बनाउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री :

- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग. (२०८०). नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०७९/८०. काठमाडौं, नेपाल ।
- एशियाली विकास बैंक. (२०८१). एशियाली विकास दृष्टिकोण २०२४ (नेपाल). काठमाडौं, नेपाल ।
- उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय. (२०८०). नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८०. नेपाल सरकार, काठमाडौं ।
- उद्योग, वाणिज्य तथा आपूति मन्त्रालय. (२०७९). व्यापार लजिस्टिक नीति, २०७९. नेपाल सरकार, काठमाडौं ।
- विश्व बैंक. (२०८०). नेपाल विकास अपडेट (अक्टोबर २०८०). काठमाडौं, नेपाल ।
- विश्व स्वास्थ्य संगठन. (२०७९). नेपालमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र गुणस्तर. काठमाडौंः विश्व स्वास्थ्य संगठन, नेपाल कार्यालय ।
- वन तथा वातावरण मन्त्रालय. (२०७९). राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७९. काठमाडौं, नेपाल ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक. (२०८१). आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को वार्षिक प्रतिवेदन. काठमाडौं, नेपाल ।
- अर्थ मन्त्रालय. (२०८१). आ.व. २०८१/८२ को बजेट वक्तव्य. नेपाल सरकार, काठमाडौं ।
- आर्थिक सर्वेक्षण(२०७९/८०). आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८०. अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।
- संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम. (२०८१). मानव विकास प्रतिवेदन, नेपाल २०२२/२०२३. काठमाडौंः संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम ।
- संयुक्त राष्ट्र जनसंख्या कोष. (२०८१). नेपालमा जनसांख्यिकीय प्रवृत्ति र विकास. काठमाडौंः संयुक्त राष्ट्र जनसंख्या कोष ।
- संयुक्त राष्ट्र संघ, नेपाल कार्यालय. (२०७८). नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयन, प्रगति प्रतिवेदन. काठमाडौं, संयुक्त राष्ट्र संघ ।
- संयुक्त राष्ट्र सङ्घ विकास कार्यक्रम. (२०८०). मानव विकास प्रतिवेदन २०२२/२०२३ः अनिश्चित समय, अस्थिर जीवन. न्यूयोर्क, संयुक्त राज्य अमेरिका ।
- सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय. (२०८१). डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क २०२३. काठमाडौं नेपाल सरकार ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग. (२०८०). नेपालको दिगो विकास लक्ष्यहरूको प्रगति समीक्षा, २०८०. काठमाडौं, नेपाल ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग. (२०८१). सोह्रौं योजना (२०८२-२०८७) काठमाडौं नेपाल सरकार ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७८). पन्ध्रौं योजना (२०७६-२०८१) काठमाडौं । नेपाल सरकार ।

नेपालमा मध्यमकालीन खर्च सरचनाको अवधारणा, अभ्यास र भावी कार्यदिशा

✍ रुद्र प्रसाद भट्ट*

सारांश

आवधिक योजना राज्यको विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्ने मन्त्र हो। यसमा आम नागरिक, व्यवसायिक र राजनीतिक दल सबैका आवश्यकता समावेश हुन्छन्। आवधिक योजना कार्यान्वयन गर्ने महत्वपूर्ण र सशक्त माध्यम सरकारी बजेट हो। फरक मुल्य र विचारधाराबाट निर्वाचित जन प्रतिनिधिहरु कहिले काही आम एजेण्डाभन्दा दलीय चुनावी घोषणाबाट निर्देशित हुन्छन्। यस्तो अवस्थामा सरकारी बजेट राज्यको आवधिक योजनाको लक्ष्यबाट निर्देशित कम हुन्छ। तसर्थ राज्यका विकास एजेण्डाको चिनिने आवधिक योजनाका सोच, लक्ष्य र उद्देश्य अनुरुप बार्षिक बजेट बन्नुपर्छ, सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी बनाउन बजेटको सही प्राथमिकिकरण र नतिजामूखी बनाउनुपर्छ भन्ने अवधारणबाट सन् १९८० को दशकमा सुरुवात भएको मध्यमकालीन खर्च संरचना नेपालमा दशौं योजनासँगै नीतिगत दस्ताबेजको रुपमा सुरु भई आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ जारीपछि सशक्त कानुनी दस्तावेजको रुपमा स्थापित भएको छ। यसले सरकारको तीन आर्थिक बर्षको वित्तीय स्रोतको प्रक्षेपण तथा बजेटको प्राथमिकीकरण गरी सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी वनाउदै आएको छ। यसको सुरुवातीपछि नेपालले कम प्राथमिकताका आयोजनाहरु बजेटबाट हटाइएको छ भने उच्च प्राथमिकताका आयोजनामा श्रोत सुनिश्चितता सहित सहित बजेटमा समावेश गरेका छ। सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी बनाउन तीनवटै तहले मध्यमकालीन खर्च संरचनालाई अनिवार्य तर्जुमा गर्ने, बजेटको यथार्थपरक प्राथमिककरण र त्रिबर्षिय स्रोतको विश्वसनीय आंकलनमा जोड दिनु जरुरी छ ।

शब्दकञ्जी : *मध्यमकालीन खर्च संरचना* ***(मखस)*** *का खम्वाहरु, वित्त खाका (संरचना), बजेट तथा नतिजा खाका, प्राथमिकीकरण, लिङ्क, बजेट सिलिङ, स्रोत प्रक्षेपण, रोलिङ बजेट, त्रिबर्षिय बजेट, प्राथमिकिकरण क्राइटेरिया, प्रोजेक्ट स्कोरिङ,*

अवधारणा तथा परिचय

मध्यमकालीन खर्च संरचनाको अवधारणमा मूलत यो किन, कहिले र के भन्ने पक्षलाइ जोड दिएको छ। सन् १९८० को दशकतिर अष्ट्रेलियामा सरकारसँग नागरिकले असिमित बजेट माग भयो भने

* बरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ललितपुर।

माग सम्बोधन गर्ने सरकारी वित्त वा क्षमता न्यून थियो। असिमित आवश्यकतालाई सिमित वित्तीय स्रोतसँग आवद्ध गराउन प्राथमिकिकरण गर्नुपर्ने भयो। दोस्रो विषय थियो राज्यको विकासको लक्ष्य पहिचान गरेको आवधिक योजना एकातर्फ आवधिक योजना कार्यान्वयन गर्ने महत्वपूर्ण सरकारी बजेट अर्कोतर्फ। यसले योजना र बार्षिक बजेटवीच लिङ्क भएन। लिङ्क नहुँदा आवधिक योजनाका लक्ष्यको कार्यान्वयन कमजोर भयो। तेस्रो पक्षः विनियोजित सरकारी बजेट गुणस्तरीय, नतिजामूखी, पारदर्शि रुपमा परिचालन नहुँदा वित्तीय अनुशासन कायम भएन। अतः बजेटको सही प्राथमिकिकरण, योजना बजेटको लिङ्क र सार्वजनिक खर्चमा अनुशासन कायम गर्ने तीनवटा विषयमा सम्बोधन गर्न मध्यमकालीन खर्च संरचनाको सुरुवात भयो।

हाल संसारको करिव १३२ वटा देशले यसको प्रयोग गरिरहेका छन्। नेपालमा सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग, २०५७ को सिफारिस अनुरुसार बजेटको प्राथमिकिरण, आवधिक योजनासँग सरकारी बजेटको आवद्धता एवं सरकारी खर्चलाई प्रभावकारी बनाउने माध्यममका रुपमा दशौं योजना (आ.व.२०५९।०६०) देखि नीतिगत तथा स्वेच्छिक रुपमा सुरुवात भई आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ पछि यो अनिवार्य कानुनी दस्तावेजको रुपमा स्थापित भएको छ। मध्यमकालीन खर्च संरचना सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी बनाउने औजार हो। वित्तीय उत्तरदात्वि ऐनको महत्वपूर्ण पक्ष हो। यसले तीन बर्षको वित्त (आय तथा व्यय), बजेट (कार्यक्रम, क्रियाकलाप र रकम) र नतिजाको पक्षेपण गर्दछ।

मध्यमकालीन खर्च संरचनामा तीन आवको श्रोतको प्रक्षेपण गरिने हुँदा यसलाई त्रिबर्षीय बजेट पनि भनिन्छ। प्रत्येक बर्ष तयार हुने मखसमा अगाडिको आ.व.हटाउने, पछाडीको आ.व. थपिदै जाने हुँदा यसलाई रोलिङ बजेट पनि भनिन्छ। नेपाल सरकारको मध्यमकालीन खर्च संरचना राष्ट्रिय योजना आयोगले तर्जुमा तथा स्वीकृति गरी जानकारीका लागि अर्थ मन्त्रीले जेठ १५ गते संघीय संसदमा पेश हुन्छ।

नेपाल सरकारको २०८२।०८३ को मध्यमकालीन खर्च संरचनामा पहिलो बर्ष (आव २०८२।०८३) को यथार्थ अनुमानित कार्यक्रम, त्रियाकलाप, नतिजाको लागि आवश्यक पर्ने बजेट (रु.१९६४ अर्व), दोस्रो बर्ष (२०८३।०८४) को कार्यक्रम, त्रियाकलाप, नतिजाको लागि आवश्यक पर्ने बजेटको प्रक्षेपण, तेस्रो बर्ष (२०८४।०८५) को कार्यक्रम, त्रियाकलाप, नतिजाको लागि आवश्यक पर्ने बजेटको प्रक्षेपण समावेश हुन्छ ।

मध्यमकालीन खर्च संरचनाका खम्वाहरु (पिलर्स) :

देहाय खम्माहरुको प्रयोग गरी सरकारी खर्चलाई प्रभावकारी बनाउँछ :

बजेटको प्राथमिकिकरण (Prioritization) : सही प्राथमिकिकरणले विनियोजन तथा कार्यान्वयन कुशलता अभिवृद्धि गर्छ ।

प्रति इकाई लागत (Per Unit Costing) : प्रति इकाई लागत सुनिश्चित हुँदा यथार्थपरक लागत, खर्चको पारदर्शिता र काममा एकरुपता हुन्छ ।

नतिजा (Result Orientation) : नतिजा विनियोजन कुशलता र स्रोतको सही परिचालन हुने आधार प्रदान गर्छ ।

आवधिक योजना र मध्यमकालीन खर्च संरचनाविचको अन्तरसम्बन्ध : कसरी ?

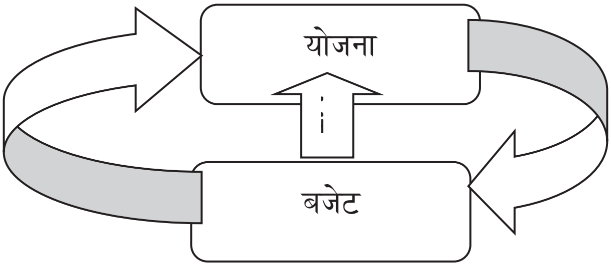

मध्यमकालीन खर्च संरचनाले बजेटको प्राथमिकिकरण गर्छ। बजेट अझ विकास कार्यक्रमको प्राथमिकिकरण गर्ने आधारहरु (क्राइटेरिया) चालु आवधिक योजनाका लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र सूचकलाई आधार मानी तर्जुमा हुन्छ। आवधिक योजनाका लक्ष्य वा उद्देश्य प्राप्त गर्ने आयोजनाले बढी स्कोर (अंक) पाउँछ, उच्च प्राथमिकतामा पर्छ र बजेटमा समावेश हुन्छ। अर्कोतर्फ आवधिक योजनाका लक्ष्य वा उद्देश्यलाई सहयोग नगर्ने आयोजनाले न्यून अंक वा कम प्राथमिकता पाई बजेटमा समावेश हुँदैन। यसरी बजेट आवधिक योजनासँग आवद्ध हुन्छ।

मध्यमकालीन खर्च संरचना (मखस)का तत्वहरु वा अवयव

मध्यमकालीन वित्त संरचना (Medium Term Fiscal Framework) : योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा रहेको श्रोत समितिले आगामी तीन बर्षको कुल गार्हस्थ उत्पादन, आर्थिक बृद्धि, आय तथा व्यय वा श्रोतको प्रक्षेपण गर्छ। यसै अनुरुप नेपाल सरकारले आगामी तीन आवको वित्त खाकाको अनुमान गर्छ। मध्यमकालीन वित्त संरचनाको पहिलो बर्षमा सोही आ.व.को लागि अनुमानित हुबहु कुल वित्तीय स्रोत समावेश हुन्छ भने बाँकी (आगामी) दुई बर्षको कार्यक्रम तथा बजेट प्रक्षेपण गरिन्छ। जस्तै नेपाल सरकारको २०८२।८३ को मध्यमकालीन वित्त संरचनामा पहिलो बर्षमा नेपाल सरकारको आ.व.२०८२।८३ को कार्यक्रम तथा कुल बजेट रु

१९६४ अर्वको हुबहु समावेश हुन्छ भने दोस्रो (२०८३।८४) र तेस्रो बर्ष (२०८४।८५) को कार्यक्रम तथा बजेट प्रक्षेपण गरिएको हुन्छ ।

मध्यमकालीन बजेट संरचना (Medium Term Fiscal Framework) : विभिन्न मन्त्रालय वा निकायको तीन आ.व.को कार्यक्रम, क्रियाकलापका लागि आवश्यक रकम (बजेट) हुन्छ। पहिलो बर्षको मखसमा सोही आ.व.को कार्यक्रम तथा बजेट अनुमान हुन्छ भने वाँकी २ बर्षको प्रक्षेपण हुन्छ। बजेटरी खाका खर्च गर्ने निकाय वा आयोजनास्तर, विभागस्तर, मन्त्रालयस्तर र राष्ट्रिय स्तर गरी छुट्याउन सकिन्छ ।

मध्यमकालीन नतिजा संरचना (Medium Term Result Framework): बार्षिक विकास कार्यक्रम/आयोजनाको कार्यान्वयनबाट हासिल हुने तीन आ.व.को उपलब्धि वा नतिजा प्रक्षेपण गरिएको हुन्छ। नतिजा खाका खर्च गर्ने निकाय वा आयोजनास्तर, विभागस्तर, मन्त्रालयस्तर र राष्ट्रिय स्तर गरी छुट्याउन सकिन्छ ।

विशेषता

- सार्वजनिक खर्च प्रभावकारी बनाउन प्रयोग गरिने औजार हो ।
- बजेटलाई आवधिक योजनासँग आवद्ध गराउछ ।
- बजेट तथा कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण गर्छ ।
- पहिलो प्राथमिकतामा परेका कार्यक्रम वा आयोजनाको बजेट सुनिश्चित गर्छ ।
- Predictability framework आगामी ३ वर्षको क्रियाकलाप र बजेट
- वित्त, बजेट तथा नतिजा खाका समावेश हुन्छ ।
- Rolling plan हो। पहिलो बर्षको यथार्थ बजेट तथा पछिल्ला २ बर्षको प्रक्षेपण हुन्छ Flexible tool पनि हो। प्रत्येक क्रियाकलापमामा भएको थपघटको आधारमा अघिल्लो वर्ष प्रक्षेपण भएको क्रियाकलाप र श्रोत संशोधन हुन्छ ।
- सरकारी खर्चलाई सही परिचानल गराई वित्तीय अनुशासन कायम गराउँदछ ।
- नीतिमा आधारित बजेट तर्जुमा गर्ने तथा वित्तीय उत्तरदायित्वको आधार।

औचित्य

- सरकारी खर्चमा वित्तीय अनुशासन मार्फत आर्थिक स्थायीत्व कायम गर्न,
- सार्वजनिक खर्चको प्राथमिकिकरण गरी पहिलो प्राथमिकतामा परेका आयोजनामा वित्तीयस्रोत सुनिश्चित गराउँछ
- आवधिक योजनाका रणनीति तथा लक्ष्य प्राप्ति गर्नमा सहज गराउँछ ।

- विनियोजन दक्षता मार्फथ प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा रकम बाँडफाँड बढाउन,
- नीति तथा नतिजामूखी कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा गर्छ
- खर्चको प्रति इकाई लाग सुनिश्चित गर्छ
- श्रोत साधनको अनुमान गर्न सहज गर्छ
- बजेटको सीमा निर्धारण गर्न र सीमा ल्याउन सहज गराउँछ
- पारदर्शिता र वित्तीय उत्तरदायित्व कायम गराउँछ
- लगानीकर्तालाई स्रोतको आवश्यकता वारे जानकारी गराउँछ
- कार्यक्रम संशोधन र बढी रकमान्तर गर्ने पद्धतिमा सुधार ल्याउँछ

विधमान व्यवस्था

कानूनी व्यवस्था

नेपालको संविधान : धारा ५९ ले संघीय इकाइले आफ्नो अधिकार क्षेत्रको योजना, बजेट तथा कार्यक्रम तयार गरी लागु गर्ने ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावली २०७७ ले तीन वटै तहले बार्षिक रुपमा मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्ने ।

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४: नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले सार्वजनिब खर्चको विवरण तयार गर्दा आगामी तीन आ.व.मा हुने खर्चको प्रक्षेपण सहितको मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्नु पर्नेछ ।

संस्थागत व्यवस्था

नेपाल सरकारको मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्न देहाय बमोजिम संस्थागत प्रबन्ध छ :

राष्ट्रिय स्रोत अनुमान समिति : राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा, रायोआ (आर्थिक व्यवस्थापन हेर्ने) सदस्य, नेरावैंकको गर्भनर, अर्थ सचिव, महालेखा नियन्त्रक, रायोआका सचिव सदस्य सचिव रहने। यसले समष्टिगत बित्त संरचना तथा तीन आवको कुल खर्च तथा सीमा निर्धारण गर्छ ।

प्राविधिक समिति : सचिव योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालयका सहसचिव कार्यक्रम बजेट, राजस्व र अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता, आर्थिक नीति विशलेषण, सहसचिव राप्रस्रोत तथा वित्त आयोग, कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र वैंक अनुसन्धान विभाग, मलेनिका सहमलेनि, प्रमुख सार्वजनिक ऋण

व्यवस्थापन, महानिर्देशक तथ्यांक विभाग सहसचिव आर्थिक व्यवस्थापन महाशाखा, रायोआ सदस्य सचिव रहेके समितिले मखस तर्जुमाको अन्तिम कार्यगर्छ ।

बजेट समिति : लेखा उत्तरदायी अधिकृत वा निजले तोकेको रापप्रथम श्रेणीको अधिकृत अध्ययक्ष, प्रमुखहरु योजना तथा बजेट, विभाग प्रमुख, प्रमुख आर्थिक प्रशासन सदस्य र प्रमुख योजना शाखा सदस्य सचिव रहको समितिले आफ्नो मन्त्रालयस्तरको मखस तयार गरी योजना आयोग पठाउँछ।

तर्जुमा प्रकृया

नेपालमा मध्यमकालीन खर्च संरचना तथा बजेट तर्जुमा सँगसँगै (पारालाल) रुपमा हुन्छ। दुवै दस्तावेज तर्जुमा प्रकृया समान छ। मखस योजना आयोगले स्वीकृति गरेर संसद वा सभामा जानकारीको लागि पेश हुन्छ भने बजेट अनुमोदनका लागि पेश हुन्छ।

त्रिबर्षिय खर्चको प्रक्षपेण सहित कुल बजेटको आधार तयार गर्नेः राष्ट्रिय स्रोत अनुमान समिति ।

मखस तथा बजेटको सीमा र मार्गदर्शन पठाउने : स्रोत समितिले तयार गरेको बजेटको सीमा तथा मखस ढाँचा अर्थ मन्त्री समक्ष पेश गर्छ। अर्थ मन्त्रालयले मन्त्रालयगत, कार्यगत, चालु, पूजी, वित्तीय व्यवस्था सहितको तीन आ.व.को मखस तथा बजेटको सीमा र मार्गदर्शन मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (LMBIS) मा प्रविष्टि गरी सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाउनु पर्छ। सम्बन्धित मन्त्रालयले आफु मातहतका विभाग, कार्यालय र आयोजनालाई मार्गदर्शन र बजेट सीमा LMBIS मा प्रविष्टि गनुपर्छ ।

त्रिबर्षीय खर्च प्रक्षेपण सहित कार्यक्रम तथा बजेट तयार गरी पेश गर्ने : प्राप्त मार्गदर्शन र बजेट सीमा अनुसार कार्यालय र आयोजनाले विभाग र विभागले आफ्नो तथा मातहतबाट प्राप्त बजेट समेत LMBIS प्रविष्टि गरी सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाउने। मन्त्रालयले तयार गरेके मखस www.mtef.gov.np portal मा प्रविष्टि गरी रायोआमा पठाउँछ ।

त्रिबर्षीय खर्च प्रक्षेपण सहित कार्यक्रम तथा बजेट उपर छलफल गरी नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोगले स्वीकृति गर्ने ।

संसदमा मध्यमकालीन खर्च संरचना प्रस्तुत गर्ने : मखस र बार्षिक विकास कार्यक्रम रायोआबाट स्वीकृत भएपछि बजेटको अन्तिम मस्यौदासँग अर्थ मन्त्रीले जेठ १५ गते संघीय संसदमा जानकारीका लागि पेश गर्ने।

नेपालमा आयोजना प्राथमिकिकरण गर्ने नीति तथा मापदण्ड

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगले २०५९ सालदेखि नै मध्यमकालीन खर्च संरचनाको सुरुवातसँगै विकास कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण सुरु गरेको हो। विकास कार्यक्रमको

प्राथमिकीरणको लागि सुरुदेखि नै १०० पूर्णाङ्क तोकिएको छ। प्रोजेक्ट स्कोरिङ सिट विकास गरी तोकिएका आधारमा अंक प्रदान गरी कूल अंकको आधारमा विकास आयोजनालाई पहिलो, दोस्रो र तेस्रो प्राथमिकीकरण वर्गीकरण गरिदै आएकोमा आ.व. २०७५/७६ देखि भने पहिलो र दोस्रो आयोजनामा वर्गीकरण गरिएको छ। प्राथमिकिकरण गर्ने नीति नेपाल सरकार (योजना आयोग) ले समय सापेक्ष रुपमा परिवर्तन गर्छ ।

(१) विकास कार्यक्रम/आयोजना क्षेत्र, प्राथमिकीकरणका तरिका तथा आधारहरू

नेपाल सरकारका संघीय मन्त्रालय र निकायहरू अन्तर्गत संचालन हुने विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकीकरण गर्नको लागि समग्र विषयगत क्षेत्रलाई ५ वटा प्रमुख क्षेत्रहरू (आर्थिक, पूर्वाधार, सामाजिक, वन वातावरण तथा सुशासन) मा वर्गीकरण गरी देहाय बमोजिम छुट्याईएको छ ।

प्राथमिकीकरणका लागि सबै क्षेत्रमा लागू हुने गरी ५ वटा सामान्य आधार र २ वटा क्षेत्रगत आधारहरू तय गरिएको छ। सामान्य आधारलाई कुल ६५ अंक र क्षेत्रगत आधारलाई कुल ३५ अंक गरी पहिलो प्राथमिकता प्राप्त Priority 1st (P1) र दोस्रो प्राथमिकता प्राप्त (Priority 2nd (P2) गरी २ वटा प्राथमिकतामा वर्गीकरण गरिएको छ ।

क) सामान्य आधारहरू अंक ६५

▪ चालु आवधिक योजनाको आर्थिक बृद्धिको लक्ष्य प्राप्तिमा योगदान	१५
▪ दिगो विकासका लक्ष्यहरु प्राप्तिमा योगदान पुर्याउने	१५
▪ सहभागिताको अवस्था	५
▪ समावेशीकरणमा योगदान	१०
▪ आयोजनाको प्रगति, सम्पन्न हुन लाग्ने समय वा कार्यान्वयन तयारी कार्य	२०

ख) क्षेत्रगत आधारहरू अंक ३५

▪ चालु आवधिक योजनाको क्षेत्रगत लक्ष्य र उद्देश्य अनुरुपको नतिजा प्राप्तिमा योगदान	२०
▪ दिगो विकासको क्षेत्रगत लक्ष्य प्राप्तिमा योगदान	१५

विकास कार्यक्रमको अंक (स्कोर) प्रदान गर्ने तरिका

प्रत्यक्ष र उल्लेखनीय योगदान गरेमा अति उत्तम ३ अंक, अप्रत्यक्ष र उल्लेखनीय योगदान गरेमा उत्तम २ अंक, कम वा सामान्य योगदान गरेमा सामान्य १अंक र योगदान नपुयाएमा ० अंक प्रदान गर्ने ।

विकास कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण

कुल १०० मा ८० अंक वा सोभन्दा बढी प्राप्त भएमा पहिलो प्राथमिकता (P1) र ८० भन्दा अंक प्राप्त भएमा दोस्रो प्राथमिकता (P2) मा बर्गिकरण गर्ने ।

(२) साधारण बजेटको प्राथमिकीकरण अंक २५

- जनतालाई प्रत्यक्ष सेवा गर्न सहयोग गर्ने ५
- सुशासन कायम गर्न योगदान पुरयाउने ५
- राजश्व वृद्धि गर्न सहयोगी कार्यहरु ५
- विकास कार्यमा योगदान पुर्याउने ५
- मानव संशाधन विकास, वातावरण संरक्षण र क्षेत्रीय सन्तुलनमा योगदान पुरयाउने ५

साधारण बजेटको प्राथमिकीकरण

१७.५ वा सोभन्दा बढी अंक प्राप्त भएमा पहिलो प्राथमिकता (P1) र १७.५ अंकभन्दा कम भए दोस्रो प्राथमिकता (P2) निर्धारण गर्ने।

नेपालमा मध्यमकालीन खर्च संरचना प्रभावकारिता

सवल पक्षहरु

- १० औं योजनाको शुरुमा करिव २०३ वटा कम प्रतिफल दिने आयोजना संख्या घटका थिए।
- पहिलो प्राथमिकताका आयोजनामा स्रोत सुनिश्चितता भयो ।
- नेपालको प्राथमिकता क्षेत्रमा बजेट विनियोजन बढेको छ, जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य तथा कृषि लगानी बारे दातालाई जानकारी हुन्छ। अयोजनाको Completion, Pipeline & Merge Project को status थाहा हुन्छ। जसले कति लगानी आवश्यक छ, कति श्रोतको अभाव छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

- Macro Economic framework बन्दै गएको छ ।
- आयोजना प्राथमिकीकरण गर्ने सूचकहरु विकास गरी तीनको अभ्यास गरिएको छ ।
- श्रोतको प्रभावकारी विनियोजन र कार्यकुशलतापूर्वक प्रयोग गर्न सहज गर्यो ।
- क्म्न्क दबकभ कार्यक्रम बन्दैछन् ।
- आयोजनाको आगामी क्रियाकलाप र बजेटलाई दिशानिर्देश गरेको छ ।

कमजोर पक्ष

- आयोजनाको सही प्राथमिकिकरण भएनः अधिकाशं विकास कार्यक्रम पहिलो प्राथमिकतामा राखिनु ।
- स्रोतको आवश्यकता र विनियोजन यथार्थपरक प्रक्षेपण भरपर्दो नहुँदा बजेटको सिलिङ निर्धारणमा प्रयोग न्यून हुनु ।
- अनिवार्य लागु भएको छैनः सवै स्थानीय तह
- पूर्ण भएन : बजेट बर्ष पछिको दुई बर्षको क्रियाकलापगत लागत प्रक्षेपण हुन सकेन।
- पछिल्ला दुई बर्षको क्रियाकलापहरुको प्रक्षेपण भएन ।
- मलेप ६२ प्रतिवेदनमा आगामी आ.व.को स्रोतको आवश्यकता र विनियोजन विच ठूलो भिन्नता देखिएकोले श्रोतको प्रक्षेपण यथार्थपरक हुन नसकेको ।

अव प्रश्न उठछ के मध्यमकालीन खर्च संरचना प्रभावकारी हुँदैमा आवधिक योजनाका लक्ष्य पुर्ण रुपमा हासिल हुन्छ वा आशिंक। पूर्ण हासिल हुँदैन किनकी आवधिक योजनामा निजी तथा नागरिक क्षेत्रको करिव दुई तिहाई लगानी हुन्छ। मध्यमकालीन खर्च संरचना सार्वजनिक खर्चलाई मात्र प्रभावकारी बनाउने, आवधिक योजनाका लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्त गर्ने गरी सार्वजनिक क्षेत्रको आगामी तीन आर्थिक बर्षको नजिता, बजेट तथा स्रोतको प्रक्षेपण सहित आयोजनाको प्राथमिककरण गर्ने हो। मखस प्रभावकारी भएमा सरकारी लगानीसम्मको आवधिक योजनाको लक्ष्य प्राप्तिमा सहयोग गर्छ। यसको लागि बजेटको प्राथमिकिकरण र स्रोतको प्रक्षेपण बैज्ञानिक हुनुपयो। प्राथमिकिकरणका क्राइटेरिया बस्तुपरक हुनुपयो। आयोजना प्राथमिकीकरण गर्ने मन्त्रालय वा केन्द्रीय निकाय र राष्ट्रिय योजना आयोगका पदाधिकारीको प्राथमिकिकरण गर्ने क्राइटेरियाको वारेमा गहिरो ज्ञान तथा निष्पक्षता कायम गर्न सक्ने वातावरण भयो भने योजनासँग बजेट आवद्ध हुन्छ। लक्ष्य अनुरुप सरकारी बजेट गुणस्तरीय रुपमा कार्यान्वयन हुँदा सरकारी लगानीको हदसम्म योजनाका लक्ष्य हासिल हुन्छन। आवधिक योजनाको लक्ष्य पूर्ण रुपमा हासिल हुनत

सरकारी, निजी र नागरिक क्षेत्रका गुणस्तरीय लगानी हुने नीति, क्षमता, तत्परता र सुशासनयुक्त वातावरण चाहिन्छ ।

नेपालमा मध्यमकालीन खर्च संरचना प्रभावकारी नहुनुका कारण

- प्रतिवद्धता तथा स्वामित्व भएन योजना आयोग, सम्वन्ध मन्त्रालय, निकायहरुले बजेटलाई मुख्य काम माने तर यो नवाए पनि हुन्छ भन्ने धारणा वनाए।
- कर्मचारीको क्षमता विकास भएनः कसरी योजना र बजेटवीच ष्लिप गर्ने, कसरी प्रक्षेपण गर्ने, लागत, नतिजासँग आवद्ध गर्ने भनी Planning Cadre तयार गर्न सकेनौ। मन्त्रालयका सचिवको प्राथमिकतामा पर्दैन। तर योजना शाखामा काम गर्ने कर्मचारी छिटो सरुवा भइरहने कारणले पनि काम वुझ्न नसकेका हुन। पर्याप्त तालिम दिन सकेन। तालिम प्राप्त कर्मचारीलाई चभतबष्ल गर्न सकिएन ।
- अभिलेख प्रणाली राम्रो भएन : योजना, लेखा र अनुगमन शाखासँग तथ्यको अभाव छ। समन्वय छैन ।
- स्थानीयकरण गर्न सकेनौ ।

भावी कार्यदिशा

आवधिक योजना र मखसवीच तालमेल गराउन, आयोजनाको प्राथमिकिकरण तथा यर्थाथपरक स्रोत प्रक्षेपण सहित मखसलाई प्रभावकारी बनाउन निम्न पक्षमा जोड दिनुपर्छ :

- स्वामित्व र प्रतिवद्धता बोध गराउने : विकासोन्मुख देशमा बजेट राजनीतिक दस्तावेजका रुपमा महत्व पाईरहेको हुँदा स्रोतको प्रक्षेपण गर्ने, तर्जुमा, छलफल तथा पारित गर्ने राजनीतिक पदाधिकारी, योजनाकारलाई आवधिक योजना अनुरुप गुणस्तरीय र कार्यान्वयनयोग्न बजेट बन्नुपर्छ, मध्यमकालीख खर्च संरचनालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ बोध र स्वामित्व हुनुपर्छ। राजनीतिक पदाधिकारीलाई स्वामित्व र प्रतिवद्धता बोध गराउन नागरिक समाज, सामाजिक सञ्जाल र संचार माध्यमको रचनात्मक भुमिका हुनुपर्छ ।
- नीतिगत सुधार : बजेट क्यालेण्डर स्वीकृत गर्ने। निश्चित आयोजनालाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्ने।
- भरपर्दो तथ्यांक व्यवस्थापन गरी स्रोतको प्रक्षेपण, प्राथमिकिकरण, क्रियाकलाप तथा नतिजा पहिचानलाई विश्वसनीय बनाउने।
- प्रदेश र स्थानीय : आवधिक योजना तर्जुमा गर्ने। स्थानीय तहमा संयन्त्र बनाउने वा तोक्ने।

- क्षमता विकास गर्ने : तीनवटै तह। योजनामा संलग्न राजनीतिज्ञ र कर्मचारीलाई तालिम तथा ज्ञान व्यवस्थापनमा जोड दिने ।
- सगठनात्मक सुधार : स्थानीय मखस शाखा राख्ने ।
- सरकारकारका तह वीच उचित समन्वय, सहजता र ज्ञान व्यवस्थापन गर्ने ।
- सूचना प्रणालीहरुवीच (LMBIS/PlMBIS/SuTRA र MTEF Portal) आवद्ध गरी तर्जुमा प्रकृयालाई सहज बनाउनु पर्ने।

निष्कर्ष

मध्यमकालीन खर्च संरचनाले त्रिबर्षिय स्रोतको विश्वसनीय प्रक्षेपण, बजेटको यथार्थपरक प्राथमिकिकरण, योजना तथा बजेटवीचको तालमेल गराई सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी बनाउनु जरुरी छ। सार्वजनिक क्षेत्रको गुणस्तरीय खर्चले निजी क्षेत्रको लगानी प्रवर्द्धन भई समृद्ध नेपाल सुखी नेपाल भन्ने विकासको दीर्घकालीन सोच पूरा गर्ने आधार तयार हुनेछ। नेपालमा आयोजना सुशासन कायम भई युवा तथा पुँजी पलायनको बिकराल अवस्थामा सुधार हुनेछ। लोकतन्त्रका लाभ आम नागरिक समक्ष पुग्नुका साथै सरकारप्रति नागरिकको आसा बलियो हुनेछ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- अर्थ मन्त्रालय, (२०७६), आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, काठमाडौः कानुन किताव व्यवस्था समिति।
- अर्थ मन्त्रालय, (२०७४), अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, काठमाडौः कानुन किताव व्यवस्था समिति।
- अर्थ मन्त्रालय, (२०७४), स्थानीय सरकार संचालन ऐन, काठमाडौः कानुन किताव व्यवस्था समिति।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, ९२०८२), मध्यमकालीन खर्च सरचना, काठमाडौः राष्ट्रिय योजना आयोग।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०५९), दशौं योजना, काडमाडौंः राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०८१), सोहौं योजना, काठमाडौंः राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०७८), राष्ट्रिय मध्यमकालीन खर्च संरचना तर्जुमा दिग्दर्शन, काडमाडौंः राष्ट्रिय योजना आयोग ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार मूल्य प्रणालीको योगदान

Contribution of ethical value system in public finance management

✍ तोमनाथ उप्रेती ♦

सारंशः मुलुकको आर्थिक स्थिरता, सामाजिक सेवा प्रवाह र समृद्धि सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ। यसको सफलताको लागि आर्थिक र प्राविधिक दक्षता मात्र पर्याप्त छैन, यसको मूल्यमा सदाचारको बलियो आधार हुनु अनिवार्य छ। सदाचार मूल्य प्रणालीले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको प्रत्येक चरणमा व्यवहारिक र नीतिगत संरचनामा प्रभाव पार्दछ। यसले भ्रष्टाचारको जोखिमलाई न्यून पार्ने मात्र होइन, वित्तीय निर्णय प्रक्रियामा विश्वास र नैतिकता कायम गर्छ। सदाचार मूल्य प्रणालीको लक्ष्य सरकारी नीतिमा पारदर्शिता र जनसहभागिता सुनिश्चित गर्नु हो। खुला बजेट नीति, अनलाइन वित्तीय विवरण सार्वजनिक गर्ने प्रक्रिया र नागरिकहरूको निगरानी प्रणालीले गर्दा सरकारको आर्थिक कामकाजमा जनताको विश्वास बढ्छ। जसले गर्दा नागरिकहरूले मात्र होइन, अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले पनि नेपालको आर्थिक प्रणालीप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राख्दछन्।

शब्दकुञ्जीः *सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन, सदाचार मूल्य प्रणाली, पारदर्शिता, जनसहभागिता, वित्तिय अनुशासन*

विषय प्रवेश

सरकारको आय, व्यय र ऋणको परिचालन वा प्रवन्ध गर्ने पद्धति सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हो । सरकारी उद्धेश्य हासिल गर्न राजश्व, खर्च र सरकारी सम्पति तथा दायित्वको सही परिचालन गर्ने माध्यम पनि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हो ।अर्को अर्थमा सरकारका वित्तीय गतिविधिहरूको समग्र व्यवस्थापन नै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हो। सरकारका आर्थिक गतिविधिहरूमा श्रोतको प्राप्ति, वितरण, उपयोग र त्यसको परीक्षण आदि विभिन्न पक्षहरू रहेका हुन्छन् ।सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनले सरकारले नीतिमा आधारित बजेट तर्जुमा गर्ने, स्रोत सही परिचालन गर्ने, पारदर्शी तबरले अभिलेखन, लेखाकंन र आर्थिक कारोबारको लेखापरीक्षण तथा नियन्त्रण र समयमा प्रतिवेदन गर्ने कार्य गर्दछ।[१] सरकारको आय, व्यय र ऋणको परिचालन वा प्रवन्ध गर्ने पद्धति सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हो। सरकारी उद्धेश्य हासिल गर्न राजश्व, खर्च र सरकारी सम्पति तथा दायित्वको सही परिचालन गर्ने माध्यम पनि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हो। सार्वजनिक

♦ उपसचिव, लेखा

[१] सुमन खड्का, नेपाल वाच डटकम २०७९ मंसीर १९

वित्त व्यवस्थापनको उद्देश्य सरकारको आर्थिक स्रोतहरूलाई प्रभावकारी, पारदर्शी र न्यायोचित रूपमा व्यवस्थापन गर्नु हो। यसले मुलुकको आर्थिक स्थिरता, सामाजिक सेवा प्रवाह र समृद्धि सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ। तर, यसको सफलताको लागि आर्थिक र प्राविधिक दक्षता मात्र पर्याप्त छैन, यसको मूल्यमा सदाचारको बलियो आधार हुनु अनिवार्य छ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार मूल्य प्रणालीका मूलभूत मूल्यहरू

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार मूल्य प्रणालीले सरकारका वित्तीय स्रोतहरूको पारदर्शिता, जवाफदेहिता, र प्रभावकारी प्रयोग सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। यस प्रणालीका केहि मूलभूत मूल्यहरू हुन्ः

१. पारदर्शिता (Transparency)

सार्वजनिक स्रोतको हरेक चरणमा स्पष्ट र खुला प्रक्रिया हुनु अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। यसले अनियमितता, भ्रष्टाचार र दुरुपयोगलाई कम गर्न मद्दत पुर्‍याउँछ। जब वित्तीय कामकाज पारदर्शी हुन्छ, तब जनताले सरकारका निर्णय र स्रोतको प्रयोगबारे सजिलै जानकारी पाउँछन् र निगरानी गर्न सक्षम हुन्छन्। पारदर्शिताले मात्रै वित्त व्यवस्थापनमा जनविश्वास स्थापित हुन्छ र सरकारको जवाफदेहिता सुनिश्चित हुन्छ। यसले समग्रमा सुशासन र दिगो विकासलाई प्रोत्साहन गर्दछ। त्यसैले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा पारदर्शिता राख्नु अनिवार्य छ, जसले स्रोतको सही र न्यायोचित प्रयोग सुनिश्चित गर्छ।

२. जवाफदेहिता (Accountability)

सरकारी अधिकारीहरू र कर्मचारीहरूले आफ्नो काम र निर्णयका लागि पूर्ण रुपमा जवाफदेही हुनु अत्यन्त आवश्यक छ। जवाफदेहिता नभएमा वित्तीय स्रोतको दुरुपयोग, भ्रष्टाचार र अनियमितता बढ्न सक्छ। जब अधिकारीहरूले आफ्नो जिम्मेवारीलाई इमान्दारीपूर्वक निभाउँछन् र निर्णयहरूको लागि स्पष्ट रुपमा जवाफ दिन्छन्, तब मात्र सरकारी स्रोतको प्रभावकारी र पारदर्शी प्रयोग सुनिश्चित हुन्छ। यसले जनता र अन्य सरोकारवालाहरूमा विश्वास बढाउँछ र सरकारी कार्यशैलीमा सुधार ल्याउँछ। जवाफदेहिता सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको आधारभूत मूल्य हो, जसले सुशासन र दिगो विकासको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

३. निष्ठा (Integrity)

आर्थिक निर्णय र कार्यान्वयनमा सत्यनिष्ठा र नैतिकताको पालन अत्यन्त आवश्यक छ। जब कर्मचारीहरूले इमान्दारीपूर्वक र नैतिक मूल्यहरूलाई आत्मसाथ गर्छन्, तब मात्रै वित्तीय स्रोतको सही र न्यायोचित प्रयोग सम्भव हुन्छ। सत्यनिष्ठाले भ्रष्टाचार र अनियमिततालाई रोक्छ र वित्तीय प्रणालीलाई विश्वसनीय बनाउँछ। नैतिकता सही र गलतको स्पष्ट विवेचना हो, जसले जनताको

हितमा काम गर्न प्रोत्साहित गर्छ। नैतिकताको अभावले भ्रष्टाचार बढाउँछ र विकासमा बाधा पुर्याउँछ। त्यसैले सत्यनिष्ठा र नैतिकता दिगो र पारदर्शी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको आधार हुन्।

४. निष्पक्षता (Fairness)

वित्तीय स्रोतको वितरण र खर्चमा समान अवसर र न्याय सुनिश्चित गर्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। जब स्रोतहरू सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई न्यायोचित रूपमा वितरण गरिन्छ, तब मात्र समावेशी विकास सम्भव हुन्छ। यसले गरिबी घटाउन, असमानता कम गर्न र सामाजिक सद्भाव कायम गर्न मद्दत गर्छ। समान अवसर नदिंदा कतिपय क्षेत्र वा समूह पछि परिन्छन् र विकासमा पछाडि पर्छन्। त्यसैले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा स्रोतको न्यायसंगत वितरणले सबैलाई समान लाभ पुग्ने वातावरण बनाउँछ र राष्ट्रिय समृद्धिलाई प्रवर्द्धन गर्दछ।

५. कानूनीअनुपालन (Compliance)

सबै वित्तीय क्रियाकलाप संविधान, कानुन र नियमनको पूर्ण पालना गरेर मात्र सञ्चालन गरिनुपर्छ। यसले सार्वजनिक स्रोतहरूको उचित र वैधानिक प्रयोग सुनिश्चित गर्छ। कानूनी नियमहरूको पालना गर्दा अनियमितता र भ्रष्टाचार कम हुन्छ र वित्तीय प्रणालीमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढ्छ। संविधानले निर्धारण गरेका मापदण्डहरू पालन गर्दा नागरिकको अधिकार सुरक्षित रहन्छ र सरकारको कामकाजलाई विश्वासिलो बनाउँछ। नियमहरू पालन नगर्दा आर्थिक दुरुपयोग र प्रशासनिक कमजोरी देखिन्छ, जसले विकासमा बाधा पुर्याउँछ। त्यसैले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा कानूनी पालना अत्यावश्यक छ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार मूल्य प्रणालीको प्रभाव

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार मूल्य प्रणाली अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। यसले पारदर्शिता, जवाफदेहिता, निष्ठा, निष्पक्षता र कानूनी पालना सुनिश्चित गर्छ। यी मूल्यहरू लागू हुँदा वित्तीय स्रोतको सही, न्यायोचित र प्रभावकारी प्रयोग सम्भव हुन्छ। सदाचारले भ्रष्टाचार, अनियमितता र दुरुपयोगलाई रोक्छ, जसले जनताको विश्वास र सरकारको विश्वसनीयता बढाउँछ। यस प्रणालीले सेवा प्रवाहलाई समान र न्यायसंगत बनाउँछ र सबै वर्ग तथा क्षेत्रलाई लाभ पुऱ्याउँछ। साथै, दीर्घकालीन आर्थिक स्थायित्व, सुशासन र दिगो विकासका लागि सदाचारयुक्त वित्त व्यवस्थापन अपरिहार्य हुन्छ। यसैले सदाचार मूल्य प्रणाली सार्वजनिक प्रशासनको मेरुदण्ड हो। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार मूल्य प्रणालीले अत्यन्त सकारात्मक र दीर्घकालीन प्रभाव पार्दछ। सदाचारले पारदर्शिता, जवाफदेहिता, निष्ठा, निष्पक्षता र कानूनी पालना जस्ता मूल्यहरूलाई व्यवहारमा उतार्छ, जसले वित्तीय कार्य प्रणालीलाई सशक्त र जनउत्तरदायी बनाउँछ।

सदाचारयुक्त प्रणालीमा बजेट तर्जुमा, स्रोतको वितरण, खर्चको अनुगमन, लेखापरीक्षण र मूल्याङ्कनका प्रत्येक चरणहरूमा पारदर्शिता कायम हुन्छ। यसले वित्तीय निर्णयहरूमा पक्षपात, भ्रष्टाचार र अनियमितता कम गर्छ। नागरिकहरूले सरकारको आर्थिक कार्यप्रति विश्वास राख्न थाल्छन्, जसले राजनीतिक स्थायित्व र सामाजिक सहकार्यमा समेत योगदान पुऱ्याउँछ।

सदाचारले कर्मचारीहरूमा नैतिक उत्तरदायित्व बोध गराउँछ र सेवा प्रवाहलाई निष्पक्ष बनाउँछ। स्रोतको न्यायसंगत प्रयोगले समाजका सबै वर्गलाई समावेशी रूपमा लाभ पुऱ्याउँछ। साथै, अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकाय तथा लगानीकर्ताको विश्वास बढ्ने हुँदा वैदेशिक सहयोग र लगानी आकर्षित गर्न पनि सहयोग पुऱ्याउँछ। सदाचार मूल्य प्रणालीको प्रभावले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई पारदर्शी, निष्पक्ष र दिगो बनाउँछ, जसले सुशासन र समृद्ध नेपालको आधारशिला तयार गर्दछ।

सदाचार मूल्य प्रणालीले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको प्रत्येक चरणमा व्यवहारिक र नीतिगत संरचनामा प्रभाव पार्दछ। यसले भ्रष्टाचारको जोखिमलाई न्यून पार्ने मात्र होइन, वित्तीय निर्णय प्रक्रियामा विश्वास र नैतिकता कायम गर्छ। उदाहरणका लागि, बजेट तर्जुमा गर्दा नीति निर्माता र प्रशासकहरू आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर राष्ट्रिय हितलाई प्राथमिकता दिन्छन् भने त्यसले बजेटको प्रभावकारिता बढाउँछ।

यी मूल्यमान्यताहरूको समन्वयले मात्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली दिगो, प्रभावकारी र विश्वासिलो बन्न सक्छ। यी सबै पक्षको समुचित व्यवस्थापनले एकातर्फ साधन श्रोतको विवेकपूर्ण उपयोगको सुनिश्चितता गर्दछ भने अर्कोतर्फ उत्तरदायित्व, पारदर्शिता, समग्र वित्तिय अनुशासन जस्ता पक्षहरूको उपस्थितिले सुशासन अभिवृध्दिमा सहयोग पुर्याउँदछ ।

यसैगरी, खर्च व्यवस्थापनमा पनि सदाचारले दुरुपयोग र अनियमितता रोक्छ। जब सरकारी कर्मचारीहरू इमान्दार भएर नियम पालना गर्छन्, प्रक्रिया अनुसार काम गर्छन् र अनावश्यक दबाबमा नआउने स्थिती सिर्जना हुन्छ, तब सार्वजनिक स्रोतहरू सही ठाँउमा प्रयोग हुन्छन्। यसले जनतालाई गुणस्तरीय सेवा प्राप्त हुने सुनिश्चित गर्छ। अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो लेखापरीक्षण र जवाफदेहिता। सदाचारपूर्ण वित्त व्यवस्थापनले गर्दा लेखापरीक्षण संस्था र नियामक निकायहरू स्वतन्त्र र प्रभावकारी रूपमा काम गर्न सक्छन्। यसले खर्च र राजस्व व्यवस्थापनमा हुने त्रुटि, घुसखोरी वा अनियमितता पत्ता लगाएर सुधारका उपायहरू लागू गर्न सहयोग पुर्याउँछ।

सदाचार मूल्य प्रणालीको लक्ष्य सरकारी नीतिमा पारदर्शिता र जनसहभागिता सुनिश्चित गर्नु हो। खुला बजेट नीति, अनलाइन वित्तीय विवरण सार्वजनिक गर्ने प्रक्रिया र नागरिकहरूको निगरानी प्रणालीले गर्दा सरकारको आर्थिक कामकाजमा जनताको विश्वास बढ्छ। जसले गर्दा नागरिकहरूले

मात्र होइन, अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले पनि नेपालको आर्थिक प्रणालीप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राख्दछन्।

नेपालमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सुधारका लागि सदाचार मूल्य प्रणालीले सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणको बाटो पनि देखाउँछ। भ्रष्टाचार, अनियमितता र शक्ति दुरुपयोग जस्ता विकृतिहरू दीर्घकालीन चुनौती हुन्, त्यहाँ सदाचारका मूल्यहरूलाई प्रवर्द्धन गर्नु भनेको एउटा दीगो र सक्षम शासन प्रणाली निर्माण गर्ने प्रक्रिया हो। वित्तीय अनुशासन सरकारी वा संस्थागत स्रोतहरूको सही, समयमै र योजना अनुसार प्रयोग गर्ने नियम र नियमावलीको पालना हो। यो सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको आधारभूत अङ्ग हो जसले बजेटको अनियमितता, व्ययमा नियन्त्रण र आर्थिक स्रोतको दुरुपयोग रोक्न मद्दत गर्छ। वित्तीय अनुशासनले सरकारलाई आफ्नो राजस्व र खर्चको सन्तुलन कायम राख्न सहायता गर्छ। यसले अनावश्यक खर्च कटौती गरी प्राथमिकताका आधारमा स्रोतहरू विनियोजन गर्न प्रेरित गर्छ। साथै, आर्थिक अनियमितता र भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा पनि यसको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। जब वित्तीय अनुशासन कडाइका साथ पालन गरिन्छ, तब मात्र देशको आर्थिक स्थिरता र विकास सम्भव हुन्छ।

नेपालजस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा वित्तीय अनुशासनको महत्व अझ बढी हुन्छ। सीमित स्रोतलाई प्रभावकारी रूपमा उपयोग गरेर दीगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न वित्तीय अनुशासन आवश्यक छ। यसले जनतामा सरकारप्रति विश्वास बढाउँछ र विदेशी लगानीकर्ताको विश्वास पनि मजबुत बनाउँछ। वित्तीय अनुशासनले सार्वजनिक स्रोतहरूको इमान्दार र प्रभावकारी व्यवस्थापन सुनिश्चित गरी मुलुकको समृद्धि र सुशासनमा योगदान पुऱ्याउँछ।

वित्तीय जवाफदेहिताको प्रमुख सूचक बेरुजु बढेर माथि पुगेको पुग्यै छ । सङ्घ, संस्थान र स्थानीय तहमा समेत उच्च बेरुजु देखिएका छन् । सार्वजनिक सङ्गठन आन्तरिक सुशासनमा नरहेको संस्थाहरूकै आवधिक प्रतिवेदनबाट झल्किन्छ। सरकारको प्रभावकारिता, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, विधिको शासन, आवाज प्रणाली र नियमन कुशलता जस्ता सूचकका आधारमा तयार गरिएको शासकीय प्रभावकारिता सूचक निकै कमजोर देखिएको छ। सार्वजनिक जवाफदेहिताको स्तर यसरी कमजोर देखिनुमा प्रशासनको मनोबल निकै खस्किएको अवस्था विद्यमान देखिन्छ ।[२] यस्ता अवस्था सिर्जना हुन निदन सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार मूल्य प्रणालीको अवलम्वन गर्नु अवश्यक छ ।

नेपाल जस्तो बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक मुलुकमा सार्वजनिक वित्तीय अनुशासनलाई सदाचार मूल्यसँग समाहित गर्नाले सामाजिक न्याय, समान अवसर र सबैको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित

[२] ठाकुर प्रसाद वस्ताकाटी, गेरखापत्र अनलाइन, ४ फागुन २०८०

गर्न सकिन्छ। सदाचार दृष्टिकोणमा 'धन' व्यक्तिगत उपभोगको साधन मात्र होइन, बरु सामाजिक उत्तरदायित्व र जनसेवाको माध्यम हो। यसबाट प्रेरित भएर सार्वजनिक धनको सदुपयोग, आवश्यकता अनुसारको वितरण र दीर्घकालीन सन्तुलित विकासका लागि स्रोतको व्यवस्थापन गर्नु सुशासनको आधार बन्न सक्छ।

अहिलेको परिवेशमा जब लोकतान्त्रिक मूल्यहरू, मानवता, सदाचार र अनुशासनमा ह्रास देखिन्छ, त्यस्तो बेलामा सदाचार दर्शनले सार्वजनिक वित्त प्रणालीलाई पनि "नीतिमा आधारित आर्थिक प्रशासन" बनाउने दिशामा मार्गदर्शन गर्न सक्छ। यसले नीति निर्माताहरू, प्रशासकहरू र जनप्रतिनिधिहरूलाई नीतिगत निर्णयमा इमान्दार, करुणाशील र उत्तरदायी हुन प्रेरित गर्छ।

गुरुकुल संस्कार, नीति कथा र धर्मशास्त्रहरूले बचपनदेखि नै व्यक्तिमा कर्तव्यबोध, संयम र पवित्र व्यवहारको विकास गरी राज्य, समाज र आर्थिक प्रणालीप्रति निष्ठा जगाउने वातावरण बनाउँछन्। यसरी, सदाचार मूल्यले वित्तीय अनुशासन, सामाजिक न्याय, र समन्वयपूर्ण आर्थिक संरचनाको विकासमा अमूल्य योगदान दिन्छ। त्यसैले, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सदाचार दर्शन समावेश गर्नु भनेको राजशक्तिलाई धर्मशक्तिसँग जोडेर आर्थिक स्रोतको न्यायपूर्ण उपयोग गर्ने नैतिक दायित्व बोध गराउनु हो। यसले समुन्नत, समावेशी र उत्तरदायी राज्य निर्माणतर्फ मार्गदर्शन गर्दछ, जहाँ नीति, न्याय र निष्ठा सँगसँगै अघि बढ्छन्।

निष्कर्ष

सदाचार मूल्य प्रणाली सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई सुदृढ बनाउने आधार हो जसले मुलुकको दीगो विकास, समावेशी आर्थिक वृद्धिलाई सम्भव बनाउँछ। यसले गर्दा सरकारका स्रोतहरू प्रभावकारी रूपमा उपयोग हुन्छन् र प्रत्येक नागरिकलाई राज्यको सेवामा पहुँच पाउन सहज हुन्छ। सदाचारबिनाको वित्तीय प्रणाली भ्रष्टाचार, आर्थिक अस्थिरता र जनविश्वासमा क्षय निम्त्याउँछ, जुन विकास र सुशासनका लागि गम्भीर खतरा हो। त्यसैले सरकार, नीति निर्माता, प्रशासनिक निकाय र नागरिक समाज सबैले मिलेर सदाचारलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता छ। यसले मात्र नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई गुणात्मक सुधार र पारदर्शिता प्रदान गर्नेछ र समग्र राष्ट्रिय विकासको बाटोलाई मजबुत बनाउनेछ।

सन्दर्भ समग्रीः

– सुमन खड्का, नेपाल वाच डटकम २०७९ मंसीर १९,

– ठाकुर प्रसाद वस्ताकाटी, गेरखापत्र अनलाइन, ४ फागुन २०८०

– तोमनाथ उप्रेती, **सत्कर्म र मानवीय मूल्यहरू** ,सिंहदरवार न्युज डटकम, २०८२ जेठ २०

– तोमनाथ उप्रेती, **पूर्वीय मूल्य र शासकीय सिद्धान्त**,सिंहदरवार न्युज डटकम २०८२ जेठ २०

– आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७७, कानून किताव व्यवस्थापन समिति

– Paolo Mauro, **Adding Ethics to Public Finance**, International Monetary Fund, March 2022

– Denhardt, R. B., Denhardt, J. V., & Blanc, T. A. (2013). Public administration: An action orientation (7th ed.).

– Mikesell, J. L. (2017). Fiscal administration: Analysis and applications for the public sector (10th ed.).

– OECD. (2017). Recommendation of the Council on Public Integrity. Organization for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd.org/gov/ethics/recommendation-public-integrity/

– Allen, R., Hemming, R., & Potter, B. H. (2013). The international handbook of public financial management. Palgrave Macmillan.

– United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2019). Promoting ethics in the public service. https://www.un.org/development/desa/dpad/publication

समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा पुँजीगत खर्च

✍ रामबहादुर के.सी.♦

शारांश

सार्वजनिक सम्पत्तिको सिर्जनामा हुने लगानी/खर्च पुँजीगत खर्च हो। पुँजीगत खर्चबाट लामो समयसम्म प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा कुनै न कुनै किसिमको प्रतिफल राज्यलाई प्राप्त हुन्छ। पुँजीगत खर्चले जनताको जीवनस्तरमा प्रभाव पार्ने हुनाले यस्तो खर्चको गहन अर्थ रहेको हुने भए पनि हाम्रो सार्वजनिक बजेटको इतिहासमा पुँजीगत खर्चका लागि विनियोजित बजेट तथा खर्च दुवै आवश्यकता अनुरूप र अपेक्षित मात्रामा सफल हुन सकेको पाइँदैन। नेपालमा आधुनिक बजेटको औपचारिक अभ्यास वि.सं. २००८ बाट सुरुवात भएदेखि हालसम्म सालबसाली बजेटमा पुँजीगत खर्चतर्फ बजेट विनियोजन र खर्च हुँदै आएको छ। नेपालको अर्थतन्त्रमा अपेक्षित मात्रामा राजस्व परिचालन हुन नसकी सार्वजनिक स्रोतमा चाप पर्दा पुँजीगत खर्च शीर्षकमा न्यून बजेट विनियोजन हुने गरेको छ। जति पुँजीगत खर्च हुन्छ सो खर्चको गुणस्तर एवं सोबाट प्राप्त प्रतिफलमा समेत प्रश्न उब्जने गरेको पाईन्छ। यसले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा प्रभाव पर्ने गरेको छ। पुँजीगत खर्चको आकार वृद्धि, गुणस्तर सुधार र वर्षान्तमा हुने पुँजीगत खर्चमा सुधार गर्न विनियोजन दक्षता, कार्यान्वयन कुशलता र खर्चमा अनुशासन आवश्यक पर्दछ।

शब्दकुञ्जीः *समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व, पुँजीगत विनियोजन, दक्षता, राजस्व संकलन, खर्च अनुशासन ।*

विषय प्रवेशः

विकासमा गरिने खर्च पुँजीगत खर्च हो। पुँजीगत खर्च मूलतः विकास र सुधारका लागि गरिन्छ। योजना, नीति, कार्यक्रम र बजेटमा भौतिक सुधार र परिवर्तनको लागि प्रक्षेपण गरिने खर्च पुँजीगत खर्च हो। नेपालमा बजेटलाई पुँजीगत र चालु गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ। योजना नीति तथा कार्यक्रमको आधारमा पुँजीगत खर्च गरिन्छ। नेपालमा वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमको विश्लेषण वित्तीय सम्पादनको आधारमा गरिन्छ। पुँजीगत खर्च नितान्त उत्पादनशील क्षेत्र, रोजगारी सिर्जना, भौतिक पूर्वाधार र पुँजीगत सुधारको लागि गर्नुपर्दछ। आयोजनामा विनियोजन कुशलता, लागत/लाभ विश्लेषण विना छनौट, पूर्व तयारी विनाका आयोजना, DPR/EIA को लम्बोतर

♦ प्रमुख कर अधिकृत, ठूला करदाता कार्यालय, हरिहरभवन, ललितपुर।

प्रकृया, जग्गा प्राप्ति तथा पुनर्वास, रुख कटान, वहुवर्षीय योजनाको समयमा नै स्वीकृति नहुने र खरिद प्रकृयाको निर्णय समयमा नगर्ने एवं सम्पन्न आयोजनाको रकम भुक्तानी समयमा नहुँदा पुँजीगत खर्च कमजोर हुन पुगेको छ। यसले सरकारी वित्तको व्यवस्थापकीय पक्षको औचित्य माथि नै प्रश्न खडा भएको छ। पुँजीगत खर्चको पक्ष कमजोर हुँदा यसको प्रभाव समष्टिगत अर्थतन्त्रको चक्रमा पर्न गएको देखिन्छ।

समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वः

न्यून र स्थिर मुद्रा स्फीति, न्यून दीर्घकालीन ब्याजदर, स्थिर विनिमयदर, न्यून ऋणको बोझ, न्यून घाटाको अवस्था समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हो। आन्तरिक तथा बाह्य लगानीलाई प्रोत्साहन गर्ने र स्रोतलाई सही दिशा र क्षेत्रहरुमा पङ्तिवद्ध गर्ने, उच्च र दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न, असमानता घटाउने र समतामूलक वितरण सुनिश्चित गर्न समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व आवश्यक छ। समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वबाट नै शोधानान्तर सन्तुलन, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व, मूल्य स्थिरता र समतामूलक वितरण प्रणाली अवलम्बन गर्न सकिन्छ। पुँजीगत खर्चमा हुने वृद्धिले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हासिलमा उच्च भूमिका निर्वाह गर्दछ।

पुँजीगत खर्च व्यवस्थापन सम्बन्धी नीतिगत, कानूनी र संस्थागत व्यवस्थाहरुः

दिगो र गुणस्तरीय पुँजीगत खर्च गर्न देहायका व्यवस्थाहरु गरिएका छनः

(क) नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाहरुः

(१) नेपालको संविधानः संघीय, लोकतान्त्रिक, गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमबाट दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धि कायम गर्ने संवैधानिक सोंच।

(२) आवधिक योजना,

(३) मध्य अवधि खर्च संरचना (MTEF),

(४) वार्षिक बजेट वक्तव्य,

(५) आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ र नियमावली, २०७७

(६) सार्वजनिक खरिद ऐन, (संशोधन सहित) २०६३ र नियमावली, (संशोधन सहित) २०६४

(७) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

(८) सार्वजनिक जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४

(९) वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६

(१०) विनियोजन ऐन, २०८१

(११) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ऐन, २०८० तथा निर्देशिकाहरु समेत ।

(ख) संस्थागत व्यवस्थाहरुः

(१) प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय र सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय

(२) अर्थ मन्त्रालय तथा विषयगत मन्त्रालयहरु

(३) राष्ट्रिय योजना आयोग तथा प्रदेश योजना आयोग

(४) प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तह

(५) महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय

(६) नेपाल राष्ट्र बैंक

(७) राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रः आयोजनाको गुणस्तर जाँच तथा परीक्षण (Technical Audit)

(८) NDAC and MDAC.

(९) निर्माण व्यवसायी महासंघ

(ग) समन्वय सम्बन्धी अन्य व्यवस्थाहरुः

(१) दुइ पक्षीय तथा बहुपक्षीय विकास साझेदारहरु

संघीय सरकारको पुँजीगत खर्चको कार्यात्मक विवरणः

आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/०८१ अनुसार संघीय सरकारको पुँजीगत खर्चको कार्यात्मक विवरण देहायका शिर्षकमा देखाइएको छः

(क) सामान्य सार्वजनिक सेवा,

(ख) रक्षा

(ग) सार्वजनिक शान्ति सुरक्षा

(घ) आर्थिक मामिला

(ङ) वातावरण संरक्षण

(च) आवास तथा सामुदायिक सुविधा

(छ) मनोरञ्जन, संस्कृति तथा धर्म

(ज) शिक्षा

(झ) सामाजिक सुरक्षा

पुँजीगत खर्च न्यून हुनुका कारणहरुः

एकातर्फ पुँजीगत बजेट तर्फ विनियोजन नै कम हुने गरेको छ भने अर्कोतर्फ कम मात्र विनियोजन भएको पूँजीगत रकम पनि पूर्ण रूपमा खर्च हुन सकेको छैन। यसो हुनुका पछाडि विभिन्न कारण छन्। हाम्रो विनियोजन क्षमता र कुशलता कमजोर छ। यसैगरी बजेटको ठूलो अंश ससाना आयोजनामा बाँडिने भएकाले पनि खर्चलाई एकत्रित गर्न सकिएको छैन र ठोस उपलब्धि देखिन सकेको छैन। साथै, अन्य कारणहरु देहाय अनुसार छन्ः

(१) आयोजनाको पहिचान/छनौटमा समस्या रहनु

(क) आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र वार्षिक बजेटबीच तालमेल हुन नसक्नु,

(ख) आयोजना छनौट गर्दा तर्जुमा गरिएका मापदण्ड अवलम्बन नहुनु तथा आयोजना बैंकबाट छनौट नहुनु,

(ग) आयोजना छनौट गर्दा राजनीतिक रुपमा Common Pool Problem र Pork Barreling समस्या रहनु,

(घ) आयोजना चक्र (Project Cycle) को पूर्ण रुपमा अवलम्बन गर्न नसकिनु,

(ङ) आयोजनाको समग्र Trade Off, Cost Benefit Analysis, Interest Rate of Return-IRR_, Business Plan र Operational Plan तयार नगरी आयोजनाको छनौट हुनु,

(च) आयोजनाको पहिचानमा राजनीतिक रङ्ग(Political Color) दिई स-साना, टुक्रे, खुद्रे असंख्य आयोजना छनौट गर्नु

(छ) संघीय इकाईहरु (संघ, प्रदेश र स्थानीय तह) बीचमा प्रणालीगत समन्वय र सहकार्य नगरिनु,

(ज) वैदेशिक सहायता संझौता प्रभावकारी नहुँदै बजेटमा समावेश गर्नु,

(झ) स्रोत सुनिश्चितता नभएका, आयोजना बैंकमा समावेश नभएका आयोजनाह वहुवर्षीय आयोजनामा समावेश गर्नु,

(ञ) स्रोत सुनिश्चितता भएका, आयोजना बैंकमा समावेश भएका आयोजनामा बजेट विनियोजन नै नहुनु,

(ट) संघीय सरकारले प्रदेश सरकार र स्थानीय तह तथा प्रदेश सरकारले स्थानीय तहमा समन्वय विना सशर्त अनुदानका रुपमा टुक्रे तथा साना आयोजना पठाउनु,

(२) जग्गा प्राप्ति सम्बन्धी समस्या रहनु

(क) जग्गाको प्राप्तिमा स्थानीय नागरिकको सहयोग र समन्वय नरहनु,

(ख) जग्गाको मूल्याङ्कन वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ र यथार्थपरक नरहनु,

(ग) नागरिकलाई पुनरवासभरण सम्बन्धी समस्या रहनु,

(३) वन तथा वातावरण सम्बन्धी समस्या रहनु

(क) आयोजनाको डिपिआर, आइइ र इआइए तर्जुमा सारभूत रुपमा समयमा तयार नहुनु,

(ख) दिगो विकास र वातावरण संरक्षणको दृष्टिकोणबाट आयोजनालाई हेरिनु,

(ग) जैविक विविधताको संरक्षणको विषय उठान हुनु ,

(घ) जलवायु परिवर्तन अनुकूलनको विषय उठान हुनु,

(ङ) भौगोलिक अवस्थितिको अध्ययन वैज्ञानिक र व्यवस्थित हुन नसक्नु

(४) सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावलीमा समस्या रहनु

(क) लामा र जटिल सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी प्रक्रियाहरु (खरिद योजना, विडिङ, सम्झौता, कार्यसम्पन्नसम्म) रहनु, ठेक्कामा मिलेमतो हुनु, निर्माण व्यवसायीहरुबाट बहुठेक्का ओगट्ने प्रवृत्ति रहनु,

(ख) खरिदको विधि छनौट, मूल्याङ्कन, संझौता र पुनरावलोकनमा जनशक्तिको विज्ञता तथा दक्षता कमजोर रहनु,

(ग) मोबिलाइजेशन पेश्की पश्चात कार्यसम्पादन नगर्ने वा Follow Up गर्ने प्रवृत्ति नरहनु,

(घ) आयोजना समयमा प्रारम्भ नगर्ने तथा म्याद थपको लागि आकर्षण बढ्दै जानु, आधारहरु वस्तुगत र वैज्ञानिक नहुनु,

(ङ) आयोजनाको सम्पूर्ण आधार परामर्शदातामा निर्भर रहनु,

(च) ठेक्का तोड्ने र कालोसूची राख्ने प्रक्रिया अत्यन्त लामा हुनु,

(छ) प्रशासनिक निर्णय गर्न डराई सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यको जिम्मेवारीबाट पन्छिने गर्नु, मन्त्रिपरिषद्‌बाट खरिद गर्न अग्रसर हुनु तथा केही काम नेपाली सेनालाई जिम्मा दिनु,

(५) न्यायिक निकाय, नियमनकारी निकायबाट ढिलो निर्णय हुनु

(क) न्यायिक निकायमा प्रक्रिया प्रधानबाट निर्णय हनु, अत्यन्तै ढिलो निर्णय हुनु, काम नै रोक्ने गरी निर्णय हुनु,

(ख) नियमनकारी निकायहरुबाट फाईल झिकाई समयमा निर्णय नदिने, काम नै नगर्नु नगराउनु भन्ने आदेश प्राप्त हुनु,

(ग) जागिरेहरु नियमनकारी निकायबाट डराई आयोजना व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्णय गर्न, हस्ताक्षर गर्न डराउनु,

(६) आयोजनाको स्रोत व्यवस्थापनमा समस्या रहनु (विनियोजन क्षमता र कुशलता कमजोर)

(क) स्रोतको सुनिश्चितता (आन्तरिक/बाह्यय/Cloud Financing) विना आयोजनाको प्रारम्भ रहनु,

(ख) स्रोतान्तर/रकमान्तर स्वचालन (Automation) विधिमा गर्न नसकिनु,

(ग) आयोजनाको खरिद प्रक्रिया लगायत व्यवस्थापकीय कार्य तोकिएको समयमा शुरु गर्न नसक्दा बजेट समर्पण गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनु,

(घ) वैदेशिक सहायता संझौतामा सञ्चालित आयोजनामा नियमित रुपमा शोधभर्ना गर्न नसकिएको,

(ङ) आयोजनाको कार्यान्वयन र बिलिङ्ग आर्थिक वर्षको बीचमा भए पनि भुक्तानी र अधिकांश आयोजना कार्यान्वयन आषाढमा गर्ने प्रचलन मौलाउँदै जानु, आयोजना नियमित रुटिनमा सम्पन्न हुन नसक्नु,

(च) निर्माणका लागि आवश्यक पूर्व तयारीका काम सम्पन्न नहुँदै सम्पूर्ण निर्माण कार्यका लागि बजेट विनियोजन हुन्छ, जसले गर्दा पूर्व तयारीमै आथिर्क वर्ष बित्छ र निर्माणमा खर्च हुन नसक्नु,

(७) आयोजनाको कार्यान्वयनमा समस्या रहनु

(क) आयोजनाको Site Clearance समयमा नहुनु,

(ख) निर्माण व्यवसायीले समय तालिका (Proposed Schedule) अनुसार कार्यसम्पादन गर्न नसक्नु,

(ग) आयोजनाको लागि आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ, आयात व्यवस्थापन र वस्तु वा सेवाको आपूर्ति समयमा गर्न नसक्नु,

(घ) स्थानीय नागरिकको अवरोध र मागमा विविधिकरण रहँदै जानुः खानेपानी, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी जस्ता माग

(ङ) आयोजनामा आइपर्ने समस्या समाधान गर्न उदासिनता रहनु, नियमित कार्य सम्पादन हुन नसक्दा दैनिक करोडौं नोक्सानी र क्षति व्यहोर्नु पर्दछ तथा विश्वसनीयता माथि प्रश्न समेत उठ्ने गर्दछ,

(च) आयोजना ऐन (Project Specific Act) जारी गर्न नसक्दा आयोजनामा देखिने समस्याको जिम्मेवारी कसैले बहन नगर्नु,

(छ) आयोजना सम्बन्धी वैश्विक रुपमा आएका नविनतम अनुभव र अवधारणा अवलम्बन गर्न नसकिनु,

(ज) आयोजनालाई चार शिफ्टमा कार्यान्वयन गर्ने अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकिनु,

(८) निर्माण व्यवसायीको क्षमता कमजोर रहनु,

(क) निर्माण व्यवसायीको भौतिक, आर्थिक, वित्तीय र प्राविधिक क्षमताको आवधिक आधिकारिक मूल्याङ्कन गर्न नसकिनु,

(ख) आफ्नो क्षमता भन्दा बढीको आयोजना पार्न संयुक्त उपक्रम(Joint Venture) गरी ठेक्का प्राप्त गर्ने र बीचमा लामो समय काम नर्ने परम्परा रहनु,

(ग) निर्माण व्यवसायीमा आकस्मिक र प्राकृतिक प्रकोपजन्य वा अन्य यस्तै प्रकारका समस्याहरु निकाली आयोजनाको म्याद थप गर्ने र मूल्य भेरियशन गर्ने तर्फ ध्यान दिनु,

(घ) विगतमा निर्माण व्यावसाय गर्ने र राजनीतिक शक्तिमा प्रवेश गरे पश्चात उक्त आयोजनाको स्वामित्व हस्तान्तरण (Change Control/Transfer Control) गरी कानूनी रुपमा जिम्मेवारीमा नरहेको बताउने प्रचलन बढ्दै जानु,

(ङ) निर्माण व्यवसायीमा नैतिकता, सदाचारिता, व्यवसायिकता विकास नहुँदा सामूहिक रुपमा निर्माण बन्द (Construction Holiday) संगठित रुपमा घोषणा गर्नु,

(च) निर्माण व्यवसायीका जनशक्तिमा दक्षता, क्षमता विकास गर्न नसकिनु,

(छ) आयोजनाको लागि आवश्यक सम्पूर्ण आधुनिक प्रविधिहरुको अभाव रहनु,

(ज) अन्तर्राष्ट्रिय बोलपत्रदातासँग जे.भी. मा ठेक्का लिने तर आयोजनाको साइटमा Lead Partner को उपस्थिति नहुने प्रवृत्ति रहने,

(९) मानव पुँजीको दिगो व्यवस्थापन र दक्षता विकास नहुनु

(क) आयोजनाको ड्रइङ्ग डिजाइन देखि नै जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्न नसकिएको,

(ख) कर्मचारीहरुको छिटो छिटो सरुवा हुने गरेको,

(ग) कार्यरत कर्मचारीहरुलाई अल्पकालीन, स्वदेशी तथा विदेशी तालिम प्रदान गर्न नसक्दा दक्षता तथा क्षमता विकास गर्न नसकिएको,

(घ) आयोजनामा कार्यरत कर्मचारीहरुलाई प्रोत्साहन भत्ता उपलव्ध गराउन नसकिएको,

(ङ) आयोजनामा कार्यरत कर्मचारीहरुको Probity परीक्षण गर्न नसकिएको,

(१०) आयोजनाको व्यवस्थापकीय दिगोपनाको लागि स्थानीय तह, लाभान्वित समूहलाई जिम्मेवार बनाउन र पूर्वाधार उपयोग कर सोही आयोजनामा व्यवस्थापन गर्न नसक्नु,

(११) अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा समस्याः

(क) विगतमा सम्पन्न भई सञ्चालनमा आएका आयोजनाको पृष्ठपोषण उपयोग गर्न नसक्नु,

(ख) आयोजनाको नियमित सूचना/तथ्याङ्कको प्रयोग गरी नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न नसकिनु,

पुँजीगत खर्च, आर्थिक वृद्धि र राजस्व संकलनको प्रवृत्ति विश्लेषण र अवस्थाः

पछिल्ला आर्थिक वर्षहरुमा कुल विनियोजित बजेटमा पुँजीगत खर्चको अंश घट्दै गएको छ। संघीय सरकारको कुल बजेटमा पुँजीगत खर्चको हिस्सा आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा २३.२ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा २१.२ प्रतिशत रहेको थियो। कुल विनियोजन भएको पुँजीगत खर्च समेत समयमा खर्च हुन नसक्दा पुँजीगत खर्चको आकार समेत न्यून रहन गएको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा पुँजीगत खर्चको अनुपात ५७.२ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा केही सुधार भई सो अनुपात ६१.७ प्रतिशत हुन पुगेको छ। संघीय सरकारको तुलनमा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको पुँजीगत खर्चको अंश तुलनात्मक रुपमा उच्च रहेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को संघीय खर्चमध्ये पुँजीगत खर्च १६.५ प्रतिशत र कुल प्रादेशिक खर्चमध्ये प्रादेशिक पुँजीगत खर्च ६०.७ प्रतिशत रहेको थियो। त्यस्तै, स्थानीय तहको कूल खर्चमध्ये पुँजीगत खर्च ३७.२ प्रतिशत रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा पुँजीगत खर्चको अंश संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा क्रमशः १६.५ प्रतिशत, ५८.० प्रतिशत र ३९.० प्रतिशत रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०७९।०८० सम्म औषतमा २१ देखि २३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको पुँजीगत बजेट आर्थिक वर्ष २०८०।०८१ को बजेट वक्तव्यबाट एक्कासी करिव ४ प्रतिशत पुँजीगत बजेट कटौटी गरी १७ प्रतिशतको हाराहारीमा झारिएको देखिन्छ। साथै, पुँजीगत खर्च भुक्तानी आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर अधिकेन्द्रीत हुने गरेकोमा गत आर्थिक वर्षमा भने केही सुधार भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७८।०७९ मा कुल पुँजीगत खर्चको २९.८४ प्रतिशत असार महिनामा भुक्तानी भएकोमा गत आर्थिक वर्षको सोही महिनामा यस्तो भुक्तानी ३४.७५ प्रतिशत रहेको थियो। एकातर्फ पुँजीगत बजेटको प्रस्ताव नै थोरै हुँने र अर्कोतर्फ खर्चमा न्यून हुने हुँदा यसको आकार र खर्चका सम्बन्धमा गंभिर विश्लेषण गर्न आवश्यक देखिएको छ।

पुँजीगत खर्च विनियोजन र संशोधित पुँजीगत खर्चको प्रवृत्तिः

सि.नं.	आर्थिक वर्ष	पुँजीगत खर्च विनियोजन रकम रु.	पुँजीगत विनियोजन प्रतिशत	पुँजीगत खर्चको प्रतिशत	आर्थिक वृद्धि	राजस्व संकलन
१	२०७७/०७८	३५२ अर्व ९१ करोड	२३.९	६४.८	४.२५%	९३८ अर्व
२	२०७८/०७९	३७८ अर्व १० करोड	२३.१६	५७.२	५.४६%	१०६७ अर्व
३	२०७९/०८०	३८० अर्व ३८ करोड	२१.२	६१.७	२.१६%	९५७ अर्व
४	२०८०/०८१	३०२ अर्व ७ करोड	१७.२५	६३.४७	३.८७%	१०५८ अर्व
५	२०८१/०८२	३५२ अर्व ३५ करोड	१८.९४	खर्च प्रकृयामा	६% प्रक्षेपण	१२६० अर्व लक्ष्य

स्रोतः प्रत्येक आर्थिक वर्षको बजेट बक्तव्य, www.mof.gov.np, www.ird.gov.np/वार्षिक प्रतिवेदन २०८०/०८१

उल्लेखित तथ्याङ्क अनुसार हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७७।०७८, २०७८।०७९, २०७९।०८० र २०८०।०८१ मा क्रमशः ६४.८ प्रतिशत, ५७.२ प्रतिशत, ६१.७ प्रतिशत र ६३.४७ प्रतिशतमात्र पुँजीगत खर्च भएको देखिन्छ। उक्त तथ्याकले पुँजीगत खर्चमा पछिल्ला आर्थिक वर्षहरुमा क्रमिकः गिरावट आएको देखाएको छ। पुँजीगत खर्चको चक्रमा आउने न्यूनताले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा समेत चुनौती सिर्जना गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०७७।०७८, २०७८।०७९ मा ४.२५ प्रतिशत र ५.४६ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि भएकोमा सो भन्दा पछाडिका वर्षहरुमा पुँजीगत खर्चको आकार र आर्थिक वृद्धिको प्रतिशत दुवैमा गिरावट आएको छ। उपरोक्त तथ्याङ्कले पुँजीगत खर्च वृद्धि हुँदा राजस्व संकलन र आर्थिक वृद्धि दुवैमा योगदान गर्ने र पुँजीगत खर्चमा कमी हुँदै दुवै क्षेत्रमा कमी हुने देखाएको छ। यस तथ्याङ्कले पुँजीगत विनियोजनमा सरकारले मुठी कस्नु हुँदैन र चालु खर्चमा भारी कटौती गरी पुँजीगत खर्चमा बजेट विनियोजनको आकार बढाउने पर्दछ भन्ने देखाउँछ ।

पुँजीगत खर्चमा आउने गिरावटले समष्टिगत अर्थतन्त्रमा पर्ने/परेको असरः

मुलुकले संघीय शासन प्रणाली अबलम्बन गरेको करिब एक दशक हुँदै छ। संघीय शासन अंगिकार पश्चात मुलुकमा दिगो शान्ती, सुशासन, विकास र समृद्धि हासिल हुन्छ भन्ने अपेक्षा गरिएको थियो। यसको बलियो आधार वित्तीय संघीयताको पूर्ण कार्यान्वयन हो र यसको आधारमा सबै संघीय ईकाइबाट पुँजीगत खर्चको आकार र गुणस्तर बढ्छ भन्ने थियो। साथै, पुँजीगत खर्चको आकार बढाउन अर्ली बजेट, अख्तियारी प्रणाली, कार्यक्रम संशोधन, भुक्तानी पद्धति, आयोजना बैंक, समन्वय लगायतका पक्षमा नीतिगत, संस्थागत, प्रविधिगत विषयमा थुप्रै सुधारहरु पनि भएका छन्। तथापि, पुँजीगत खर्चमा गिरावट आउने विगतको हविगतमा क्रमभंगता हुन सकेन। यसले समष्टिगत अर्थतन्त्रमा देहायका असरहरु परेको देखिन्छः

(क) न्यून आर्थिक वृद्धिः आर्थिक वृद्धिको पहिलो शर्त लगानी हो। पुँजीगत खर्चको आकारमा आउने गिरावटले न्यून आर्थिक वृद्धिलाई प्रश्रय दिन्छ। पुँजीगत खर्च न्यून हुँदा बजेट तथा कार्यक्रममा राखिने आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य हासिल हुन सकेको देखिदैन।

(ख) रोजगारी सिर्जनामा न्यूनताः सार्वजनिक निकायबाट पुँजीगत खर्चमा कमी आउँदा यसको प्रत्यक्ष असर निजी क्षेत्रमा समेत पर्दछ। सार्वजनिक सेवाबाट क्रिटिकल इन्फ्रास्ट्रक्चर (Critical Infrastructure) जस्तै एअरपोर्ट, सडक, सिंचाई, पुल, खानेपानी, सडकपेटी, ढल, विद्युत उत्पादन, प्रशारण र वितरण, भवन आदिमा हुने न्यून लगानीले निजी क्षेत्रको व्यापारिक चक्रमा कमी आउँदा रोजगारी सिर्जनामा समेत कमी आएको छ।

(ग) सार्वजनिक निकायको क्षमता, दक्षता तथा सरकारको ख्यातिमा कमीः पुँजीगत खर्चमा हुने न्यूनताले सरकारी निकायको विनियोजन दक्षता, कुशलता माथि प्रश्न उठ्छ। पुँजीगत खर्चको लागि विनियोजन भएको रकम रकमान्तर भई अन्य क्षेत्रमा प्रवाह हुँदै जान्छ। यसले असल शासन सञ्चालनमा धक्का पुग्दछ र सरकारको विश्वसनीयतामा कमी ल्याउँदछ।

(घ) सार्वजनिक ऋणको आकारमा वृद्धि हुँदै जानेः सरकारको पुँजीगत खर्चमा हुने न्यूनताले अर्थतन्त्रको चक्रमा प्रभाव पर्दछ। यसले राजस्व संकलनमा कमी ल्याउँछ। राजस्व संकलनमा कमी आउँदा न्यून वित्त परिपूर्ति गर्न सरकारले सार्वजनिक ऋण उठाउनु पर्दछ र यसले सार्वजनिक ऋणको आकारमा क्रमशः वृद्धि गर्दै लैजान बाध्य तुल्याउँछ।

(ङ) मुद्रास्फीतिमा चाँप पर्नेः पुँजीगत खर्च न्यून हुँदै जाँदा लङ्गरनमा बजारमा वस्तु तथा सेवाको माग र आपूर्ति बीचमा असन्तुलन हुन्छ र अन्तत्वगत्वा मुद्रास्फीतिमा चाँप पर्दै जान्छ।

(च) आर्थिक विविधीकरणमा कमी हुनेः पुँजीगत खर्चमा हुने न्यूनताले निजी क्षेत्रले समेत नयाँ नयाँ वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र वितरणमा प्रोत्साहित नहुने तथा भईरहेका उद्योगहरुले समेत परम्परागत उद्योगहरुलाई अद्यावधिक नगर्ने हुँदा आर्थिक विविधीकरणमा समेत धक्का पुग्दछ।

(छ) आर्थिक तथा वित्तीय असमानतामा वृद्धि हुंदै जानेः पुँजीगत खर्चमा कमी हुँदा भौगोलिक रुपमा असन्तुलन बढ्ने तथा आर्थिक विकास सन्तुलनमा नहुँदा आर्थिक तथा वित्तीय असमानता फराकिलो हुँदै जाने देखिन्छ।

(ज) वित्तीय क्षेत्र कमजोर हुनेः पुँजीगत खर्चको आकार साँघुरो हुँदै जाँदा आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना कम हुँदै जाँदा व्यक्तिको आयस्रोत कमजोर हुन्छ र यसले बजार अर्थतन्त्रमा खर्चयोग्य आय साँघुरो हुँदै जाँदा बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र, बीमा तथा पुँजीबजार लगायतका वित्तीय क्षेत्रमा धक्का पुग्दछ र क्रमशः वित्तीय क्षेत्र कमजोर हुँदै जान्छ।

(झ) **मानव पुँजी निर्माणमा कमी आउनेः** आयोजनामा हुने पुँजीगत खर्च कमजोर हुँदा शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता क्षेत्रमा सरकारले खर्च कटौति गर्दै जानु पर्ने हुन्छ। यसले दीर्घकालमा मानव पुँजी निर्माणमा हुने लगानी मै कमी ल्याउँदछ।

(ञ) **राजस्व संकलनमा कमी आउनेः** पुँजीगत खर्चको राजस्व संकलनमा प्रत्यक्ष र सोझो सम्बन्ध रहेको हुन्छ। पुँजीगत खर्च जति कमजोर हुँदै जान्छ, यसले आयात तथा निर्यातमा असर पार्दछ। भंसार, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क र आयकर राजस्व संकलनमा समेत क्रमशः कमी हुँदै जान्छ।

(ट) **राष्ट्रिय बचत, उपभोग र लगानीमा कमी आउनेः** पुँजीगत खर्चको आकार वृद्धि हुँदा बजारमा उत्पादन, बिक्री वितरण र उपभोगमा कमी आउँदा यसले राष्ट्रिय बचतमा असर पर्दछ। वचतमा आउने कमीले उपभोग र लगानीमा असर गर्दछ।

(ठ) **गरिवी न्यूनीकरण लगायतका सार्वजनिक नीतिको कार्यान्वयनमा कठिन हुनेः** सरकारको नियमित, आकस्मिक र विकासात्मक गतिविधि सञ्चालन गर्न स्रोतको आवश्यकता पर्दछ। पुँजीगत खर्चमा हुने कमीले राजस्व संकलन न्यून हुन जान्छ। रोजगारी सिर्जनाका अवसरहरु साँघुरो हुने, आयआर्जन कमी हुने हुँदा गरिबी न्यूनीकरणमा धक्का पुग्दछ। साथै, सरकारसँग आवश्यकतानुसारको स्रोतमा चाँप पर्दा अन्य सार्वजनिक नीतिहरुको कार्यान्वयनमा समेत असर पर्दछ।

(ड) **बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा असर पर्दछः** पुँजीगत खर्चमा हुने न्यूनताले पुँजीगत वस्तु तथा सेवाको आयातमा कमी हुनजान्छ। स्वदेशमा वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा कटौति हुँदै जान्छ र निर्यातमा समेत धक्का पुग्दछ। पुँजीगत खर्चमा कमी आउँदा मुलुकमा विदेशी विनिमय सञ्चितिको आकार वृद्धि हुन्छ र विदेशी विनिमय फजुल खर्चको भुक्तानीमा वृद्धि हुँदै जान्छ। यसले बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा समेत प्रत्यक्ष असर पार्दछ।

(ढ) **आमनागरिकको पूर्वाधार उपयोगको अवसर गुम्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ।**

सोह्रौं योजनाले पुँजीगत खर्च क्षमता अभिवृद्धिमा औंल्याएका मुख्य सवालहरु तथा चुनौतीहरुः

वित्तीय स्रोत साधन तथा सार्वजनिक ऋण उत्पादनमूलक क्षेत्रमा प्रवाह गर्नु, कुल स्थिर पुँजी निर्माणका लागि सरकारले पुँजीगत खर्च वृद्धि गर्ने गरी लिएको नीतिलाई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्नु, कुल सरकारी खर्चमा पुँजीगत खर्चको योगदान अभिवृद्धि गर्नु, स्थिर पुँजी निर्माणका लागि छनौट भएका आयोजना अपेक्षित समय र लागतमा सम्पन्न गर्नु, आयोजनाको छनौट गर्दा तयारीको अवस्था, स्रोत सुनिश्चितता, खर्च क्षमता र प्रतिफलका आधारमा प्राथमिकीकरण गरी पुँजीगत खर्च क्षमता वृद्धि गर्नु, आयोजना व्यवस्थापनमा दक्षता हासील गर्न उच्च प्रतिफलयुक्त

आयोजनामा स्रोतको सुनिश्चितता गर्नु जस्ता विषयहरुलाई सोह्रौं योजनाले मुख्य सवाल तथा चुनौतिहरुको रुपमा उल्लेख गरेको छ।

पुँजीगत खर्चको आकार र गुणस्तर वृद्धि गरी समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरुः

अर्थ मन्त्रालय, विषयगत मन्त्रालय, आयोजना कार्यान्वयन इकाई, प्रधानमन्त्री कार्यालय र दातृ निकायबीच स्वच्छ समन्वय कायम गर्ने, समस्या पहिचान गर्ने, समाधानको लागि दैनिक पहल गर्नु पर्दछ। यसका लागि देहायका सुझावहरु प्रस्तुत छनः

१. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन अनुसार आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र वार्षिक बजेटबीच समन्वय कायम गरी आयोजना बैंक तयार गर्ने, आयोजना चेक लिस्टको आधारमा आयोजना छनोट गर्ने, बजेट सीमा र मार्गदर्शनको पालना गर्ने,

२. आयोजना छनोटका मापदण्ड (DRID) विना आयोजना प्रस्ताव गर्ने जिम्मेवार पदाधिकारीलाई कडा कारवाही गर्ने,

३. विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन गरी आयोजना प्रतिवेदन, आयोजना कार्यान्वयन मोडालिटी र स्रोतको सुनिश्चितता गरेर मात्र बहुवर्षीय आयोजना अगाडि बढाउनु पर्ने,

४. आयोजना कार्यान्वयन कानुन तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने आयोजना प्रमुख र ठेकेदारलाई आयोजना कार्यान्वयनमा जिम्मेवार बनाउनु अपरिहार्य छ,

५. संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचमा अनुशासित भएर समन्वय कायम गर्नु पर्दछ,

६. जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ संशोधन गरी जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा र बस्ती स्थानान्तरणमा सरल प्रक्रिया अबलम्बन गर्ने, ऐन कानुन नियन्त्रणात्मक भन्दा सहजीकरण गर्ने मनसायबाट तयार गर्ने,

७. वन ऐन, २०७६ संशोधन गरी EIA/IEE गर्न वन क्षेत्रमा प्रवेश गर्दा नै कटान हुने रुखको संख्या र जात तथा प्रयोग हुने क्षेत्रफल यकिन तथा रुख कटान र वन क्षेत्रको प्रयोग लगायतका सबै काम एकैपटक गर्ने गरी लचक र विकास मैत्री कानुन तर्जुमा गर्ने,

८. आयोजना र युटिलिटि ऐन (Project and Utility Corridor Act) तर्जुमा गर्ने,

९. स्रोतको वास्तविक पहिचान तथा उपलब्धता विना बहुवर्षीय ठेक्काको स्रोत सहमति दिने अनियन्त्रित प्रवृत्ति पूर्णतय बन्द गर्नुपर्ने तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाबाहेक अन्यका हकमा स्रोत सहमतिको अवधि बढीमा तीन वर्षको भन्दा बढी हुन नदिने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,

१०. सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कानुनलाई संशोधन गरी सरल, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउनु पर्ने, ई–बिडिङ्गलाई थप व्यवस्थित बनाई पूर्ण उपयोग गर्ने। आयोजनाको म्याद पटक पटक थप गर्ने, भेरिएशन संशोधन गर्ने गलत अभ्यासलाई रोक्ने, संझौता हुने वित्तिकै उपलव्ध गराउने मोबिलाईजेशन पेश्की नदिई कार्यसम्पादनको आधारमा भुक्तानी हुने व्यवस्था मिलाउने,

११. निर्माण व्यवसायीलाई सक्षम, दक्ष, पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउन उनीहरुलाई समय समयमा तालिम, अनुशिक्षण, प्रशिक्षणको व्यवस्था मिलाउने, निर्माण व्यवसायीको लिड पार्टनरलाई जवाफदेही बनाउने,

१२. निर्माण सामाग्रीहरुको आपूर्ति सहज बनाउन वातावरणीय अध्ययनबाट उपयुक्त भनी पहिचान गरिएका खानीबाट ढुंगा, गिटी, बालुवा निकाल्न सक्ने व्यवस्था मिलाउने। अब क्रमशः नदीजन्यबाट खानीजन्य जाने प्रबन्ध मिलाउने,

१३. नियामकीय तथा न्यायिक निकायबाट काम नै रोक्ने गरी निर्णय नगर्ने र क्रिम निर्णय शीघ्र गर्ने, कानुनसम्मत कार्यसम्पादन गर्ने पदाधिकारीहरुलाई प्रोत्साहन स्वरुप सार्वजनिक रुपमा नियामकीय निकायबाट पुरस्कृत गर्ने, मनोवल बढाउने र सही नगर्ने, पन्छाउने, सही गर्न डराउने पदाधिकारीलाई कारबाही गर्न उत्तरदायित्व सम्बन्धी ऐन जारी गर्ने,

१४. आयोजना अवधिभर जनशक्तिको सरुवा नहुने प्रबन्ध मिलाउने, जनशक्तिमा जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व कायम गर्ने व्यवस्था मिलाउने,

१५. आयोजनाको वित्तीय प्रगति र भौतिक प्रगतिलाई समानान्तर रुपमा हेर्ने प्रणाली विकास गर्ने, आयोजनाको गुणस्तर जाँच गर्न राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको क्षमता विकास गरिनु पर्दछ।

१६. नतिजामूलक अनुगमन प्रणाली अवलम्बन गरी समय, गुणस्तर र लागतमा ध्यान राखी राम्रो काम गर्ने ठेकेदार तथा आयोजना प्रमुखलाई पुरस्कृत गर्ने, काम नगर्ने कर्मचारी र दायित्वबाट पन्छिने ठेकेदारलाई प्रचलित कानुन बमोजिम समयमै कारबाही गर्ने व्यवस्था कडाईका साथ कार्यान्वयन गर्न सकिएमा पुँजीगत खर्चमा सुधार हुनेछ।

निष्कर्षमाः

पुँजी निर्माणका लागि राज्य/सरकारबाट गरिने खर्च पुँजीगत खर्च हो। पुँजीगत खर्चले मुलुकमा विद्यमान स्रोतसाधनको उपयोग गरी आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सिर्जनामा मात्र होइन राजस्व संकलनमा समेत गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। चालुखर्च दैनिक उपभोगमा खर्च भएर जाने हुँदा विकासमा यसको भूमिका प्रायः शून्य नै हुन्छ। रोजगारी र विकासका लागि पुँजीगत खर्च नै अनिवार्य आवश्यकता हो। पुँजीगत खर्चले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा समेत उपरोक्तानुसार असर र प्रभाव पारिरहेको छ। आर्थिक सर्वेक्षण २०८०।०८१ ले पुँजीगत खर्च

बढाउन संस्थागत सुधार, विनियोजन दक्षतामा सुधार तथा समग्रमा खर्चको गुणस्तर र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने र खर्चको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने प्रणाली र कार्यपद्धतिको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ भनी उल्लेख भएको छ। सर्वेक्षणले खुटाएको विषयमा यथाशीघ्र सुधार गरी अगाडि बढ्न आवश्यक छ। साथै पुँजीगत खर्चमा चामत्कारिक सुधार ल्याउन बजेट कार्यान्वयनका लागि शुरुआत चरणदेखि नै माथि प्रस्तुत गरिएका सुझावहरु कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ। यसो गर्न सकिएको खण्डमा हाम्रो पुँजीगत खर्चको वर्तमान निराशाजनक स्थितिलाई उल्टयाउन पक्कै पनि सहयोग गर्छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

– नेपालको संविधान, कानुन किताव व्यवस्था समिति, बबरमल, काठमाडौं।

– सोह्रौं योजना, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, सिंहदरबार।

– आर्थिक वर्ष २०७६।०७७ देखि २०८०।०८१ सम्मको बजेट बक्तव्य, आर्थिक सर्वेक्षण, अर्थ मन्त्रालय सिंहदरबार।

– देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०८०।८१ को वार्षिक तथ्याँकमा आधारित), नेपाल राष्ट्र बैंक ।

– अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग तथा महालेखा परीक्षकको संवैधानिक वार्षिक प्रतिवेदन, सालवसाली ।

– वार्षिक प्रतिवेदन २०८०/०८१, आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट ।

– प्रशासन पत्रिका, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको आवश्यकता

✍ गोकुल बाँस्तोला♦

बिषय प्रवेश

राज्यका दैनिक क्रियाकलापहरू सञ्चालनका लागि इन्धनको भूमिका सार्वजनिक वित्तले निर्वाह गर्ने गर्दछ। सरकारका हरेक गतिविधिका लागि आवश्यक सार्वजनिक स्रोतको प्राप्ति, सार्वजनिक खर्च, खर्चको लेखांकन, प्रतिवेदन, लेखापरीक्षण एवं उत्तरदायित्व निर्वाहसम्मका कार्यहरूको समग्र व्यवस्थापन नै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हो। यस अर्थमा सरकारका वित्तीय गतिविधिहरूको समग्र व्यवस्थापन नै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको रुपमा लिन सकिन्छ।सरकारका वित्तीय गतिविधिहरूमा श्रोतको प्राप्ति, श्रोतको वितरण, उपयोग र त्यसको परीक्षण, उत्तरदायित्व निर्वाह लगायतका विभिन्न पक्षहरू समेटिएका हुन्छन्। मुलत: सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनले सरकारको आम्दानी र खर्चसँग सम्बन्धित नीति तथा कानून, संस्था, प्रणाली एवं कार्यविधि तथा कार्यप्रक्रियाको समग्रतालाई जनाउँछ। सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन मुख्यत: बजेट चक्रमा केन्द्रित रहन्छ जसअन्तर्गत सरकारको आम्दानी वा राजस्व परिचालन, सरकारी खर्च, न्यून वित्तको अवस्थामा सार्वजनिक ऋण परिचालन, वैदेशिक सहायताको व्यवस्थापन, लेखापरीक्षण एवं संसदीय जाँचपरख लगायतका बिषयहरू समेटिएका हुन्छन।

शासकीय गतिविधि सञ्चालनका क्रममा दैनन्दिनी गर्नुपर्ने जुनसुकै क्रियाकलापहरू होस वा विकास निर्माणका कार्यहरू सम्पन्न गर्न अथवा सरकारी सम्पति तथा दायित्वको व्यवस्थापन गर्ने बिषय पनि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन कै दायरा भित्र पर्दछ ।सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन बेगर राज्यका राजकीय क्रियाकलापहरू सबै ठप्प हुन जान्छन अर्थात शासन सञ्चालन हुनै सक्दैन। यस प्रकारको अहम महत्व रहेको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई परिणाममुखी जिम्मेवार एवं प्रभावकारी बनाउन मावनस्रोतको सबै भन्दा महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ। मानवस्रोत मात्रको उपलब्धताले नपुगी सक्षम उत्प्रेरित र क्रियाशील जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ। सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा संलग्न मानवस्रोतको क्षमता विकास गरेर उत्प्रेरित नगराउँदा सम्म मुलुकले खोजेको समग्र सुशासनको लक्ष्य हासिल गर्न निकै कठिन हुन्छ।

शब्दकुञ्जीः *करको, उत्कृष्ट अभ्यास, जनशक्ति व्यवस्थापन*

♦ उप सचिव, नेपाल सरकार

जनशक्तिको क्षमता विकास

तालिमबाट कर्मचारीहरूको ज्ञान, सीप अभिबृद्धि हुन जाने र कर्मचारीहरूको धारणा (Attitude) परिवर्तन पनि हुन्छ जसबाट कार्यसम्पादनमा निखारता आउने अपेक्षा र मान्यता राखिएको हुन्छ। तालिम एक पटक लिएर मात्र पुग्ने बिषय पनि होइन, यो नियमित रुपमा आवश्यक पनि पर्दछ। सिक्ने सिकाउने कुराहरू दैनन्दिनी कार्यस्थलमा पनि हुने गरेको भएता पनि औपचारिक तालिमलाई त्यस प्रकारको कार्यस्थल तालिमको विकल्प हुन सक्दैन। नेपालको सार्वजनिक सेवामा कार्यरत जनशक्तिहरूको क्षमता विकासका लागि तालिमको महत्वलाई आत्मसात र मनन् गर्दै एकातिर कर्मचारी सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनहरूमा नै तालिम लिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ भने अर्कोतिर तालिमलाई कर्मचारीको वृत्ति विकाससँग पनि आवद्ध गरिएको पाइन्छ। यसका अलावा विभिन्न सार्वजनिक निकायहरूका स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमहरूमा आधारित भएर पनि विभिन्न विषयका छोटो अवधिका प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू विभिन्न तहमा विभिन्न प्रकारबाट सञ्चालन हुँदै आएका छन जसले कुनै न कुनै रुपमा जनशक्तिको क्षमता विकासमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

क्षमता विकास एवं प्रशिक्षण सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालनको वर्तमान अवस्था

नेपालको सार्वजनिक सेवाको क्षेत्रमा प्रशिक्षणका लागि विभिन्न संस्थाहरू क्रियाशिल रहेका छन। नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र, भूमि व्यवस्थापन प्रशिक्षण केन्द्र लगायतका प्रशिक्षण संस्थाहरू केन्द्रीय तहमा क्रियाशिल रहेका छन। यसका अलावा मुलुकले संघीय प्रणाली अबलम्वन गरे पश्चात प्रदेश सरकारहरूले पनि प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान वा प्रदेश सुशासन केन्द्र आदि नाममा यस प्रकारका संस्थाहरू स्थापना गरी तालिम तथा प्रशिक्षण कार्यलाई अगाडि बढाउँदै आएका छन। नेपाल सरकारको हकमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित रहने गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र क्रियाशिल रहि आएको छ त्यसै गरी समग्र प्रशासन तथा व्यवस्थापनका बिषयमा प्रशिक्षणका लागि नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान स्थापना भइ सञ्चालनमा रहेका मात्र नभई यी संस्थाहरूले एक प्रकारको स्तर र गुणस्तर पनि कायम गरिसकेको देखिन्छ ।

प्रशिक्षण केन्द्र बाहेकका विभिन्न तहका सरकारी निकायहरूले आफ्नो बार्षिक कार्यक्रममा राखेर तालिम/ प्रशिक्षण सञ्चालन गर्दै आएका छन नै यसका अलावा विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरू एवं अन्तरराष्ट्रिय दातृ निकायहरू समेतको संलग्नतामा विविध प्रकारका अल्पकालिन तालिमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन। कुनै दातृ निकायको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहयोगमा कुनै गैर सरकारी संस्थाहरूकले आफूखुसी रुपमा आफूलाई मन लागेको अवधिको आफूले नै निर्धारण गरेको पाठ्यक्रममा आधारित भएर स्वतन्त्रतापूर्व विभिन्न नाममा तालिम/क्षमता विकास कार्यक्रम निर्वाध रुपमा सञ्चालन हुँदै आएका छन भने सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन जस्तो महत्वपूर्ण बिषयमा

प्रशिक्षण दिने प्रशिक्षकको समेत न्यूनतम योग्यता हुनै पर्ने व्यवस्था छैन। जस्ले, जति बेला पनि,जुन बिषयमा पनि प्रशिक्षक बन्न पाउने, बन्न मिल्ने अवस्था विद्यमान छ।

हाल विभिन्न सरकारी एवं सार्वजनिक निकायहरूबाट छुट्टाछुट्टै र आफ्नो वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम अनुसार वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा अल्पकालिन तथा दीर्घकालिन तालिमहरू सञ्चालन हुँदै आएको भए तापनि यी विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालित तालिममा एकरुपता हुन सकेको पाइदैन। तालिममा समावेश गरिनुपर्ने न्यूनतम विषयवस्तु, तालिमको पाठ्यक्रम, प्रति तालिम सत्रको समयावधी, प्रशिक्षण विधी, प्रशिक्षकहरूको न्यूनतम योग्यता एवं अनुभव जस्ता विषयमा आधारभूत मापदण्ड वा समानता नरहेको र विविधता रहेको अवस्था छ ।सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विषयमा सञ्चालन हुने तालिममा एउटा न्यूनतम standard कायम गर्नु जरुरी रहेको छ ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी आधारभूत ज्ञानको आवश्यकता

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिम अहिले मूलत: नेपाल सरकारका राजस्व, लेखा र लेखापरीक्षण समूहमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई सेवा प्रवेश र सेवाकालिन तालिम प्रदान गर्दै आइएको छ भने छोटो अवधिका विभिन्न तालिमहरू यी सेवा समूहका अलावा अन्य सहायकस्तरका कर्मचारीहरूलाई पनि प्रदान गर्दै आइरहेको छ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी आधारभूत र न्यूनतम तालिम सबै तहका सरकारका सबै सेवा समूहका एवं सबै सार्वनजिक निकायका जनशक्तिहरूलाई आवश्यक छ किनकि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको आधारभूत ज्ञान र सीपको अभावमा सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता आउन गाह्रो हुने, आर्थिक अनुशासन कायम गर्न नसकिने र नागरिकले तिरेको करको मूल्य (Value for Money) कायम गर्न गराउन सकिदैन। कतिपय अवस्थामा सार्वजनिक कोषको अपव्यय पनि हुन जान्छ। सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनले समेटले सरकारको बजेट चक्रका सबै चरणहरूको आधारभूत ज्ञान र सो सम्बन्धी न्यूनतम सीपबाट सरकारको वजेट तर्जुमा, कार्यान्वयन, लेखांकन, लेखापरीक्षण लगायतका सबै चरणका कार्यहरूमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सकिन्छ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी सेवाकालिन तालिम सम्बन्धित सेवा समूहका कर्मचारीहरूलाई केन्द्रित गरिनु जरुरी हुन्छ भने छोटो अवधिको आधारभूत तालिम सबै सेवा समूहका जनशक्तिहरूलाई आवश्यक रहेको हुन्छ। नेपाल सरकारका केन्द्रिय निकायमा कार्यरत अधिकृतस्तरका र योजना तर्जुमामा संलग्न कर्मचारीहरूलाई नै नेपाल सरकारले प्रयोगमा ल्याएको आर्थिक संकेत, बर्गिकरण र व्याख्याका सम्बन्धमा न्यूनतम जानकारी हुन नसक्दा बजेट तर्जुमा गर्दा प्रस्तावित कार्यक्रम अनुरुपको खर्च शीर्षकहरू नमिलाई बजेट प्रस्ताव भएको सोही अनुरुप बजेट स्वीकृत भएको र कार्यान्वयनका बेलामा जटिलता देखापरी कार्यक्रम संशोधन एवं रकमान्तर

गर्नु परेको निकै पटक अनुभव गरिएको छ ।सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा प्रत्यक्ष कार्यरत जनशक्तिहरूलाई मात्र नभई अधिकृतस्तर देखि माथिका सबै तहका पदाधिकारिहरूलाई तालिम/प्रशिक्षण/ अनुशिक्षण/ अन्तरक्रिया आदिका माध्यमबाट सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी न्यूनतम सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक अभ्यासको बारेमा जानकारी हुने गरी व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक छ।

राजनीतिक पदाधिकारीहरूलाई पनि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका बिषयमा आधारभूत ज्ञान हुनु अनिवार्य रहेको देखिन्छ ।राजनीतिक पदाधिकारीहरू निर्वाचन मार्फत जनताको म्यान्डेट लिएर आउने र आफुले आम जनतासँग गरेका प्रतिवद्धतालाई कार्यान्वयन गर्न खोज्नु स्वाभाविक नै हो। यस कार्यमा सार्वजनिक कोषको उपयोग बेगर यो कार्य सम्भव हुँदैन। सार्वजनिक कोषको परिचालन एवं उपयोगसँग जोडिएका सबै कार्यहरूसँग राजनीतिक पदाधिकारीहरू प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा संलग्न हुने अवस्था रहन्छ। यस अवस्थामा सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी बनाउन र वित्तीय अनुशासन कायम गर्नका लागि पनि राजनीतिक पदाधिकारीहरूलाई सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन र वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी न्यूनतम जानकारी हुनु बाञ्छनीय हुन्छ ।स्थानीय तहका राजनीतिक पदाधिकारीहरू आर्थिक कारोबार एवं यस सम्बन्धी निर्णयमा सोझै जोडिनु पर्ने हुन्छ। प्रदेश र संघीय तहका राजनीतिक पदाधिकारीहरू मुलत कार्यकारी तहमा रहने पदाधिकारीहरू आर्थिक कारोबारमा प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने अवस्था देखिन्छ भने विधि निर्माणमा त प्रत्यक्ष संलग्नता त छँदैछ ।आर्थिक कारोबार होस अथवा कानून निर्माणको भूमिकामा रहे पनि सार्वजनिक जिम्मेवारीमा रहने सबै राजनीतिक पदाधिकारीहरूलाई समेत एक तहको यस प्रकारको ज्ञानको जरुरत पर्दछ ।

मुलुकको संवैधानिक निकाय महालेखापरीक्षबाट सार्वजनिक कोषको उपयोगका बारेमा भएको लेखापरीक्षण पश्चात प्रकाशन हुने वार्षिक प्रतिवेदनहरूले सार्वजनिक आय व्यय रीतपूर्वक र कानून सम्मत नहुँदा कायम भएको बेरुजुको अङ्क ठुलो रहँदै आएको छ। बेरुजु बढ्नु भनेको आर्थिक अनुशासन कमजोर भएको सङ्केत त हुँदै हो सो बाहेक प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रुपमा सार्वजनिक कोषको अपव्यय एवं कतिपय अवस्थामा अनियमितता पनि भएको अवस्था हो ।सार्वजनिक निकायहरूमा सामान्यतया बेरुजु भनेको आर्थिक प्रशासन शाखाको जिम्माको बिषय हो भन्ने खालको मान्यता देखिन्छ जुन पूर्ण सत्य होइन ।बेरुजु सिर्जना हुनुमा आर्थिक प्रशासन शाखा भन्दा पनि बढी त Core कार्यसम्पादन गर्ने सम्बन्धित महाशाखा, शाखा वा कर्मचारीहरू नै जिम्मेवार हुनुपर्छ। कानूनले तोकेका प्रक्रिया र व्यवस्थाको पालना गरी बेरुजु आउनै नदिने दायित्व आर्थिक कारोबारसँग सम्बन्धित सबैको हो। आर्थिक अनुशासनहिनता र बेरुजुको न्यूनिकरण वा उत्पन्न

हुनै नदिनका लागि पनि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको एक तहसम्मको जानकारी सबै सरोकारवालाहरूमा हुनु अत्यावश्यक छ ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

नेपालमा सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिलाई दक्ष, सीपयुक्त एवं क्षमतावान बनाउन आवश्यक तालिम एवं प्रशिक्षण सञ्चालनका साथै सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने गराउने लगायतका उद्देश्य राखेर नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयको मातहतमा रहेर सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र क्रियाशिल रहि आएको छ। नेपाल सरकारको तर्फबाट सार्वजनिक वित्तको बिषयक्षेत्रमा केन्द्रित भएर तालिम प्रदान गर्ने यो नै आधिकारिक प्रशिक्षण संस्था हो। बि.सं. २०३७ साल फागुन २९ गते राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको नामबाट स्थापना भएको यस तालिम केन्द्र नेपाल सरकारको मिति २०७५।०१।०४ को निर्णयबाट अलि फराकिलो स्वरुपमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको वर्तमान नाममा परिवर्तन भएको हो। केन्द्रले सार्वजनिक निकायहरूमा सार्वजनिक वित्तसँग सम्बन्धित कार्यमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि तालिम आवश्यकता पहिचान गर्ने, तालिम पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने, सेवाकालीन तथा विशिष्टीकृत प्रकृतिका तालिमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ। आफ्नो जिम्माको कार्यमा गुणस्तरको सुनिश्चाताको लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको गुणस्तर प्रमाणपत्र (ISO 2001:2015) समेत यस तालिम केन्द्रले प्राप्त गरेको छ।

सार्वजनिक वित्तको कुशलतापूर्वक व्यवस्थापन गर्न राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गरी संस्थागत सुदृढीकरण गर्न सघाउ पुऱ्याउने दृष्टिकोण राखेको केन्द्रले सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिको लागि सेवाप्रवेश, सेवाकालिन, विशिष्टिकृत तथा अल्पकालीन तालिमको माध्यमबाट पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने, सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा प्रदान गर्ने ज्ञान केन्द्रको रुपमा विकास गर्ने, केन्द्रलाई सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू संग्रह गरी सुरक्षित रुपमा राख्ने अभिलेख केन्द्र (Documentation Centre) को रुपमा विकास गर्ने, सक्षम, प्रशिक्षित र उत्प्रेरित प्रशिक्षकको माध्यमबाट तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने रणनीतिक लक्ष्यहरू लिएको देखिन्छ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको आवश्यकता

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय मातहतको विभागस्तरको कार्यालयको रुपमा सञ्चालनमा रहेको छ। यस केन्द्र नेपाल सरकारका सहसचिवको नेतृत्वमा रहने विद्यमान व्यवस्था छ भने अन्य जनशक्तिहरू सबै नेपाल सरकारका सेवामा रहेका जनशक्तिहरू नै हुन।केन्द्र प्रमुख लगायत अन्य जनशक्तिको नियमित सरुवा हुने गरेको हुँदा प्रशिक्षकहरुमा

प्रशिक्षण कार्यमा विशिष्टता र पूर्ण व्यवसायिकता हासिल हुन सकिरहेको छैन। तालिम केन्द्रमा रहँदा प्रशिक्षकको भूमिका र अन्य निकायमा गएपछि अरु नै भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने अवस्था छ। केन्द्रले तालिम सञ्चालनका दौरानमा भने विभिन्न विषय विज्ञ तथा विद्वत व्यक्तित्वहरूलाई आमन्त्रण गर्ने गरेको छ। तालिम केन्द्र मन्त्रालय मातहतको विभागीय कार्यालयको रुपमा रहेको हुँदा स्वायत्त एवं सार्वजनिक वित्त क्षेत्रको सिकाईको लागि उत्कृष्टताको केन्द्र Centre of Excellence वा Learning Hub रुपमा स्थापित गर्न यसलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठान बनाउनु आवश्यक छ। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कुनै पनि अवधि र प्रकारका तालिम/प्रशिक्षण/क्षमता विकासका कार्यक्रमका लागि एउटा न्यूनतम मानक कायम गर्न, तालिमको पाठ्यक्रम निर्धारण गर्न एवं सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका तालिमहरुमा एकरुपता कायम गरी साझा बुझाई स्थापित गर्न गराउन जरुरी भएकोले पनि यस प्रकारको राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको आवश्यकता रहेको देखिन्छ। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा भएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूमा समेत यस खालको सवल र नेतृत्वदायी निकायको परिकल्पना गरिएको पाइन्छ। विभिन्न प्रकारका अन्तरक्रिया छलफल कार्यक्रमहरूमा हालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रलाई प्रतिष्ठान बनाउने बिषयले पनि स्थान पाउने गरको छ ।

नेपालमै नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, राष्ट्रिय न्यायीक प्रतिष्ठान आ-आफ्नो क्षेत्रमा अग्रणी संस्थाका रुपमा स्थापित भइसकेका छन। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको क्षेत्रमा यस्तै प्रकारको निकाय बनाउनका लागि पनि प्रतिष्ठानको आवश्यकता परेको हो । वर्तमान सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रलाई कानूनी र संस्थागत रुपमा बलियो बनाई प्रतिष्ठानमा रुपान्तरण गर्न सकिन्छ। प्रतिष्ठानको स्वायत्तताका लागि यसलाई कानूनी रुपमा नै बलियो र स्पष्ट जिम्मेवारी किटान गरिनु पर्दछ ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको भूमिका र कार्यक्षेत्र

प्रस्तावित सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठान सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको क्षेत्रमा आधिकारिक र उच्च स्तरको प्राज्ञिक केन्द्रको रुपमा रहने छ। यस्को कार्यक्षेत्र हालको तालिम केन्द्रको तुलनामा व्यापक र गहन हुनुपर्छ ।केवल तालिम मात्र प्रदान गर्ने नभएर अन्य महत्वपूर्ण कार्यसम्पादनको जिम्मेवारी समेत प्रस्तावित संस्थालाई दिइनु पर्छ । मुख्यत: प्रतिष्ठानका लागि निम्न तीन प्रकारका जिम्मेवारी तोकिनु उपयुक्त हुन्छ;

क. तालिमको पाठ्यक्रम निर्माण, स्वीकृति, तालिम/प्रशिक्षण सञ्चालन

ख. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा खोज, अध्ययन, अनुसन्धान, प्रकाशन

ग. सरकारका लागि विज्ञ परामर्श उपलब्ध गराउने परामर्शदात्रि भूमिका

प्रतिष्ठानको पहिलो जिम्मेवारीका रुपमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा विभिन्न तह र अवधिको तालिमका लागि पाठयक्रम तयार, स्वीकृति र लागू गर्ने गराउनु पर्दछ। तालिमको पाठ्यक्रम निर्धारण गर्दा सहायक स्तर, मध्यम व्यवस्थापक, उच्च व्यवस्थापन तह एवं राजनीतिक पदाधिकारीहरू एवं नेतृत्वका लागि कार्य जिम्मेवारी र भूमिका अनुसार जिम्मेवारीलाई प्रत्यक्ष सहयोग पुग्ने गरी तयार गरिनु पर्दछ । अल्पकलिन मध्यमकालिन एवं दीर्घकालिन अवधिको तालिम सञ्चालनका लागि वार्षिक क्यालेण्डर बनाएर सोही बमोजिम प्रशिक्षण सञ्चालनको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । सरकार वाहेकका निकायहरूबाट सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका क्षेत्रमा कुनै पनि अवधिको तालिम र प्रशिक्षण प्रदान गर्नुपर्ने भएमा प्रतिष्ठानबाट स्वीकृत भए बमोजिमका पाठ्यक्रममा आधारित भएर मात्र गर्न पाउने व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुन्छ। प्रतिष्ठान संस्थागत रुपमा सवल नहुँदासम्म प्रतिष्ठानले निर्धारण गरेको पाठ्यक्रममा आधारित भएर प्रतिष्ठानको समन्वयमा अन्य तालिम प्रदायक संस्थाहरूको सहकार्यमा देशका विभिन्न स्थानहरूमा तालिमको सञ्चालन गर्न सकिन्छ। सबै तहका सरकारी पदमा एवं सबै सार्वजनिक निकायमा सेवा प्रवेश गर्ने नवप्रवेशी जनशक्तिको पदस्थापन हुनु अगाडि आधारभूत तालिम लिएको हुनै पर्ने कानूनी/ नीतिगत व्यवस्था गरी सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको आधारभूत तालिम लिएपछि मात्र जिम्मेवारीमा खटाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

राजनीतिक पदाधिकारीहरुका लागि समेत सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी आधारभूत जानकारी हुनु अपरिहार्य छ। हरेक आवधिक निर्वाचन पश्चात निर्वाचित भएर आउने जनप्रतिनिधिहरूका लागि समेत निर्वाचित भए पश्चात निर्वाह गर्नु पर्ने सार्वजनिक जिम्मेवारीलाई ध्यान दिँदै यसका लागि आवश्यक न्यूनतम र आधारभूत बिषयहरू समावेश हुने गरी पाठ्यक्रम निर्धारण गर्ने र निर्वाचित पदाधिकारीले जिम्मेवारी शुरु गर्नु अगाडि आधारभूत तालिम लिनै पर्ने कानूनी व्यवस्था गर्न सकिन्छ। यसरी निर्वाचित हुने राजनीतिक पदाधिकारी र सार्वजनिक सेवामा सेवा प्रवेश गर्ने नयाँ जनशक्तिलाई आनिवार्य रुपमा आधारभूत प्रशिक्षण प्रदान गरेरमात्र कार्यक्षेत्रमा खटाउँदा पक्कै पनि योजना तथा बजेट कार्यान्वयनको प्रभावकारीता अभिबृद्धि हुन्छ भने आर्थिक अनुशासन कायम गर्न र बेरुजु घटाउन महत्वपूर्ण सहयोग पुग्न जाने विश्वास गर्न सकिन्छ । अहिले निर्वाचित वा नियुक्त भएपश्चात बिना कुनै प्रशिक्षण, तालिम सोझै कार्यक्षेत्रमा खटिनु पर्ने अवस्थामा धेरै पक्षहरूमा जानकारी, ज्ञान, सीपको अभावका कारणले पनि आर्थिक अनुशासन कायम गर्न गराउन समस्या परिरहेको देखिन्छ।

प्रतिष्ठानको दोस्रो महत्वपूर्ण जिम्मेवारीको रुपमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा खोज, अध्ययन, अनुसन्धानको तोकिनु पर्दछ। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा विकसित र अभ्यासमा रहेका उत्कृष्ट अभ्यास (Best Practice) का बिषयमा खोज, अध्ययन र अनुसन्धान गरी

सो बमोजिम आवश्यकता अनुसार पाठ्यक्रम, तालिम विधी एवं शैलिमा परिमार्जन गरी प्रशिक्षणमा त्यस प्रकारका विषयवस्तुहरू समावेश गर्नु गराउनु पर्दछ । अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षलाई विभिन्न माध्यमबाट प्रकाशन समेत गरी सरोकारवालाहरु समक्ष पुऱ्याउनु समेत उपयुक्त हुन्छ। यसका साथै सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको क्षेत्रमा विशिष्टिकृत तहको अध्यापन समेत गराउन सकिन्छ। निजीक्षेत्रका शैक्षिक संस्थाबाट सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन बिषयमा अध्यापन गराइने शैक्षिक कार्यक्रममा समावेश गरिनु पर्ने पाठ्यक्रमको निर्धारणमा समेत प्रतिष्ठानको सहभागिता रहने गरी व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गरी प्राप्त निष्कर्षका आधारमा सरकारलाई तटस्थ, विज्ञ र व्यवसायिक परामर्श उपलब्ध गराउने प्रस्तावित प्रतिष्ठानको अर्को महत्वपूर्ण जिम्मेवारी हुन सक्छ। यसबाट सरकारलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा Policy Input प्राप्त हुन जान्छ। सरकारको नीति, कार्यक्रम र योजनाका लागि यस प्रकारका Input लाई उपयोग गर्न सकिन्छ। समग्र अवस्थाको अध्ययन गरी सरकारले अपनाउनु पर्ने सुधारका विषयहरूका सम्बन्धमा पनि आवश्यक सुझाव, परामर्श र सिफारिस गर्ने भूमिका समेत रहनु पर्छ ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको स्थापना भएपछि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा सरकारका विभिन्न निकायहरूबाट हुने टुक्रे प्रकृतिका छरिएर रहेका तालिम, प्रशिक्षण तत निकायबाट सञ्चालन नगरी प्रतिष्ठानमार्फत एकद्वार प्रणालीबाट सञ्चालन गर्ने गरी नीतिगत निर्णय हुनु पर्दछ । प्रतिष्ठान बाहेकका निकायहरूबाट यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्नै पर्ने हकमा भने प्रतिष्ठानबाट स्वीकृत भएको तालिमको पाठ्यक्रममा आधारित हुनै पर्ने व्यवस्था गरी एकरुपता र स्तर (Standard) कायम गरिनु पर्दछ ।

मुलुकमा तीन तहको संघीय शासन प्रणालीको व्यवस्था संविधानले गरेको छ। संविधानको दायरामा रहेर नीति, योजना र कानून निर्माण तथा कार्यान्वयनमा तीनै तहका सरकारहरूलाई स्वायत्तता रहेको भए तापनि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका आधारभूत बिषयहरु जस्तै कानून, नीति, प्रणालीहरू र कार्यपद्धति एकै रहेको छ। बजेट तर्जुमा, स्वीकृति, खर्च लेखांकन, लेखापरीक्षण, वित्तीय प्रतिवेदन लगायतका बिषयहरूमा एकरुपता रहेको छ। यसरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका आधारभूत बिषयहरू तीनै तहका सरकारका लागि एकै रहेको हुँदा तीनै तहका सरकारका जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि प्रस्तावित प्रतिष्ठानको साझा भूमिका रहनु पर्दछ। नेपाल सरकार बाहेकका अन्य तहका सरकारहरूले विभिन्न नाममा छुट्टै प्रशिक्षण केन्द्रहरू स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याएकामा त्यस्ता निकायबाट सञ्चालन हुने सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका प्रशिक्षणका पाठ्यक्रममा पनि एकरुपता कायम गरिनु पर्दछ र प्रतिष्ठानले निर्धारण गरे बमोजिम

मात्र तालिम सञ्चालन हुने गरी व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुन्छ। यसो हुन सकेमा मात्र देशै भरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका बिषयमा साझा बुझाई, एकरुपता र न्यूनतम स्तर कायम हुन सक्छ ।

प्रतिष्ठानको सञ्चालन र जनशक्तिको व्यवस्थापन

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्रतिष्ठान कानूनी रुपमा नै स्वायत्त र सक्षम प्राज्ञिक संस्थाका रुपमा स्थापना र विकास गरिनु पर्दछ । कार्यकारी परिषद, सभा वा अन्य जे नाम दिए पनि प्रतिष्ठानको सर्वोच्च अंगका रुपमा रहने संयन्त्रमा नेपाल सरकारका अलावा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहका सरकारको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिनु बाञ्छनीय हुन्छ । समग्र नीतिगत निर्णय, बजेट तथा कार्कय्रम स्वीकृति लगायतका कार्यको जिम्मेवारी रहने गरी यस प्रकारको संयन्त्रमा नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका अलावा विश्वविद्यालयबाट समेत प्रतिनिधित्व गराइनु पर्दछ भने निजीक्षेत्रका अध्ययन अनुसन्धान संस्थाहरू मध्येबाट पनि प्रतिनिधिन्व गराउन सकिन्छ। दैनिक कार्यसञ्चालनका लागि भने छरितो व्यवस्थापन टोली बनाउन सकिन्छ। प्रतिष्ठानमा विज्ञ र प्रशासनिक जनशक्ति गरी दुई प्रकारका जनशक्ति आवश्यक पर्दछन। प्रतिष्ठानमा छुट्टै र Dedicated जनशक्ति र विज्ञहरू रहने व्यवस्था गरिनु पर्ने हुन्छ। यसका लागि निश्चित योग्यता मापदण्ड र आधार निर्धारण गरी सो पुरा गरेका नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकार वा स्थानीय सरकार एवं अन्य सार्वजनिक निकायमा रहेका पदाधिकारीहरूलाई भित्र्याउन सकिन्छ। तत पश्चात भने यस्ता विज्ञ एवं जनशक्तिहरूको सेवा प्रतिष्ठानमा मात्र रहने र अन्यन्त्र सरुवा नहुने व्यवस्था गरिनु पर्छ। प्रशिक्षणका क्रममा आवश्यक पर्न सक्ने थप विज्ञहरू भने आवश्यकता र निश्चित मापदण्डका आधारमा विभिन्न सार्वजनिक निकाय वा निजीक्षेत्रबाट समेत आमन्त्रण गर्न सकिन्छ।

प्रतिष्ठान सञ्चालनका लागि नेपाल सरकारले न्यूनतम अनुदान वार्षिक बजेट मार्फत उपलब्ध गराउन जरुरी हुन्छ। नेपाल सरकार बाहेकका अन्य तहका सरकारहरुले पनि जनशक्ति विकासमा खर्च गर्नै पर्ने र त्यस्तो खर्चको एक निश्चित प्रतिशत अनुदान यस प्रतिष्ठानलाई प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ। यसका अलावा नेपाल सरकार मार्फत सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा कार्य गर्ने वा सहयोग गर्ने विभिन्न दातृ निकायहरूबाट समेत सहयोग प्राप्त गर्न सकिन्छ । विशेष गरी प्रतिष्ठानको लागि भौतिक पूर्वाधार निर्माणका लागि दातृ निकायहरूलाई अनुरोध गर्न पनि सकिन्छ। प्रतिष्ठानलाई सवल र सक्षम रुपमा सञ्चालन गर्न सकिएमा नेपालको प्राकृतिक सुन्दरतालाई सवल पक्षलाई जोड्दै एवं रुपमा उपयोग गर्दै राष्ट्रिय स्तरको मात्र नभई दक्षिण एशियाली क्षेत्रकै एक उत्कृष्ट प्रशिक्षण संस्थाको रुपमा समेत विकास गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सवल र प्रभावकारी नभई समग्र शासन व्यवस्था र सेवा प्रवाह प्रभावकारी हुन सक्दैन भने प्रभावकारी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन र जनशक्तिको क्षमता विकास एक अर्कासँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेका बिषयहरू हुन। मुलुकमा समग्र सार्वजनिक व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित जनशक्तिको क्षमता विकासको लागि हाल विभिन्न निकायहरूबाट छुट्टाछुट्टै तवरबाट सञ्चालन भइरहेका क्षमता विकाससँग सम्बन्धित तालिममा एकरुपता र स्तरीकरण हुन नसकिरहेको अवस्था छ। सरोकारवालाहरु बीच छलफल गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन क्षेत्रको समग्र विषयमा नेतृत्वदायी र सर्वोच्च प्राज्ञिक निकायको रुपमा प्रतिष्ठानको स्थापना गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित आधारभूत एवं विशिष्टिकृत तालिम, प्रशिक्षण, अध्ययन अध्यापन एवं अनुसन्धानलाई स्तरीकृत गरी सञ्चालनमा ल्याउन सकेमा मुलुकमा वित्तीय अनुशासन कायम हुने एवं राज्यबाट प्रदान गरिने कोषको परिचालनमा प्रभावकारिता बढाउन सहयोग पुग्न जाने निश्चित छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- नेपालको संविधान
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७७
- महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनहरू
- Training Needs Analysis on Competency of PFM Staffs in Nepal- सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालयको अध्ययन प्रतिवेदन
- विभिन्न छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रममा प्रस्तुत भएका प्रस्तुतिकरण सामाग्रिहरू

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणमा एफएटीएफको सिफारिस र नेपालको मूल्याङ्कन अवस्था

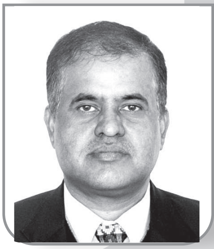

✍ झइन्द्रप्रसाद गुरागाई♦

पृष्ठभूमि

सन् १९८२ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाको अदालतले आफ्नो फैसलामा सम्पत्ति शुद्धीकरण भन्ने शब्द उल्लेख गर्नु र संयुक्त राष्ट्र सङ्घको लागुऔषध तथा मनोद्वीपक पदार्थ विरुद्धको महासन्धि, १९८८ ले प्रथम पटक सम्पत्ति शुद्धीकरणको परिभाषा समेट्नुलाई यस अवधारणाको विकासको सन्दर्भमा एक महत्त्वपूर्ण औपचारिक फड्कोका रूपमा लिन सकिन्छ। सोही अवधिमा एक देश वा केही देशले मात्र निवारणको प्रयास गर्दा त्यस्तो अवैध सम्पत्ति अन्य देशमा पलायन हुन सक्ने र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रणालीलाई समेत असर गर्ने भएकाले यसका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नै विशेष खालको कानूनी, संस्थागत र कार्यगत संरचना आवश्यक आवश्यक छ भन्ने महसुस भएको पाइन्छ।

शब्दकुञ्जीः *बित्तीय अपराध, कसुर जन्य सम्पत्ति, संगठित अपराध, प्राविधिक सहयोग, बिप्रेशण*

सम्पत्ति शुद्धीकरण रोक्न निश्चित तर विशेष खालको कानूनी, संस्थागत र कार्यगत संरचना आवश्यक पर्दछ। यही आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न आवश्यक मापदण्डहरू विकास गरिएका छन्। यसमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ लगायत विश्व बैङ्क, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष, एसियाली विकास बैङ्क र मूलतः Financial Action Task Force, Egmont Group र सो सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ,विश्व बैङ्क लगायतका अन्तरसरकारी अन्तर्राष्ट्रिय संस्था सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको लागि औपचारिक रूपमा लागि परेका छन्। हाल विश्वका १९० भन्दा बढी देश र करिब सबै विश्व संस्था यस प्रणालीमा आबद्ध रहेको देखिन्छ। यस क्रममा देहायका संस्था र त्यस्ता संस्थाहरूले जारी गरेका वा व्यवस्थित गरेका वित्तीय अपराध नियन्त्रणका विभिन्न उपकरणहरूलाई यस प्रणालीको अभिन्न अङ्ग कायम भएको मानिन्छः-

- United Nations,
- SAARC and other regional organizations,
- Basel Committee on Banking Supervision,

♦ उपसचिव, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।

- International Association of Insurance Supervisors,
- International Organization of Securities Commissioners,
- Egmont Group of FIUs,
- International Monetary Fund,
- World Bank,
- Asian Development Bank, etc.

सम्पत्ति शुद्धीकरणको प्रयोग सङ्गठित अपराधका रूपमा वित्तीय कारोबार सम्बन्धी क्रियाकलापमा देखापरेको छ। यो विश्वव्यापी प्रकृतिको अपराध हो र यो आतङ्कवाद सम्बन्धी अपराधको विषय पनि बनेको छ। आपराधिक कार्यमा वित्तीय लगानी हुने र अपराधीहरूले राज्यभित्र वा बाहिर बसेर सङ्गठित रूपमा लागुऔषधको कारोबार गर्ने, मानव बेचबिखन गर्ने, अवैध हातहतियार खरिद-बिक्री गरिने र विभिन्न आतङ्ककारी समूहसँग मिलेर मुलुकमा आतङ्क सिर्जना गरी राज्य प्रणालीलाई नै चुनौती दिने घटनाहरू विश्वमा बढ्न थालेको पाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सम्पत्ति शुद्धीकरण र वित्तीय आतङ्कवाद विरुद्ध लड्न सेप्टेम्बर १, २००९ मा सबै सदस्य राष्ट्रहरूलाई आह्वान गरेको थियो। त्यसपछि यस अपराधका विरुद्धमा संयुक्त रूपमा प्रतिवाद गर्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय सक्रिय भएको पाइन्छ। तत्पश्चात् सन् २००१, सेप्टेम्बर ११ को अमेरिकास्थित ट्वीन्स टावरमा भएको आतङ्कवादी हमलापश्चात् यसको निवारणतर्फ जोडतोडका साथ विश्वको ध्यान यतातिर जान थालेको पाइन्छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरणसँग सम्बन्धित अपराधको बारेमा उल्लेख भएको Financial Action Task Force-FATF को सिफारिस नं. ३ मा "Countries should criminalize money laundering on the basis of the Vienna Convention and the Palermo Convention. Countries should apply the crime of money laundering to all serious offences, with a view to including the widest range of predicate offence" भन्ने उल्लेख छ। यो सिफारिसले भियना र पालेर्मो महासन्धिका अधीनमा रही राष्ट्रहरूले सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसूरलाई अपराधीकरण गर्नुपर्ने र सबै जघन्य अपराधहरूलाई पनि सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसूरका दृष्टिकोणबाट हेर्नुपर्ने गरी दायित्व सिर्जना गरिदिएको र अपराधजस्तो नराम्रो र गैरकानूनी स्रोतबाट प्राप्त आम्दानीलाई छिपाउन गरिने प्रक्रिया हो भनेर सम्पत्ति शुद्धीकरणलाई परिभाषित गरेको छ। यसबाट गैरकानूनी वा आपराधिक धन्दाबाट प्राप्त आयलाई कानूनसम्मत सम्पत्तिमा रूपान्तरण गरी वैधानिकता प्रदान गर्ने क्रियाकलाप नै सम्पत्ति शुद्धीकरण हो भन्ने गरिएको पाइन्छ।

विश्वमा पछिल्लो समय अवैध धनलाई विभिन्न आर्थिक क्रियाकलापमा लगानी गर्ने, घरजग्गा खरिद-बिक्री गर्ने, वित्तीय क्षेत्रमा लगानी गर्ने, बहुमूल्य वस्तुहरूको खरिद-बिक्री गर्ने आदि क्रियाकलाप गरी गैरकानूनी सम्पत्तिलाई वैध सम्पत्तिमा मिसाउने प्रचलन झन् बढेको पाइन्छ। सम्पत्ति

शुद्धीकरणका विश्लेषक John Walker का अनुसार विश्वमा वार्षिक २८५ ट्रिलियन अमेरिकी डलर सम्पत्ति शुद्धीकरण हुने गरेको छ। यस तथ्याङ्कबाट सम्पत्ति शुद्धीकरणको भयावह स्थितिको सहजै अनुमान लगाउन कठिन छैन। सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी क्रियालाई यसले विश्व अर्थतन्त्र र विश्व शान्तिमा पार्न सक्ने नकारात्मक असरलाई मध्यनजर राख्दै विश्व जगत्ले यसलाई अपराधको रूपमा घोषित गरी हरेक राष्ट्रले सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्धको अभियानमा संलग्न रहनु त्यस्तो राष्ट्रको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व मानिएको छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू

UN Convention against illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substance, १९९८ को धारा ७ ले सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणलाई जोड दिएको देखिन्छ। खासगरी उक्त महासन्धिले पारस्परिक कानूनी सहयोग प्रदान गर्ने, द्विपक्षीय, बहुपक्षीय सन्धि सम्झौता गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिकास्थित ट्वीन टावर, ह्वाइट हाउस लगायतमा ११ सेप्टेम्बर २००१ मा भएको आतङ्ककारी आक्रमणपछि संयुक्त राष्ट्र सङ्घ सुरक्षा परिषद्ले प्रस्ताव नं. १३७३ पारित गरी सबै सदस्य राष्ट्रहरूलाई आतङ्कवाद सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई अनुमोदन गरी लागू गर्न आह्वान गरेपछि सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण र आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण गर्ने कार्यले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्राथमिकता पाएको पाइन्छ।

भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, २००३ मेक्सिकोको मेरिडामा २००३, डिसेम्बर ११ मा सम्पन्न भएपछि सो महासन्धिलाई अनुमोदन गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न प्रतिबद्धता जनाइयो। भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, २००३ लाई नेपाल सरकारले अनुमोदन गरी प्रतिबद्धता जनाइसकेको छ। उक्त महासन्धिको प्रस्तावना र धारा-१४ मा सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था रहेको छः-

(१) प्रत्येक राज्य पक्षले,-

(क) मुद्रा र मूल्यको प्रसार गर्नका लागि औपचारिक र अनौपचारिक सेवा प्रदान गर्ने प्राकृतिक वा कानूनी व्यक्तिहरू र सबै किसिमका सम्पत्ति शुद्धीकरण कार्यलाई दुरुत्साहित गर्न र पत्ता लगाउनका लागि आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र आवश्यकता अनुरूप, खासगरी सम्पत्ति शुद्धीकरणसँग संवेदनशीलता राख्ने अन्य निकायहरू लगायत बैङ्क र गैरबैङ्कजन्य वित्तीय संस्थाहरूका लागि समग्र प्रकृतिको आन्तरिक नियमन र सुपरिवेक्षण गर्ने पद्धति स्थापना गर्नेछन्, त्यस्तो पद्धतिले उपभोक्ताका आवश्यकता र उपयुक्तता अनुरूप लाभ प्राप्त गर्ने, धनीको पहिचान गर्ने, अभिलेख राख्ने र शङ्कास्पद कारोबारहरूको सूचना दिने कार्यलाई बढावा दिनेछ।

(ख) यस महासन्धिको धारा ४६ को प्रतिकूल नहुने गरी सम्पत्ति शुद्धीकरणको प्रतिरोध गर्न प्रतिबद्ध रहेका प्रशासनिक, नियामक, कानून कार्यान्वयन गर्ने र अन्य निकायहरूसँग (आफ्नो मुलुकको कानून बमोजिम उपयुक्तता अनुसार न्यायिक निकायहरू समेत) आफ्नो मुलुकको कानूनद्वारा व्यवस्था गरिएका सर्तहरूभित्र रही राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा सहयोग गर्ने र सूचना आदानप्रदान गर्ने क्षमता सुनिश्चित गर्नेछन् र त्यस उद्देश्यका लागि सम्भावित सम्पत्ति शुद्धीकरणसँग सम्बन्धित सूचना सङ्कलन गर्ने, विश्लेषण गर्ने र प्रवाहित गर्ने र राष्ट्रिय केन्द्रको रूपमा कार्य गर्न वित्तीय निगरानी एकाइ स्थापना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

(२) राज्य पक्षहरूले वैध पुँजीको ओहोरदोहोरमा कुनै पनि किसिमले अवरोध नगर्ने गरी र सूचनाको समुचित प्रयोगलाई सुनिश्चित गर्ने सुरक्षा व्यवस्थाहरूको अधीनमा रही आफ्ना सीमाहरूभित्र नगद र समुचित विनियोजन अधिकारपत्रको ओहोरदोहोर पत्ता लगाउने र निगरानी गर्ने सम्भाव्य उपायहरू लागू गर्न विचार गर्नेछन्। यस्तो उपाय अन्तर्गत व्यक्ति तथा व्यवसायहरूले उल्लेखनीय परिमाणमा नगद र समुचित विनियोजनपत्रहरूको हुने सीमा वारपार स्थानान्तरणको बारेमा सूचना दिनुपर्ने कुरा गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।

(३) राज्य पक्षहरूले मुद्रा विप्रेषक लगायतका वित्तीय संस्थाहरूको लागि आवश्यक पर्ने उपयुक्त र सम्भाव्य उपायहरू अवलम्बन गर्न निम्नानुसार विचार गर्ने व्यवस्था गरेको छः-

(क) विद्युतीय माध्यमबाट रकम कलम स्थानान्तरण गर्न सम्बन्धित फर्ममा उद्‌गमकर्ताबाट एकदमै सही र सारभूत सूचना एवम् सम्बन्धित जानकारीहरू समावेश गर्नुपर्ने,

(ख) भुक्तानीका शृङ्खलाबद्ध तहभरि नै यस्ता सूचना कायम राख्ने,

(ग) सम्पूर्ण सूचना प्राप्त नभएका उद्‌गमकर्ताबाट रकम कलम स्थानान्तरण भएकोमा बढी सतर्कता अपनाउने।

(४) यस धाराको सर्त अनुरूप र यस महासन्धिका अन्य धाराहरूको प्रतिकूल नहुने गरी आन्तरिक रूपमा नियामक र सुपरिवेक्षणीय प्रणाली स्थापना गर्ने क्रममा राज्य पक्षहरूलाई सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्ध कार्यरत क्षेत्रीय, अन्तरक्षेत्रीय र बहुपक्षीय सङ्गठनहरूका सम्बद्ध प्रयासहरूलाई मार्गदर्शनको रूपमा प्रयोग गर्न आह्वान गरिन्छ।

(५) राज्य पक्षहरूले सम्पत्ति शुद्धीकरणको प्रतिरोधका लागि न्यायिक, कानून कार्यान्वयन र वित्तीय नियामक निकायहरूबीच विश्वव्यापी, क्षेत्रीय, उपक्षेत्रीय र द्विपक्षीय सहयोगको विकास र प्रवर्द्धन गर्न प्रयास गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सम्पत्ति शुद्धीकरण र वित्तीय आतङ्कवाद विरुद्ध लड्न सेप्टेम्बर १, २००९ मा सबै सदस्य राष्ट्रलाई आह्वान गरेको थियो। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्ध

लड्न, सूचना सम्बन्धी साझा अवधारणा विकास गर्न र नीतिगत मापदण्ड निर्धारण गर्न क्रियाशील रहेको र यस विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको बोर्डले वित्तीय क्षेत्रमा प्राविधिक सहयोग विकास गर्न जोड दिएको पाइन्छ। त्यस्तै प्राविधिक सहयोग गर्न विश्वका धनी राष्ट्रहरू- क्यानडा, फ्रान्स, जापान, कोरिया, कुवेत, लग्जेम्बर्ग, नेदरल्यान्ड, नर्वे, कतार, साउदी अरेबिया, स्वीट्जरल्यान्ड र बेलायत सरकारले वित्तीय कोष निर्माण गरी सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको पाइन्छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्धको विश्वव्यापी अभियानले निम्न विषयका कार्यक्रमलाई सम्बोधन गरेको पाइन्छः-

- Policy in respect of anti-money Laundering,
- Customer Identification and verification,
- Record keeping,
- Account monitoring and suspicious Transaction reporting,
- The role of the money laundering Reporting officer/compliance officer,
- Training of employees,
- Independent review of its anti-money Laundering program.

FATF को सिफारिसको आधार

सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी विश्वव्यापी मापदण्डहरू विकास गर्ने र सोको परिपालना स्थिति अध्ययन गरी आवश्यक जोखिम व्यवस्थापनका कार्य गर्ने, गराउने उद्देश्यले विशिष्टीकृत संस्थाको रूपमा सन् १९८९ मा सात प्रमुख औद्योगिक राष्ट्रहरूको समूह (जी-७) र युरोपेली सङ्घको संयुक्त प्रयासबाट अन्तरसरकारी वित्तीय कारबाही कार्यदल (Financial Action Task Force-FATF) को स्थापना भएको देखिन्छ। यसले सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्न कानूनी, वित्तीय र कार्यान्वयन तथा नियमन निकायहरूको संस्थागत सुधारका लागि सहयोग पुऱ्याउँदै आएको पाइन्छ। यसको मुख्यालय फ्रान्सको पेरिसमा रहेको छ।

FATF ले सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका लागि सन् १९९० मा ४० सिफारिस (Recommendations) र सन् २००१ मा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी रोक्ने ९ वटा सिफारिस थप गरी कुल ४९ वटा सिफारिस गरेकोमा केही दशकको अभ्यास र विश्वमा देखिएका नयाँ आपराधिक जटिलता समेतलाई सम्बोधन गर्ने गरी FATF ले सन् २०१२ मा ती ४९ सिफारिसलाई एकीकृत र परिमार्जित गरी तथा थप सशक्त बनाई International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism and Proliferation-The FATF Recommendations नामक ४० सिफारिस जारी गरेको छ। ती सिफारिसभित्र

Criminalization of money laundering & Terror financing, Dissuasive, effective and proportionate sanctions and confiscation, Preventative, regulatory and enforcement measures, Beneficial ownership measures, International cooperation जस्ता विषयहरू समेटिएका छन्। ती सिफारिसको कार्यान्वयन र प्रभावकारिता (Visible implementation and effectiveness-not only output but outcomes) हेर्ने मूल्याङ्कन पद्धति पछिल्लो पटक सन् २०१३ मा जारी गरी सोही बमोजिम करिब करिब सबै देशहरूको मूल्याङ्कन सम्पन्न हुने अवस्थामा पुगेको पाइन्छ। FATF को मूल्याङ्कनमा अत्यन्त कमजोर देखिएका कारण खैरो र कालोसूचीमा परेका मुलुकहरूमध्ये केहीले उल्लेखनीय कार्य गरी त्यस्तो सूचीबाट बाहिरिएको अवस्था छ भने केही मुलुकहरू प्रगतिपथमा रहेको पाइन्छ। उल्लिखित ४० सिफारिस, सोमा निहित सिद्धान्त र संयन्त्र वित्तीय अपराध नियन्त्रण गर्न विश्वमै अनुपम र प्रभावकारी देखिनुको साथै कुनै पनि राजनीतिक र संवैधानिक प्रणालीमा सजिलै लागू गर्न सकिने किसिमका र लचिला रहेका छन्। ती सिफारिसहरूको मुख्य हिस्सा देहाय अनुसार रहेका छन्ः-

- Criminalization of ML and TF as per UN Conventions (Anti-Organized Crime/Anti-Drugs and Anti-Terrorism Financing) and of all serious predicate offences including tax/revenue crimes.
- Dissuasive, effective and proportionate sanctions by confiscating criminal proceeds or corresponding values.
- Wider implementation of preventative measures in financial and some nonfinancial sectors such as gold and precious metals, real estate, casinos, independent lawyers and accountants, trust and company service providers at least with a duty of reporting suspicious transactions.
- Establishment of competent and properly functioning authorities like registration authorities, regulators/supervisors, Financial Intelligence Unit and Investigation/Law Enforcement Agencies.
- Availability of widest range of international cooperation including informal.
- Visible implementation and effectiveness (not only output but outcomes).

FATF का ४० सिफारिसका विषयक्षेत्रहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्ः-

- सिफारिस १ देखि ३ सम्म कानूनी व्यवस्थाहरू,
- सिफारिस ४ देखि २५ सम्म रोकथामका उपाय सम्बन्धी व्यवस्थाहरू,
- सिफारिस २६ देखि ३४ सम्म सक्षम संस्थागत संयन्त्र सम्बन्धी व्यवस्थाहरू,
- सिफारिस ३५ देखि ४० सम्म अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग सम्बन्धी व्यवस्थाहरू।

FATF कै सिफारिसमा आधारित रही कार्य गर्ने मुख्य उद्देश्य लिएर देहायका ९ वटा स्वतन्त्र FATF Style Regional Bodies (FSRBs) स्थापित भई कार्य गरिरहेका छन्:-

- Asia/Pacific Group on Money Laundering (APG) based in Sydney, Australia;
- Caribbean Financial Action Task Force (CFATF) based in Port of Spain, Trinidad and Tobago;
- Eurasian Group (EAG) based in Moscow, Russia;
- Eastern & Southern Africa Anti-Money Laundering Group (ESAAMLG) based in Dar es Salaam, Tanzania;
- Central Africa Anti-Money Laundering Group (GABAC) based in Libreville, Gabon;
- Latin America Anti-Money Laundering Group (GAFILAT) based in Buenos Aires, Argentina;
- West Africa Money Laundering Group (GIABA) based in Dakar, Senegal;
- Middle East and North Africa Financial Action Task Force (MENAFATF) based in Manama, Bahrain;
- Council of Europe Anti-Money Laundering Group (MONEYVAL) based in Strasbourg, France (Council of Europe).

देश र विश्व वित्तीय प्रणालीको रक्षालाई प्रमुख उद्देश्य बनाएका उल्लिखित संस्थाहरूको स्वीकारोक्ति विश्वव्यापी छ। उल्लिखित क्षेत्रीय संस्थाहरू FATF का Associate Member का रूपमा रहेका छन्। यीमध्ये एक र सबैभन्दा ठूलो Asia Pacific Group on Money Laundering को नेपाल सन् २००२ देखि सदस्य रहेको छ।

FATF को मूल्याङ्कन प्रणाली

कुनै पनि प्रकारको कालो धन चाहे त्यो व्यक्तिगत होस् वा संस्थागत त्यो कुनै पनि देशको अर्थतन्त्रको लागि विष समान हो। त्यतिमात्रै होइन यसले वित्तीय अस्थिरता सिर्जना गर्ने, राजस्व छली गर्ने, भ्रष्टाचार र अन्य अपराधलाई प्रवर्धन समेत गर्छ। अन्ततः यसले राज्यलाई अपराधको क्रीडास्थल बनाई समग्र राज्य संयन्त्र नै कमजोर बनाउने काम समेत गर्छ। सम्पत्ति शुद्धीकरणले मूलतः वित्तीय प्रणाली र पारदर्शितामा गम्भीर असर पार्छ। यसको वृद्धिबाट समाजमा सम्पति कमाउन जे गरे पनि हुन्छ र सम्पत्ति भएपछि जे पनि गर्न सकिन्छ भन्ने सोच हावी हुन गई अन्तत्वोगत्वा यसले मुलुकलाई थप हानि पुऱ्याई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत देशको छवि धुमिल पार्ने कार्य गर्छ। त्यस्तो आपराधिक कार्यको पहिचान गर्ने, प्रतिवेदन गर्ने, विश्लेषण गर्ने र कारबाही गर्ने संयन्त्र सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण (Anti-Money Laundering-AML) प्रणाली हो।

वित्तीय पारदर्शिता कायम गर्ने र वित्तीय अपराधलाई नियन्त्रण गर्ने विश्वव्यापी मापदण्डको पालना र प्रभावकारिताका सम्बन्धमा विश्वका अधिकांश देशको आवधिक मूल्याङ्कन गर्दै आइएको छ। सन् २०१२ अघि र पछिको मूल्याङ्कन पद्धतिमा पछिल्लो पद्धति प्रभावकारितामा केन्द्रित भई मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छ। सन् २०१३ को मूल्याङ्कन पद्धतिमा प्राविधिक र प्रभावकारिता क्षेत्रमा छुट्टाछुट्टै अध्ययन गरी सोही बमोजिम Rating हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। प्राविधिक क्षेत्र अन्तर्गत कानूनी र संस्थागत स्वरूपको मूल्याङ्कन गरी देहाय बमोजिम Rating को पाँच आधार तय गरिएको पाइन्छः-

Rating on Technical (Legal and Institutional) Compliance

Compliant (C)	There are no shortcomings or fully matching to FATF standards.
Largely Compliant (LC)	There are only minor shortcomings or minor weakness or gaps.
Partially Compliant (PC)	There are moderate shortcomings or substantial weakness or gaps.
Non-compliant (NC)	There are major shortcomings or serious gaps or weakness.
Not Applicable (NA)	A requirement does not apply, due to the structural, legal or institutional features of a country.

यसरी कार्यान्वयन र प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गर्दा कानूनी, संस्थागत र कार्यान्वयनको मूल्याङ्कन देहायका ११ वटा Immediate Outcomes को आधारमा गर्ने गरेको देखिन्छः-

High-Level Objective: Financial systems and the broader economy are protected from the threats of money laundering and the financing of terrorism and proliferation, thereby strengthening financial sector integrity and contributing to safety and security.	
Intermediate Outcomes	Immediate Outcomes
Policy, coordination and cooperation mitigate the money laundering and financing of terrorism risks	1. Money laundering and terrorist financing risks are understood and, where appropriate, actions coordinated domestically to combat money laundering and the financing of terrorism and proliferation. 2. International cooperation delivers appropriate information, financial intelligence, and evidence,

	and facilitates action against criminals and their assets.
Proceeds of crime and funds in support of terrorism are prevented from entering the financial and other sectors or are detected and reported by these sectors.	3. Supervisors appropriately supervise, monitor and regulate financial institutions and DNFBPs for compliance with AML/CFT requirements commensurate with their risks. 4. Financial institutions and DNFBPs adequately apply AML/CFT preventive measures commensurate with their risks, and report suspicious transactions. 5. Legal persons and arrangements are prevented from misuse for money laundering or terrorist financing, and information on their beneficial ownership is available to competent authorities without impediments.
Money laundering threats are detected and disrupted, and criminals are sanctioned and deprived of illicit proceeds. Terrorist financing threats are detected and disrupted, terrorists are deprived of resources, and those who finance terrorism are sanctioned, thereby contributing to the prevention of terrorist acts.	6. Financial intelligence and all other relevant information are appropriately used by competent authorities for money laundering and terrorist financing investigations. 7. Money laundering offences and activities are investigated and offenders are prosecuted and subject to effective, proportionate and dissuasive sanctions. 8. Proceeds and instrumentalities of crime are confiscated. 9. Terrorist financing offences and activities are investigated and persons who finance terrorism are prosecuted and subject to effective, proportionate and dissuasive sanctions. 10. Terrorists, terrorist organisations and terrorist financiers are prevented from raising, moving and using funds, and from abusing the NPO sector. 11. Persons and entities involved in the proliferation of weapons of mass destruction are prevented from raising, moving and using funds, consistent with the relevant UNSCRs.

Intermediate

जसको Rating को आधार देहाय बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छः-

Rating on Effectiveness

High level of effectiveness	The Immediate Outcome is achieved to a very large extent. Minor improvements needed.
Substantial level of effectiveness	The Immediate Outcome is achieved to a large extent. Moderate improvements needed.
Moderate level of effectiveness	The Immediate Outcome is achieved to some extent. Major improvements needed
Low level of effectiveness	The Immediate Outcome is not achieved or achieved to a negligible extent. Fundamental improvements needed.

उपरोक्त मूल्याङ्कनमा देहाय बमोजिमको कुनै एक अवस्था आएमा कुनै पनि देश सार्वजनिक रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन वा कालोसूचीमा समेत तानिन सक्ने व्यवस्था रहेको छः-

(क) 8 or more NC/PC technical compliance rated NC/PC, र

(ख) 1 or more of Recs. 3 (Criminalization of ML), 5 (Criminalization of TF), 10 (Customer Due Diligence), 11 (Recording Keeping of financial and nonfinancial institutions (REs)) and 20 (STR reporting by financial and nonfinancial institutions (REs) rated NC/PC, र

(ग) 7 or more of 11 effectiveness outcomes rated low or moderate level of effectiveness, र

(घ) 4 or more of the 11 effectiveness outcomes rated low level of effectiveness.

कुनै देशको आर्थिक अपराध नियन्त्रणको अवस्था कमजोर भनी कुनै देश वा उपरोक्त मूल्याङ्कनमा देहाय बमोजिमको कुनै एक अवस्था आएमा कुनै पनि देश वा FATF Style Regional Bodies (FSRBs) ले समेत अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमनमा लान सिफारिस गर्ने व्यवस्था रहेको छ। कुनै देश अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन वा कालोसूचीमा परेमा देशको वित्तीय तथा आर्थिक क्षेत्रमा गम्भीर असर पुग्ने हुन्छ।

FATF को मूल्याङ्कनमा नेपालको अवस्था

वित्तीय पारदर्शिता कायम गर्ने र वित्तीय अपराधलाई नियन्त्रण गर्ने FATF का तत्कालीन ४९ वटा सिफारिसको आधारमा कानूनी (Technical) पक्षमा केन्द्रित भई सन् २००५ र २०१० मा नेपालको मूल्याङ्कन गर्दा देहाय बमोजिमको परिणाम देखिएको थियोः-

Status of Compliance	2005	2010	Key/Core in 2010
Compliant	0	1	0
Largely Compliant	4	3	1
Partially Compliant	8	10	4
Non-Compliant	33	33	11
Non-Applicable	3	2	
Total	48 (1 Rec. was added later)	49	

FATF का ४९ वटा सिफारिसमध्ये ६ वटा Core र १० वटा Key सिफारिसहरू रहेकामा वित्तीय प्रणालीको रक्षा र वित्तीय अपराध नियन्त्रणका यी १६ सिफारिसमा नेपाल कुनैमा पनि Compliant नभएको कारण सोही समयमा नेपालले नीतिगत, कानूनी र संस्थागत क्षेत्रमा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल गर्न सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, २०६४ मा व्यापक संशोधन भएको, कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) ऐन २०७०, पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन २०७०, सङ्गठित अपराध निवारण ऐन, २०७० र सपुर्दगी ऐन, २०७० र सो सम्बन्धी केही नियमावलीहरू पारित गरेको देखिन्छ।

सोही समयमा नेपालले संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सङ्गठित अपराध, भ्रष्टाचार र आतङ्कवादी कार्यमा हुने वित्तीय लगानी दमन सम्बन्धी महासन्धिहरू अनुमोदन गरेको र तत्काल कार्यान्वयन गर्ने गरी सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्कवादी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी पाँचवर्षे राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना लागू गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी नेपाल राष्ट्र बैङ्क लगायतका नियमनकारी निकायले कैयौं नियमनकारी निर्देशनहरू जारी गरी सुपरिवेक्षणको कार्य सुरु गरेको र वित्तीय जानकारी इकाई र सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागले कार्य संस्थागत गरेको पाइन्छ। सोही कारण संवत् २०७१ सालमा नेपाल कालोसूचीमा नपरी बाहिर निस्कन सफल भई नेपाल विश्वको निगरानी सूचीबाट हटेको देखिन्छ।

सोही सिलसिलामा Asia Pacific Group on Money Laundering-APG ले सन् २०२२—२३ मा गरेको नेपालको तेस्रो पारस्परिक मूल्याङ्कनमा प्राविधिक (Technical) र प्रभावकारिता (Effectiveness) तर्फ देहायको परिणाम देखिएको छः-

S.N.	Technical (Legal)	Ratings (2023 Evaluation)	Ratings (2024 upgrade/revised)	Effectiveness (Implementation)	Ratings
1	Compliant	5	5	High Level	0
2	Largely Compliant	16	23	Substantial Level	0
3	Partially Compliant	16	11	Moderate Level	4
4	Non Compliant	3	1	Low level	7
5	Not Applicable	0	0		
	Total	40	40		11

सन् २०२२-२३ को तेस्रो पारस्परिक मूल्याङ्कनमा माथि उल्लिखित तथ्याङ्कबाट कुनैमा पनि क्षेत्रमा उच्च वा सो नजिकको सुधार अवस्था नआई अत्यन्त कमजोर अवस्था देखिएकोले सन् २०१४ को मूल्याङ्कनबाट भोगेको अवस्था आउन नदिन प्रतिवेदनका देहायका सुझाव बमोजिम नेपालले थप र प्रभावकारी सुधारका कार्यक्रम तत्काल गर्न जरुरी देखिन्छः-

(१) सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणसँग सम्बन्धित कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र सम्बद्ध पक्षको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,

(२) कानूनी व्यक्तिको दुरूपयोग, भ्रष्टाचार, कर छली, मानव बेचबिखन, लागू औषध, वातावरण र बहुदेशीय कसूरमा जोड दिई सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्ककारी कार्यको जोखिम मूल्याङ्कनको अद्यावधिकीकरण र सार्वजनिक एवम् निजी क्षेत्रको जोखिमको बुझाईमा अभिवृद्धि गर्ने,

(३) नेपालको जोखिम अनुसार उच्च जोखिम भएका सम्बद्ध कसूरसँग सम्बन्धित सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्राथमिकता दिने,

(४) नेपाल राष्ट्र बैङ्कको AML/CFT Supervision Division मा उचित साधन स्रोतको व्यवस्थापन र उक्त बैङ्क अन्तर्गतका उच्च जोखिमयुक्त सूचक संस्थाहरूको सुपरिवेक्षणमा प्राथमिकता दिने,

(५) सहकारी, क्यासिनो, बहुमूल्य धातु वा वस्तु, घरजग्गा क्षेत्रमा जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षणमा उल्लेख्य वृद्धि गर्ने,

(६) आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी विरुद्धको लक्षित वित्तीय कारबाहीको तत्काल कार्यान्वयन हुने प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने,

(७) goAML को पूर्ण प्रयोग र कार्यान्वयनका लागि वित्तीय जानकारी इकाईलाई अतिरिक्त मानवीय र वित्तीय साधन स्रोतको व्यवस्था गर्ने,

(८) सूचक संस्थामा निरोधात्मक उपायहरूको प्रभावकारी अवलम्बन र जोखिममा आधारित प्रतिवेदन सम्बन्धी कार्यमा उल्लेख्य वृद्धि गर्ने,

(९) कसूरजन्य सम्पत्ति जफत गरी अपराधीलाई त्यस्तो सम्पत्तिबाट अलग गर्ने प्रभावकारी व्यवस्थाका लागि कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभागको सबलीकरण गर्ने,

(१०)पारस्परिक कानूनी सहायता लगायत जोखिममा आधारित अन्तरदेशीय सहयोग आदान प्रदानका लागि नीतिगत, समन्वयात्मक, विषयगत पहिचान जस्ता पक्षको सुव्यवस्थापन गर्ने।

यसका साथै क्षेत्रगत र विषयगत रूपमा मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा थुप्रै विस्तृत सुझावहरू रहेका छन्, जसको समाधान एकै निकाय वा क्षेत्रमा सीमित नरहेकोले बहुनिकाय संलग्न भई सहज सहकार्य हुने व्यवस्था गर्न पनि अपरिहार्य देखिएको छ।

वित्तीय अपराध नियन्त्रण गर्न विश्वले निर्माण गरेको न्यूनत्तम मापदण्डको आधारमा नेपालको कानूनी संरचनाको अवस्था ५० प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र पुगेको देखिन्छ। सन् २०१० को तुलनामा २०१४ मा भएको प्रगतिकै बाटोमा सन् २०२२-२३ को मूल्याङ्कन पनि देखिएको छ। सन् २०११ मा ४९ मध्ये ४ Largely Compliant रहेकोमा सन् २०१४ मा भएको कानूनी व्यवस्थाले करिब १८ वटामा Largely Compliant र Compliant भएको र नेपालले गरेको पछिल्ला सुधारका कार्यले २८ वटा मापदण्डमा Largely Compliant र Compliant हुन पुगेको अवस्था देखिन्छ। नेपाल प्रभावकारितातर्फका ११ क्षेत्रमध्ये अधिकांशमा अप्रभावकारी देखिई तल्लोस्तरमा रहेको देखिन्छ। नेपालको उक्त मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा रणनीतिक कमजोरी देखिएकाले FATF ले संवत् २०७९ पुसदेखि २०८१ आश्विनसम्मको प्रगति समीक्षा गरेको थियो। उक्त समीक्षा प्रतिवेदन समेतबाट कार्यान्वयनको प्रभावकारिता (Effectiveness of Implementation) तर्फ कमजोर देखिएकोले संवत् २०८० आश्विन ११ गतेदेखि नेपाल Asia Pacific Group on Money Laundering-APG को Enhanced Expedited Follow Up मा परेको देखिन्छ। सो पछि Financial Action Task Force-FATF ले तयार गरेको Post Observation Period Report (POPR) मा समेत नेपालले प्रभावकारी प्रगति नगरेको कारण २ वर्षको सुधार अवधि तोकी फेब्रुअरी २०२५ (२०८१ फागुन ९ गते) देखि २०२७ सम्म नेपाल "Jurisdictions under increased monitoring" अर्थात् Grey List मा परेको देखिन्छ।

नेपालको चौथो चरणको पारस्परिक मूल्याङ्कन सन् २०२९/०३० मा हुने तय भएको छ।

नेपाल ग्रे-लिस्टबाट बाहिर निस्कने उपाय

देहायका उपाय अपनाएको खण्डमा नेपाल "Jurisdictions under increased monitoring" अर्थात् Grey List बाट सन् २०२७ भन्दा अघि नै बाहिर निस्कन सक्ने देखिन्छः

- नेपालको तेस्रो पारस्परिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदनले औंल्याएका सुझावलाई तत्काल कार्यान्वयन गर्ने एवम् सो समूहबाट आवश्यक प्राविधिक सहयोग लिनुपर्ने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी जोखिम मूल्याङ्कन सम्पन्न गर्ने र जोखिममा आधारित प्रणालीको अवलम्बन गर्दा वास्तविक धनी, कानूनी व्यक्तिको दुरुपयोग तथा सीमापार विषय समेतलाई समावेश गर्नुपर्ने,
- बैङ्किङ्ग, विप्रेषण, सहकारी लगायतका जोखिमपूर्ण वित्तीय क्षेत्रका संस्था र घरजग्गा, बहुमूल्य धातु वा वस्तु, क्यासिनो क्षेत्रको सघन नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने,
- सूचक संस्थाको कमजोरी उपर नियमनकारी निकायले ऐन बमोजिम गर्न सक्ने अधिकतम सजाय वा कारबाही गर्नु पर्ने,
- अवैधानिक विप्रेषण (हुण्डी, क्रिप्टो) जस्ता क्षेत्रको पहिचान गरी अविलम्ब कारबाही गर्नु पर्ने,
- ठूला र गम्भीर प्रकृतिका आर्थिक अपराध उपर सम्पत्ति शुद्धीकरणको अनुसन्धान, कसुरजन्य सम्पत्ति रोक्का, नियन्त्रण र जफत गरी त्यस्तो सम्पत्ति राज्यको स्वामित्वमा आएको अवस्था देखाउनु पर्ने,
- वित्तीय क्षेत्र, व्यापार वा गैरसरकारी संस्था लगायतका माध्यमबाट अन्तर्राष्ट्रिय आतङ्ककारीले प्रवाह गर्ने अवैध रकम वा सम्पत्ति प्रशासनिक तवरले रोक्का, नियन्त्रण र जफत गर्ने सम्बन्धी स्पष्ट प्रक्रियागत व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्ध क्रियाशील राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय निकायबीच आपसी सहयोग र सम्बन्धको विकास गर्नुपर्ने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण अपराध एक सङ्गठित प्राकृतिक अपराध भएकाले यसको जालो वा सञ्जाल एकभन्दा बढी राष्ट्रमा रहने हुँदा राष्ट्रहरूबीच पारस्परिक कानूनी सहयोग र अभियुक्तको सपुर्दगी वा कारबाही हुनुपर्ने।

निष्कर्ष

जुनसुकै अपराधको नियन्त्रण राज्यको प्रमुख दायित्व र कर्तव्य हो। त्यसमा पनि राज्यलाई गम्भीर रूपमा अप्ठेरो पर्नसक्ने, हैसियतवालाको संलग्नता हुनसक्ने सम्पत्ति शुद्धीकरण जस्ता ठुला प्रकृतिका आर्थिक अपराधको नियन्त्रण राज्यको प्रमुख सरोकार र दायित्वको विषय हो। यो कार्य देशको विकासलाई अघि बढाउने, सरकारप्रति जनताको विश्वासलाई गुम्न नदिने तथा सुशासनलाई संस्थागत गर्ने प्रमुख एक आधार पनि हो। आर्थिक अपराध नियन्त्रणमा कुनै पनि मुलुक उपर प्रश्न उठ्ने स्थिति सिर्जना हुनु कसैको पनि रुचिको विषय हुँदैन। कालो धनलाई सेतो धनमा परिणत गर्ने खेललाई निवारण गर्न राज्य शक्ति बढी नियमनकारी बन्नुपर्छ। आर्थिक कूटनीतिमार्फत् स्थायित्व कायम गरी बढीभन्दा बढी सूचनामूलक कारोबार गर्ने पद्धति विकास गर्नु आवश्यक छ। नेपालले ग्रे-लिष्टबाट बाहिरिन गर्नुपर्ने कार्यहरु समयतालिका सहित Financial Action Task Force-FATF ले तयार गरेको Post Observation Period Report (POPR) मा निर्धारित कार्ययोजनामा उल्लिखित कार्य र सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०८१-२०८६) का कार्यमध्ये आ-आफ्नो क्षेत्रसँग सम्बन्धित कार्यलाई कार्यान्वयन गर्न राज्यका प्रत्येक संयन्त्र वा निकायले छुट्टाछुट्टै आन्तरिक कार्ययोजना बनाई व्यवस्थित रुपमा अघि बढ्न जरुरी देखिएको छ। माथि उल्लिखित सुझाव एवम् भावी कार्यदिशाको कार्यान्वयन हुन सकेको खण्डमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण र आपराधिक कार्यमा वित्तीय लगानी नियन्त्रण भई अनुशासित, स्वस्थ, प्रतिस्पर्धात्मक आर्थिक एवम् वित्तीय क्षेत्रको निर्माणमा सहयोग पुग्नुको साथै सम्बद्ध सबै निकायबीचको समन्वयात्मक भूमिकासहित यसका लागि Whole of the government approach ले कार्य गर्न सकेमा तोकिएको २ वर्षको अवधिभन्दा अगावै नेपाल ग्रे-लिष्टबाट बाहिर निस्कने निश्चित छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- Nepal Mutual Evaluation Report (Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures), September 2023, Asia/Pacific Group on Money Laundering.
- United Nations Convention Against Transnational Organised Crime, 2000.
- कुँवर, टेकनारायण, "सम्पत्ति शुद्धीकरणको अपराध, अन्तर्राष्ट्रिय सक्रियता र नेपालको प्रयास", स्मारिका, माघ, २०८० अङ्क, अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग, टङ्गाल, काठमाडौं।
- तालिम स्रोत पुस्तिका, न्याय सेवा तालिम केन्द्र, बबरमहल, काठमाडौं, २०७२।

- तेस्रो सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०८१/०८२-२०८५/०८६), प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, २०८१।
- नेपाल, डा. हरिकुमार, "सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण र नेपाल (आलेख)", २०८१।
- सम्पत्ति पत्रिकाका विभिन्न अङ्क, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग, पुल्चोक, ललितपुर।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ) निवारण ऐन, २०६४ र सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ) निवारण नियमावली, २०८१, कानून किताब व्यवस्था समिति।
- सार्वजनिक व्यवस्थापन स्रोत सामग्री, सारथी अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र, प्रकाशकः सोपान मासिक, डिल्लीबजार, काठमाडौं, २०६९।

नेपालको सार्वजनिक ऋण परिचालनको अवस्था र विश्लेषण

✍ प्रकाश पुडासैनी ♦

पृष्ठभूमि

सरकारले घाटा बजेट प्रस्तुत गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था अनुसार न्यून वित्त पुर्ति गर्न सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने गर्दछ। नेपालको आवाधिक योजनामा सार्वजनिक ऋण परिचालन सम्बन्धी रणनीति तथा लक्ष्यहरु उल्लेख हुदै आएको छ। नेपालको सोह्रौं योजनाले (२०८१/८२ देखि २०८५/८६) सार्वजनिक ऋणको विवेकशिल उपयोग गर्ने रुपान्तरणकारी रणनीति लिएको छ। आन्तरिक तथा बाह्य ऋणलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको उत्पादन मुलक परियोजनामा परिचालन गर्ने, सार्वजनिक ऋणको दिगोपन विश्लेषण गरी सम्भावित जोखिमको न्यूनिकरण गरेर मात्र परिचालन गर्ने, सार्वजनिक ऋणका उपकरणहरुको विवेकशिल छनौट गर्ने गरी प्रभावकारी कार्यन्यवन र परिचालनको रणनीति बनाउने जस्ता रणनीति लिएको छ। राजश्व र अनुदान परिचालन गर्दा न्यून हुने योजनाको अनुमानित खर्च रू ३२ खर्व २२ अर्व मा रू १३ खर्व ८० अर्व वैदेशिक ऋण र रू १८ खर्व ४२ अर्व आन्तरकि ऋण परिचालन गर्ने अनुमान रहेको छ। सार्वजनिक ऋणको परिचालन गर्दा लागत र जोखिममा आधारमा विभिन्न उपकरणहरूको विवेकशील छनौट गरी वित्तीय आवश्यकता परिपुर्ति गर्दा सरकारले खर्च गर्नु पर्ने सार्वजनिक ऋण सेवा (Debt Servicing) न्यून हुन सक्दछ। आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋण व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य एकीकृत तथा प्रभावकारी रुपमा गरी मुलुकको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई थप सबल बनाउने उद्धेश्यले संरचनागत रुपमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना भएको छ भने सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ र सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन नियमावली, २०८० जारी भएको छ।

शब्दकुञ्जीः *सहुलियत पूर्ण ऋण सेवा, आन्तरिक गणना उपकरण, श्रोत अभाव*

ऋण परिचालनको विद्यमान नीति, नियम

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा ५९(६) अनुसार वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुने व्यवस्था छ। त्यस्तो सहायता वा ऋण देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम

♦ (उपसचिव), सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय

हुने गरी लिनुपर्ने उल्लेख छ। त्यस्तै धारा ५९(७) मा संघ प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट घाटा व्यवस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुने उल्लेख छ। यसैगरी संविधानको धारा २२१ को आधारमा समिष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने कार्य राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले गर्ने व्यवस्था छ।

कानूनी व्यवस्था

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन,२०७९ को दफा ५(२) अनुसार नेपाल सरकारले आवश्यकता अनुसार जम्मा ऋणको कुल अङ्क अघिल्लो आर्थिक वर्षको कुल गाह्रस्थ उत्पादनको प्रचलित मूल्यमा कायम गर्दा हुने रकमको एकतिहाइमा नबढ्ने गरी प्रचलित विनियम दरले हुने विदेशी मुद्रा एकै पटक वा पटक पटक गरी ऋण लिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ को दफा ६(१) अनुसार नेपाल सरकारले वा नेपाल सरकारको सहमतिमा प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिस गरेको सीमाभित्र रही आवश्यक परिमाणमा एकै पटक वा पटक पटक गरी कुनै एक वा बढी प्रकारको ऋणपत्र निष्कासन गरी प्रचलित कानूनको अधीनमा रही आन्तरिक ऋण उठाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

मध्यकालीन ऋण व्यवस्थापन रणनीति

सरकारले मध्यमकालमा लागत तथा जोखिमको विश्लेषण गरी विवेकपूर्ण तवरले उपयुक्त ऋणपत्र छनौट गर्न मध्यकालीन ऋण रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्यवन गर्ने गरेको छ। मध्यकालीन ऋण व्यवस्थापन रणनीति २०८१/८२-२०८३/८४ स्वीकृत गरी यसै अनुसार ऋण परिचालन गर्दै आएको छ।

मध्यमकालको लागि ऋण व्यवस्थापनको मार्गदर्शक देहायबमोजिम रहेको छ।

- विनिमय दरको जोखिमलाई मध्यनजर गर्दै न्यून ब्याजदर भएको सहुलियतपूर्ण बाह्य ऋणको खोजी गर्ने,
- नेपाल विकासशिल राष्ट्रमा स्तरोउन्नती हुने सन्दर्भमा नया स्रोत र ऋण उपकरणको खोजी गर्ने,
- ऋणको व्यवस्थापन असल अभ्यासहरूको अनुसरण गर्दे आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने।

सार्वजनिक ऋण परिचालनको अवस्था

नेपालको भुक्तानी गर्न बाँकी सार्वजनिक ऋणको दायित्व पछिल्लो केही वर्षमा तीव्र गतिमा बृद्धि भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७२ सालको महाभुकम्प तथा २०७८ मा शुरु भएको Covid-19 को विश्वव्यापी महामारीले स्रोतमा थप दबाब भै सार्वजनिक ऋण बढ्न गएको देखिन्छ। नेपालको सार्वजनिक ऋणको स्तर जोखिमस्तरमा रहेको विश्लेषण समेत हुदै आएको छ। यसरी कुल गाह्स्थ उत्पादनको आधारमा निरन्तर बढ्दै गएको ऋण आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा स्थिर रहेको देखिन्छ। त्यस्तै, यहि अवधिमा सार्वजनिक ऋणको स्रोतगत संरचनामा समेत परिवर्तन भएको देखिन्छ। सरकारको सार्वजनिक ऋण परिचालनको मुख्य स्रोत वैदेशिक र आन्तरिक स्रोत रहेको छ। वैदेशिक ऋणमा मुख्यतय बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय ऋण रहेको छ भने आन्तरिक ऋणको मुख्य उपकरण ट्रेजरी बिल, विकास ऋणपत्र, नागरीक बचतपत्र तथा वैदेशिक रोजगार बचतपत्र रहेको छन्। मध्यकालीन ऋण व्यवस्थापन रणनीतिले सरकारले परिचालन गर्ने ऋण लागत र जोखिमको आधारमा विवेकपूर्ण छनौट गरी न्यून लागत तथा जोखिममा आधारित हुने गरी परिचालन गर्न जोड दिएको छ। पछिल्ला केही वर्षमा वैदेशिक ऋणको परिचालन लक्ष्य अनुसार हुन सकेको देखिदैन भने आन्तरिक ऋणको परिचालन बढ्दो अवस्थामा रहेको छ।

नेपालको कुल ग्राह्स्थ उत्पादनको आधारमा आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋणको अनुपात देहायबमोजिम रहेको छ।

तालिकाः १

कुल गाह्स्थ उत्पादनको अनुपातमा सार्वजनिक ऋणको अवस्था

आर्थिक वर्ष	आन्तरिक ऋण प्रतिशत	वैदेशिक ऋण प्रतिशत	सार्वजनिक ऋण प्रतिशत
२०७१/७२	८.३	१४.२	२२.५
२०७२/७३	९.२	१४.९	२४.१
२०७३/७४	९.२	१३.५	२२.७
२०७४/७५	११.३	१५.२	२६.५
२०७५/७६	११.७	१५.४	२७.२
२०७६/७७	१५.८	२१.१	३६.९
२०७७/७८	१८.४	२१.५	३९.९
२०७८/७९	१९.८	२०.६	४०.५
२०७९/८०	२१.१	२१.९	४३.०
२०८०/८१	२०.७	२२.०	४२.७

(स्रोतः सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय)

माथि तालिका: १ अनुसार नेपालको कुल गाह्रस्थ उत्पादनको आधारमा सार्वजनिक ऋण आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा २२.५ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा ४२.७ प्रतिशत पुगेको छ। पछिल्ला दश वर्षमा सार्वजनिक ऋण करिब ९० प्रतिशतले बढेको छ। आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा कुल गाह्रस्थ उत्पादनको अनुपातमा आन्तरिक ऋण ८.३ प्रतिशत तथा वैदेशिक ऋण १४.२ प्रतिशत रहेकोमा यस्तो अनुपात आर्थिक वर्ष २०७९/८० सम्म निरन्तर बृद्धि भै आन्तरिक ऋण २१.१ प्रतिशत तथा वैदेशिक ऋण २१.९ प्रतिशत सम्म पुगेको देखिन्छ। विगत दश वर्षको अवधिमा महाभुकम्पको सृजित क्षतिको कारण गर्नुपरेको पुनर्निर्माण तथा Covid-19 को महामारीले ऋण उच्च दरले ऋण बृद्धि हुन सहयोग गरेकोमा आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा कुल गाह्रस्थ उत्पादनको आधारमा सार्वजनिक ऋणको अनुपात घट्न गएको छ।

सार्वजनिक ऋण अनुपातको अन्य मुलकसँगको तुलना

नेपालको सार्वजनिक ऋण दायित्व जोखिम तहमा रहेको धारणा विभिन्न विज्ञ तथा आमसञ्चारमा सार्वजनिक भएको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा अन्य एशियाली मुलुकको कुल गाह्रस्थ उत्पादनको अनुपातमा सार्वजनिक ऋणको स्तर देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ।

रेखाचित्र:१

ऋण दायित्वको तुलनात्मक अवस्था

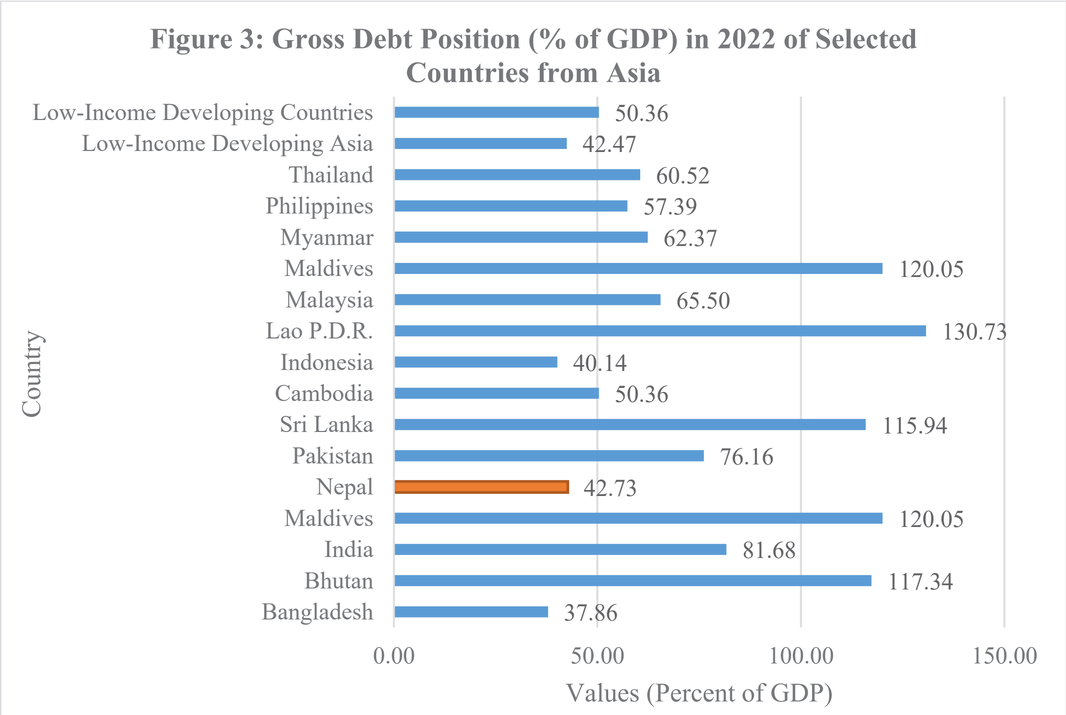

(Source: Fiscal Monitor, October 2024)

माथि रेखाचित्र: १ अनुसार अन्य मुलुकसँग तुलानात्मक अध्ययन गर्दा कुल गाह्रस्थ उत्पादनको आधारमा नेपालको सार्वजनिक ऋण अनुपात न्यून रहेको देखिन्छ। IMF को मापदण्ड अनुसार नेपालको लागि ५५ प्रतिशत सम्म ऋणको सीमा लाई उपयुक्त स्तरको रुपमा लिन सकिन्छ। विश्व बैंक तथा IMF को विभिन्न प्रतिवेदनले समेत नेपालको ऋणलाई न्यून जोखिमको स्तरमा राखेको देखिन्छ।

आन्तरिक र वैदेशिक ऋणको संरचना

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा कुल ऋणमा आन्तरिक र वैदेशिक ऋणको हिस्सा क्रमशः ३७ र ७३ रहेकोमा पछिल्ला वर्षहरूमा आन्तरिक स्रोत बढी परिचालन भएकोले २०८०/८१ मा यस्तो हिस्सा करिब बराबर हुन आएको छ। सरकारले ऋण परिचालन रणनीति बमोजिम न्यून वित्त पुर्ति गर्न सहुलियतपूर्ण वैदेशिक ऋण परिचालनलाई प्राथमिकता दिने र नपुग स्रोत आन्तरिक ऋणबाट परिचालन गर्ने रहेको छ।

स्तभचित्र: १

ऋण संरचनाको अवस्था

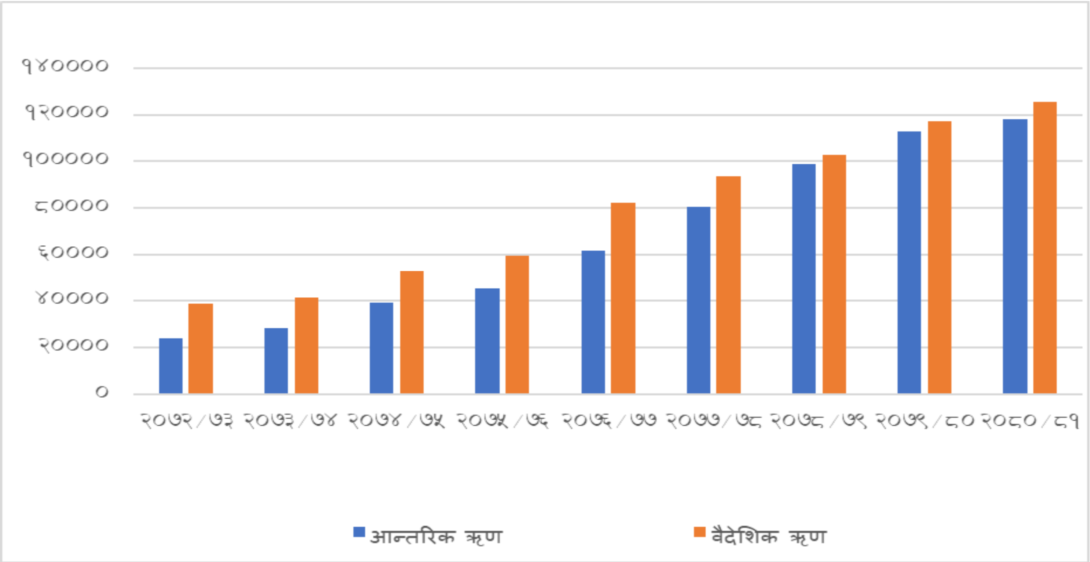

(स्रोत: सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय)

माथि स्तभ्भ चित्र: १ अनुसार आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा आन्तरिक ऋण रु २३९ अर्व तथा वैदेशिक ऋण रु ३८८ अर्व रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा आन्तरिक र वैदेशिक ऋण क्रमशः रु ११८० अर्व र रु १२५३ अर्व रहेको छ। विगत दश वर्षमा नेपालको सार्वजनिक ऋणको बृद्धि तथा सरचनामा क्रमशः परिवर्तन आएको छ। यस अवधिको शूरुमा आन्तरिक ऋण

तथा वैदेशिक ऋणको हिस्सा क्रमशः ३८ र ६२ रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ देखि यस्तो हिस्सा ४९ र ५१ रहेको छ। वैदेशिक ऋणको उपकरणमा विनिमय दरको जोखिम रहको हुन्छ भने आन्तरिक ऋण बढी परिचालन गर्दा बजारमा निजी लगानीकर्ताको लागि स्रोतको अभाव (Crowding Out) हुन सक्ने अवस्था रहन्छ। अत: यी दुई प्रमुख स्रोत परिचालन गर्दा विनिमय जोखिम, आन्तरिक बजारको ब्याजदर तथा स्रोतको उपलब्धता स्तरको अध्ययन तथा विश्लेषण गरी न्यून लागत तथा न्यून जोखिम रहने गरी स्रोत छनौट भएको देखिदैन।

आन्तरिक र बाह्य ऋण परिचालन लक्ष्य तथा प्राप्तिको अवस्था

सरकारले बजेट खर्च व्यवस्थापनको लागि राजश्व तथा अनुदानबाट न्यून हुन जाने स्रोतको पुर्तिको लागि वैदेशिक तथा आन्तरिक ऋणको स्रोत प्रयोग गर्ने गर्दछ। यस तालिकामा विगत दश वर्षमा बैदशिक तथा आन्तरिक ऋणको लक्ष्य तथा प्राप्तिको अवस्था प्रस्तुत गरीएको छ।

तालिका: २

ऋण परिचालनको लक्ष्य तथा प्राप्ति

रु करोडमा

आ.ब.	वैदेशिक ऋण			आन्तरिक ऋण		
	लक्ष्य	**ऋण प्राप्ति**	**प्रगति**	**लक्ष्य**	**ऋण प्राप्ति**	**प्रगति**
२०७१/७२	४,९५२.८८	२,९२६.४३	५९.०९%	५२७५.००	४२४२.३१४५	८०.४२%
२०७२/७३	५,८६१.१५	४,३७७.४०	७४.६८%	८,८००.००	८,७७७.४५	९९.७४%
२०७३/७४	१९,५७१.५७	५,८०१.२५	२९.६४%	११९००.००	८,८३३.७८	७९.५८%
२०७४/७५	२१,४०३.५४	९,३४५.२०	४३.६६%	१४,५००.००	१४,४७५.०९	९९.८३%
२०७५/७६	२५,३०२.८२	९,४४०.०८	३७.३१%	१७,२००.००	९,६३८.२०	५६.०४%
२०७६/७७	२९,८८३.३३	१६,२६०.७३	५४.४१%	१९,५००.००	१९,४९०.२९	९९.९५%
२०७७/७८	२९,९५०.००	१३,०८६.७२	४३.७०%	२२,५००.००	२२,४००.९१	९९.५६%
२०७८/७९	३०,९२९.३२	१३,३०८.३४	४३.०३%	२५,०००.००	२३,१८४.५५	९२.७४%
२०७९/८०	२४,२२६.११	११,९८६.००	४९.४८%	२५,६००.००	२५,५९९.७७	१००.००%
२०८०/८१	२१,२७४.९१	१२,५६६.६१	५९.०७%	२४,०००.००	२३,४४२.१४	९७.६८%

(स्रोत: सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय)

माथि तालिका: २ अनुसार विगत दश वर्षमा आन्तरिक ऋण प्राप्ति बजेटको लक्ष्य अनुसारनै देखिएता पनि वैदेशिक ऋण प्राप्ति लक्ष्यको तुलनामा न्यून देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा ५९ प्रतिशत रहेको वैदेशिक ऋण परिचालन आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा पनि ४९ प्रतिशत रहेको छ। पछिल्ला केहि वर्षदेखि सरकारले भुक्तानी गर्नुपर्ने दायित्व निरन्तर रुपमा बाँकी रहेको अवस्था छ। सरकारको आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सृजित दायित्व भुक्तानी गर्न बाँकी हुने तर कुल

परिचालन गर्न सक्ने ऋणको सीमा रहँदा पनि बजेटमै ऋण प्राप्त गर्ने स्रोत, दातृ निकाय समेत उल्लेख भएकोले आवश्यकता अनुसार ऋण संरचना परिवर्तन गर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिदैन।

आन्तरिक तथा बाह्य ऋणमा ब्याज खर्चको अवस्था

न्यून वित्त पुर्ति गर्न सरकारले बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय वैदेशिक स्रोत तथा ट्रेजरी बिल, विकास ऋणपत्र, नागरीक बचतपत्र तथा वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जस्ता आन्तरिक स्रोतका उपकरण परिचालन गर्दछ। वैदेशिक ऋणको ब्याजदर आन्तरिक ऋणको ब्याजदरको तुलनामा न्यून हुने भएकोले सरकारले वैदेशिक स्रोत परिचालनलाई प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ।

विगत पाँच वर्षमा व्याज खर्चको विश्लेषण गर्दा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र २०७९/८० मा वैदेशिक ऋणमा विनिमय दरमा भएको बृद्धिले भएको घाटाको कारण सरकारले वैदेशिक ऋणमा गरेको ऋण सेवाको तुलनामा आन्तरिक ऋणको लागत कम देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७७/७८, २०७८/७९ तथा २०८०/८१ मा आन्तरिक ऋणको तुलनामा वैदेशिक ऋणको ब्याज लागत कम देखिन्छ। यसर्थ वैदेशिक स्रोतको ब्याजदर कम रहेता पनि विनिमय जोखिमको कारण आन्तरिक ऋणको लागत भन्दा बढी भएको अवस्था समेत देखिन्छ।

रेखाचित्र: २

उपकरणगत औसत लागतको अवस्था

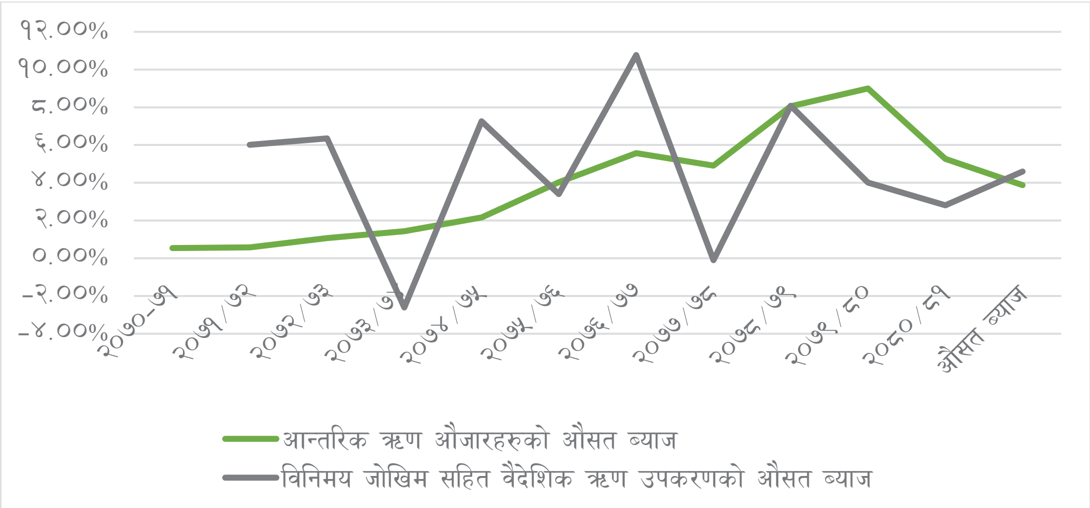

(स्रोत: सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय)

माथीको रेखाचित्र: २ अनुसार विगत दश वर्षको तथ्याङ्कले वैदेशिक ऋणको लागत बढी रहेको देखाउछ। विगत दश वर्षमा आन्तरिक ऋणको औसत ब्याजदर ३.८७ प्रतिशत रहेको छ भने

यही अवधिमा वैदेशिक ऋणमा विनिमय दरमा भएको परिवर्तन सहित समायोजन गर्दा औसत व्याज ४.६ प्रतिशत रहेको छ।

बैदेशिक ऋण परिचालनमा विदेशी विनिमय जोखिमको अवस्था

सरकारले विगत देखिनै न्यून बजेट पुर्तिको लागि वैदेशिक स्रोत परिचालनलाई प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ। वैदेशिक स्रोतको ब्याजदर आन्तरिक ऋणको ब्याजदरको तुलनामा न्यून हुन्छ तर वैदेशिक ऋण दायित्व भुक्तानी विदेशी मुद्रामा गर्नुपर्ने भएकोले यसमा रहने विनिमय दर जोखिमले तिर्नुपर्ने दायित्व बृद्धि हुने गरेको छ। यसर्थ वैदेशिक ऋणको ऋण सेवाको विश्लेषण गर्दा विनिमय दरमा भएको घटबढले तिर्नुपर्ने दायित्वमा पारेको प्रभाव समेत विश्लेषण गर्नुपर्दछ।

तालिका: ३

विनिमय जोखिमको अवस्था

मिति	आर्थिक वर्ष	अमेरिकी डलर(USD)	घट वा बढ
७/१५/२०१५	२०७१/७२	१०१.८८	५.०१
७/१५/२०१६	२०७२/७३	१०७.३३	५.३५
७/१५/२०१७	२०७३/७४	१०३.४६	-३.६१
७/१५/२०१८	२०७४/७५	१०९.९४	६.२६
७/१५/२०१९	२०७५/७६	११०.२	०.२४
७/१५/२०२०	२०७६/७७	१२०.९७	९.७७
७/१५/२०२१	२०७७/७८	११९.६४	-१.१०
७/१५/२०२२	२०७८/७९	१२८.११	७.०८
७/१५/२०२३	२०७९/८०	१३१.७७	२.८६
७/१५/२०२४	२०८०/८१	१३३.९६	१.६६
३/२/२०२५	२०८१/८२	१४०.३	४.७३
औसत विनिमय घाटा			३.४८
२०७१/७२ को तुलनामा हालको डलरको मुल्यमा भएको बृद्धि			३७.७१

(स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक)

माथि तालिका:३ अनुसार आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि आर्थिक वर्ष २०८१/८२ सम्म औसत वार्षिक विनिमय घाटा ३.४८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा डलरको मुल्य ३७.७१ प्रतिशतले बढेको छ। यसको अर्थ आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा लिएको वैदेशिक ऋण हाल भुक्तानी गर्दा साँवामै ३७.७१ प्रतिशत थप दायित्व बढ्न गएको देखिन्छ। यसर्थ वैदेशिक स्रोत परिचालन गर्दा विनिमय जोखिमको प्रभाव

विश्लेषण तथा यसको प्रभाव कम गर्न अन्य वित्तीय औजारको उपयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता देखाएको छ।

आन्तरिक ऋण परिचालनको जोखिमको अवस्था

सरकारले घाटा बजेटको पुर्ति गर्न आन्तरिक बजारबाट ऋण उठाउने गर्दछ। सरकारले बढी ऋण उठाउदा निजी क्षेत्रमा जाने कर्जाको सीमा घट्न गई बजारमा Crowing Out को प्रभाव परी निजी क्षेत्र हतोत्साही हुन जाने विश्लेषण भएको देखिन्छ।

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि आर्थिक वर्ष २०८१/८२ सम्म सरकारले बैंङ्क तथा वित्तीय संस्थामा रहेको कुल बचतको तुलनामा वार्षिक खुद आन्तरिक ऋण परिचालन न्यूनतम ०.८ प्रतिशत देखि अधिकतम ४.०९ प्रतिशत सम्म भएको देखिन्छ। यस दश वर्षको अवधिमा यस्तो परिचालन औसत २.३ प्रतिशत रहेको छ। पछिल्लो दुई आर्थिक वर्षमा सरकारले कुल बचतको औसत २.३ प्रतिशत भन्दा पनि कम परिचालन गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा ०.८ प्रतिशत तथा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा १.२६ प्रतिशत मात्र परिचालन भएको छ। सरकारले आन्तरिक बजारबाट अधिकतम परिचालन गर्ने सक्ने स्रोतको सीमा विश्लेषण गरी लगानीको लागि आन्तरिक ऋणको विभिन्न उपकरण उपलब्ध गराउदा यसले समग्र अर्थतन्त्रलाईनै सकरात्मक प्रभाव पार्ने देखिन्छ।

बैंङ्क तथा वित्तीय संस्थामा रहेको बचतको तुलनामा आन्तरिक ऋणमा लगानीको अवस्था

सरकारी ऋणपत्रमा मुख्यतय बैंक तथा वित्तीय संस्था तथा अवकाश कोषहरूले लगानी गरेको छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेको कुल बचतको तुलनामा विगत दश वर्षमा १५.१४% सरकारी ऋणपत्रमा लगानी भएको देखिन्छ।

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा बैंङ्क तथा वित्तीय संस्थासँग रहेको बचतको तुलनामा आन्तरिक ऋणमा लगानी ११.३७ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा १९.१४, आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा १९.५७ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा घटेर १८.१८ प्रतिशत रहेको छ। बैंङ्क तथा वित्तीय संस्थामा रहेको कुल बचतको करिब २० प्रतिशत सम्म सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको देखाउछ। आन्तरिक ऋण परिचालन गर्दा राष्ट्रिय बचतमा समेत योगदान गर्दछ। यसर्थ स्रोत छनौट गर्दा अर्थतन्त्रको कुल बचत तथा यसको बृद्धिदर विश्लेषण गरेर वैदेशिक वा आन्तरिक ऋणको स्रोत परिचालन गर्नु लाभदायक देखिन्छ।

सारांश

सरकारले बजेटले लिएको लक्ष्य अनुसार खर्च गर्न स्रोत व्यवस्थापनको लागि वैदेशिक ऋण तथा आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको छ। नेपालको विगत वर्षहरूमा वित्तीय आवश्यकताको परिपुर्ति

गर्न वैदेशिक ऋणको परिचालनमा महत्वपूर्ण भूमिका रहेको भए तापनि पछिल्ला वर्षहरूमा आन्तरिक ऋणको परिचालन बढ्दै गएको छ। सरकारले आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि आर्थिक वर्ष २०८१/८२ सम्मको ऋणको वार्षिक परिचालन, स्रोत तथा ऋण उपकरणको छनौट, ब्याजदरको औसत लागत तथा जोखिमको अवस्था विश्लेषण गर्दा सार्वजनिक ऋण परिचालनमा देखिएका मुख्य सारंश देहायबमोजिम रहेको छ।

- विगत दश वर्षको अवधिमा उच्च दरले ऋण बृद्धि भएकोमा आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको आधारमा सार्वजनिक ऋणको अनुपात घटेको देखिन्छ।
- अन्य एशियाली मुलुकसँग तुलानात्मक अध्ययन गर्दा कुल गार्हस्थ उत्पादनको आधारमा नेपालको सार्वजनिक ऋण अनुपात न्यून रहेको देखिन्छ। उच्च प्रतिफलयुक्त योजना तथा ठूला पूर्वाधार विकासको लागि थप वित्तीय स्रोत आवश्यक भएमा थप स्रोत परिचालन गर्नसक्ने अवस्थामा रहेको देखिन्छ।
- विगत दश वर्षमा नेपालको सार्वजनिक ऋणको स्रोतको संरचनामा परिवर्तन आएको छ। यस अवधिको शूरुमा कुल ऋणमा आन्तरिक ऋण तथा वैदेशिक ऋणको हिस्सा क्रमशः ३८ र ६२ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ देखि यस्तो हिस्सा करिब ४९ र ५१ प्रतिशतमा रहेको छ।
- आर्थिक वर्ष २०७९/८० देखि कुल गार्हस्थ उत्पादनको आधारमा सार्वजनिक ऋण परिचालन औसत प्रतिशत भन्दा पनि कम रहेको छ। यसको प्रत्यक्ष असर आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सरकारले तिर्नुपर्ने भुक्तानी दायित्व बाँकी रहेको, अर्थतन्त्रको प्रमुख मध्येको निर्माण क्षेत्रको बृद्धिदर ऋणात्मक रहेको जस्ता प्रभाव परेको छ।
- सरकारले तिर्नुपर्ने ऋण दायित्व वापतको ऋण सेवामा वैदेशिक मुद्रामा रहेको विनिमय जोखिम सहित विश्लेषण गर्दा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र २०७९/८० मा आन्तरिक ऋणको र आर्थिक वर्ष २०७७/७८, २०७८/७९ तथा २०८०/८१ मा वैदेशिक ऋणको ब्याज खर्च कम देखिन्छ। यसर्थ ऋण सेवा (Debt Servicing) को आधारमा वैदेशिक ऋण तुलानात्मक रुपमा फाइदाजनक मात्र हुने देखिदैन।
- आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि आर्थिक वर्ष २०८०/८१ सम्म परिचालन भएको आन्तरिक ऋण र वैदेशिक ऋणको औसत ब्याजदर क्रमशः: ३.८७ प्रतिशत र ४.६ प्रतिशत रहेको छ। यस अवधिमा परिचालन भएको आन्तरिक ऋणको ब्याजदर वैदेशिक ऋणको ब्याजदरको तुलनामा कम देखिन्छ।

- विभिन्न ऋण उपकरणको लागतको आधारमा विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा न्यून लागत क्रमशः ट्रेजरी बिल, विकास ऋणपत्र, बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय ऋणको रहेको देखिन्छ। लागतको हिसाबले वैदेशिक ऋणको तुलनामा आन्तरिक ऋणपत्रको छनौट गर्नु विवेकपूर्ण देखिन्छ।
- आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि २०८१/८२ सम्मको अवधिमा डलरको मुल्य ३७.७१ प्रतिशतले बढको छ। यसको औसत वार्षिक विनिमय घाटा ३.४८ प्रतिशत रहेको देखियो। आन्तरिक ऋणको प्रचलित ब्याजदर करिब ५ प्रतिशतसम्ममा परिचालन गर्दा सहुलियतपूर्ण वैदेशिक ऋण भन्दा फाइदाजनक देखिन्छ।
- आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि आर्थिक वर्ष २०८१/८२ सम्म सरकारले बैंङ्क तथा वित्तीय संस्थामा रहेको कुल बचतको तुलनामा औसत वार्षिक खुद आन्तरिक ऋण परिचालन २.३ प्रतिशत देखिन्छ। पछिल्लो दुई आर्थिक वर्षमा सरकारले औसत परिचालन भन्दा कम ०.८ प्रतिशत र १.२६ प्रतिशत मात्र परिचालन गरेको छ।
- विगत दश वर्षमा बैंङ्क तथा वित्तीय संस्थामा रहेको कुल बचतको तुलनामा कुल आन्तरिक ऋण दायित्व ११.३३ प्रतिशत देखि १९.५७ प्रतिशत सम्म देखियो। यसले सरकारले करिब कुल बचतको २० प्रतिशत सम्म ऋण परिचालन गर्दा निजी क्षेत्रमा जाने कर्जामा जोखिम देखिदैन।

मध्यकालीन ऋण व्यवस्थापन रणनीतिले सहुलियतपूर्ण ऋण सहायताको उच्चतम उपयोग गर्ने, अन्य वैदेशिक स्रोतबाट पुर्ति गर्ने र सोबाट पनि न्यून हुने स्रोत आन्तरिक ऋणबाट पुर्ति गर्ने नीति लिएको छ। त्यस्तै अल्पकालीन ऋणको हिस्सा कम गर्दै मध्यकालीन तथा दिर्घकालीन ऋणको उपकरणले प्रतिस्थापन गर्ने नीति लिएको छ। सरकारले विगत दश वर्षमा परिचालन गरेको ऋण उपकरणको लागत र जोखिम विश्लेषण गर्दा लागत तथा जोखिमको हिसाबले वैदेशिक स्रोत भन्दा आन्तरिक स्रोत लाभदायक देखिएको छ। आन्तरिक बजारबाट ऋण परिचालन गर्न सक्ने अधिकतम सीमासम्मको स्रोत आन्तरिक ऋण परिचालनलाई प्राथमिकता दिने गरी नीतिगत सुधार गर्न उपयुक्त देखिन्छ। यस्तो परिचालनबाट राष्ट्रिय बचतमा बृद्धि हुने, सरकारले व्याज भुक्तानीमा कर प्राप्त गर्ने भएकोले राजश्वमा योगदान गर्दछ। आन्तरिक ऋणका विभिन्न उपकरणमा ट्रेजरी बिलको लागतको हिसाबले लाभदायक देखिएकोले जोखिमस्तरको विश्लेषण गरी कुल आन्तरिक ऋणमा अल्पकालीन ऋणको हिस्सा कायम गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्दा समष्टिगत अर्थतन्त्रका अन्य अवयवहरू मुद्रास्फीति, बजारमा रहेको तरलता, ब्याजदर लगायतको आधारमा आवश्यकता अनुसार अल्पकालीन, मध्यकालीन तथा दिर्घकालीन ऋणका उपकरण उच्चतम प्रयोग गर्नुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- नेपाल सरकार, (२०७२), नेपालको संविधान, काठमाण्डौं, नेपाल सरकार
- नेपाल सरकार, (२०७४), अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, काठमाण्डौं, नेपाल सरकार
- नेपाल सरकार, (२०७९), सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, काठमाण्डौं, नेपाल सरकार
- नेपाल सरकार, (२०८०), सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन नियमावली, काठमाण्डौं, नेपाल सरकार
- अर्थ मन्त्रालय, (२०८०), बजेट व्यक्तव्य, काठमाण्डौं, अर्थ मन्त्रालय
- सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय, (२०८०), सार्वजनिक ऋणको वार्षिक प्रतिवेदन, काठमाण्डौं, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय
- Nepal Rastra Bank, (2071/72), Current Macro economic and Financial Situation-Tables Kathmandu, Nepal Rastra Bank

ग्रे लिष्टबाट नेपाललाई पर्ने असर र यसबाट बाहिरीने उपाय

✍ कृष्णमणि पराजुली ♦

सारांश

फाइनान्सियल एक्सन टास्क फोर्सको वर्किङ् ग्रुपले नेपाललाई ग्रे लिष्टमा राखेको छ। ग्रे लिष्टमा पर्नुमा मूलतः सम्पत्ति शुद्धिकरण तथा आत्कवादी गतिविधिलाई नेपालले नियन्त्रण गर्न नसक्नु र एफएटिएफ ले दिएका सुझाव पूर्ण रुपमा पालना नभएकोको कारणले गर्दा नेपाल ग्रे लिष्टमा परेको देखिन्छ। सम्पत्ति शुद्धिकरण, शंकास्पद आर्थिक कारोवार, अकुत सम्पत्तिको अनुसन्धानको क्षेत्रमा नेपालको कमजोर भूमिका रहेको कारणले गर्दा दोस्रो पटक ग्रे लिष्टमा परेको हो।

लामो समयसम्म ग्रे लिष्टमा पर्दा देश विभिन्न किसिमबाट कमजोर हुन पुग्दछ। ग्रे लिष्टमा पर्नु भनेको देशको अर्थतन्त्रलाई शंकाको दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो। विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, विदेशी लगानीकर्ता जस्ता महत्वपूर्ण सँस्थाहरुले ग्रे लिष्टमा परेका देशहरुको अर्थतन्त्रलाई विश्वास गर्न हिच्किचाएका हुन्छन्। त्यसैगरी विदेशी तथा स्वदेशी लगानीकर्ताहरुले सहजरुपमा लगानी गरेका हुँदैनन्। देशको अर्थतन्त्र प्रभावकारी नभएको अवस्थामा लगानीकर्ताले लगानी नगर्नु पनि स्वाभाविक नै हुन आउँछ ।

पहिलो पटक नेपाल ग्रे लिष्टमा पर्दा ग्रे लिष्टबाट बाहिरीनको लागि प्रयाश गरेको भए पनि त्यसले पूर्णता पाउन सकेन। सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धि कानून निर्माणमा सुधार गरे पनि त्यसको कार्यान्वयनको पक्ष कमजोर हुन गयो। कुनै देश ग्रे लिष्टमा पर्नु भनेको वित्तीय आपराधीक गतिविधि बिरुद्ध लड्न नसक्नु हो भन्ने मान्यता रहेको छ। नेपाल जस्तो अल्पविकसित देश जहाँ १८ प्रतिशत भन्दा बढी जनता गरिबीको रेखामुनी रहेका छन्, त्यहाँ ठुलो आर्थिक समस्या निम्तिन सक्ने हुन्छ। त्यसकारण ग्रे लिष्टबाट छिटो बाहिर आउन FATF ले सुझाएका विषयहरुमा सुधार गर्नु पर्दछ। अन्यथा नेपालको छवि नकारात्मक हुन सक्दछ ।

शब्दकुञ्जीः *ग्रे लिष्ट, FATF, आतंकवादी वित्त पोषण, व्लाक लिष्ट, सार्वभौम साख मूल्यांकन ।*

बुझ्न पर्ने कुरा के देखिन्छ भने यदि नेपालले ग्रे लिष्टबाट बाहिर निस्कन सकेन भने पुग्ने ठाउँ भननेको ब्लाक लिष्ट नै हो। दुर्भाग्यवस त्यस्तो अवस्था सिर्जना भयो भने नेपालको आर्थिक क्षेत्र निकै कमजोर

♦ पूर्व उपसचिव, नेपाल सरकार

हुन्छ नै। त्यस अवस्थामा विदेशी लगानी , विदेशी ऋण तथा अनुदान खस्कदै जान्छन्। आन्तरिक अर्थतन्त्र कमजोर भएको अवस्थामा अन्य पक्षहरु पनि सहज किसिमले अघि बढ्न सक्दैनन्। अतः यस्ता पक्षहरुमा सुधार गरेर छिटोभन्दा छिटो ग्रे लिष्टबाट बाहिर निस्कनु पर्दछ ।

विषयवस्तु

फिनान्सियल एक्सन टास्क फोर्स (FATF) एउटा अन्तर्राष्ट्रिय संस्था हो। यो मूलतः विश्वमा आर्थिक अपराध हुन नदिनको लागि स्थापित सँस्था हो। अहिलेको विश्वमा धेरैजसो देशहरुमा आर्थिक अपराधका घटनाहरु घटी नै रहेका देखिन्छन्। यस्ता आर्थिक आपराधिक घटनाहरु मानवीय पक्षसँग पनि जोडिएका हुनाले यसको नियन्त्रण गरिनु नितान्त आवश्यक छ। त्यसकारण यस्ता कार्यहरु हुन नपाउन् भन्ने उद्देश्यबाट प्रेरित भएर नै ग्रे लिष्टको अवधारणा आएको देखिन्छ।

कस्ता आर्थिक घटनाहरुलाई ग्रे लिष्टमा राख्ने र कस्तालाई ब्लाक लिष्टमा राख्ने भन्ने विषय (FATF) ले निर्धारण गर्दछ। साथै सम्पत्ति शुद्धिकरण, आतंकवादी वित्त पोषण , विनाशका हातहतियारको वित्त पोषणजस्ता कार्यहरुको विरुद्धमा लड्न नीति निर्माण गर्ने कार्य यसले गर्दछ। यसको स्थापना सन् १९८९ मा जि सेभेन राष्ट्रहरुको अग्रसरतामा भएको थियो र यसको केन्द्रीय कार्यालयमा फ्रान्समा रहेको छ ।

फिनान्सियल एक्सन टास्क फोर्स (FATF) अन्तर्राष्ट्रिय संस्था भएको हुनाले यसका सदस्य राष्ट्रहरुले अबलम्वन गर्नु पर्ने केही न्यूनतम मापदण्ड निर्धारण गरेको छ र जुन मापदण्डहरुले सदस्य राष्ट्रहरुलाई वित्तीय आपराधिक घटना नियन्त्रण गर्न सहज भएको छ। वित्तीय घटना घट्न नसकुन् भनेर नै (FATF) ले ४० ओटा सिफारिस तयार गरेको छ। यी सिफारिसहरु सदस्य राष्ट्रहरुले पालना गर्नु पर्दछ ।

(FATF) ले निश्चित मापदण्डको आधारमा सदस्य राष्ट्रहरुको मूल्यांकन गरेको हुन्छ। जुन मूल्यांकनबाट सदस्य देशहरुले आफूलाई सुधार गर्न सक्दछन्। खास गरेर FATF ले कानुनी, नियामक, कार्यान्वयन जस्ता विभिन्न पक्षहरुको मूल्यांकन गर्दछ र मूल्यांकनको आधारमा सुधारको लागि सिफारिस गर्दछ ।

(FATF) ले निर्धारण गरेको मापदण्ड पालना नगर्ने देशहरु ग्रे लिष्ट र ब्ल्याक लिष्टमा पर्दछन्। ग्रे लिष्टमा पर्नेहरुलाई कुनै निश्चित अवधिसम्म सुधार गर्नको लागि मौका दिइएको हुन्छ। ग्रे लिष्टमा परेपछि मात्र ब्ल्वाक लिष्टमा पर्ने हो। त्यसकारण ग्रे लिष्टमा पर्ने वित्तिकै सवै खत्तम भयो भनेर डराउनु पर्दैन किन कि ब्ल्याक लिष्टमा जानु भन्दा पहिले नै सुधार गर्न सकिने अवस्था रहन्छ। ग्रे लिष्ट भनेको पहिलो चरण हो भने ब्ल्याक लिष्ट भनेको दोश्रो चरण हो। ग्रे लिष्ट र ब्ल्याक लिष्टमा पर्ने मुलुकहरुलाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय कारोवारमा समावेश हुनको लागि समस्या आउन सक्दछ। आतंकवादी गतिविधिमा लागेको कारणले गर्दा फिनान्सियल एक्सन टास्क फोर्सले पाकिस्तानलाई ग्रे लिष्टमा राखेको थियो ।

ग्रे लिष्टमा पर्नु भनेको राज्यको लागि राम्रो कुरो होइन किनभने विश्व समुदायबाट सन्चालन हुने आर्थिक क्रियाकलापबाट बाहिरीनु पर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्दछ। अर्को कुरा के बुझ्नु पर्दछ भने ग्रे लिष्टमा परिसके पछि त्यसबाट बाहिर निस्कन पनि त्यति सजिलो हुँदैन। नेपाल यस भन्दा पहिले ग्रे लिष्टमा परिसकेको थियो र बाहिर निस्कन करिव ६ वर्ष लागेको थियो। ६ वर्षसम्म विश्व समुदायको आर्थिक गतिबिधिबाट अलग्गिनु भनेको लामो अवधि हो र मुलुकलाई ठुलो हानी पनि पुगेको हुन्छ। ग्रे लिष्टमा पर्दा देशको अर्थतन्त्रमा नकारात्मक प्रभाव परेको हुन्छ र यस्ता मुलुकलाई शंकाको दृष्टिकोणबाट हेरिएको हुन्छ ।

नेपाल प्रत्यक्ष रुपमा (FATF) को सदस्य छैन। सदस्य नभए पनि FATF –Style Regional Body (FSRB) को माध्यमबाट FATF –Style Regional Body (FSRB) का मापदण्डहरु अवलम्बन गरी आएको छ। त्यसकारण नेपालले अवैध वित्तीय क्रियाकलापको विरुद्धमा कानुनी सुधार गर्दै आएको छ। यसरी कानुनी सुधार गर्दै आए पनि कतिपय प्रावधान पूरा गर्न नसकेको कारणले गर्दा नेपाल अहिले ग्रे लिष्टमा परेको अवस्था देखिन्छ ।

नेपालजस्ता मुलुकहरुलाई (FATF) ले ठुलो सहयोग पुर्याएको हुन्छ। किनभने यी मुलुकहरुमा वित्तीय साधन श्रोत ज्यादै न्यून भएको हुन्छ र कार्यान्वयनको अवस्था पनि निकै कमजोर हुन्छ। त्यसकारण पूर्व निर्धारित लक्ष्य हाँसिल हुन मुस्किल हुन्छ। यस्ता कुराहरुमा (FATF) ले निर्धारण गरेका मापदण्डहरु परिपालन गर्ने हो भने अवैध वित्तीय क्रियाकलापबाट जोगिन सकिन्छ नै। मूलतः अवैध रुपमा आर्जित सम्पत्तिलाई वैध देखाउने जुन गतिविधि सन्चालन हुन्छन् तिनीहरुलाई नियन्त्रण गर्न (FATF) को ठुलो सहयोग मिल्दछ। यसको लागि कानुनी र नीतिगत मापदण्ड निर्धारण गरिएको हुन्छ। कानुनी र नीतिगत मापदण्डले अवैध आर्थिक गतिविधिमा नियन्त्रण गर्न सकिन्छ ।

अहिले संसार भरमा नै आतंकवादी क्रियाकलाप बढ्दै गएको छ। यसरी बढ्नुमा आतंकवादी समूहलाई आर्थिक सहायता उपलब्ध भएको कारणलाई नै मुख्य आधार मान्न सकिन्छ। यस्ता अवैध कार्य रोक्नको लागि (FATF) को ठुलो भूमिका रहेको हुन्छ। यस प्रकारको आर्थिक सहायताको पहुँचमा स्वतः नियन्त्रण हुने व्यवस्थाको लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार देशहरुलाई तदनुरुप रणनीति निर्माण गर्न प्रेरित गर्दछ।

भनिन्छ अहिले आतंकवादीहरुले अवैध किसिमले पैसा जम्मा गर्ने र त्यो पैसा विनाशका हातहतियार खरिदमा प्रयोग गरेका हुन्छन् भन्ने भनाई रहेको छ। यसरी बढ्दै गएको गतिविधिलाई नियन्त्रण गर्नको लागि (FATF) को ठुलो योगदान रहेको देखिन्छ। विश्वभरमा नै बढ्दै गएको आतंकवादलाई नियन्त्रण गर्ने कार्य यसले गर्दै आएको छ। आणविक, रासायनिक र जैविक हातहतियारको विकासमा रोक लगाउनु आजको अवस्थामा अनिवार्य नै हुन आउँछ। साथै विभिन्न मुलुक, अन्तर्राष्ट्रीय संघ संस्था एवं क्षेत्रीय

निकाय लगायतहरुबीच सहकार्य गरेर अवैध वित्तीय क्रियाकलाप बिरुद्ध साझा रणनीति निर्माण गर्न सहयोग गर्दछ।

(FATF) ले ४० ओटा आफ्ना सिफारिसको माध्यमबाट सदस्य देशहरुलाई कानुनी र वित्तीय पक्षमा सुधार गर्न आवश्यक निर्देशन दिन्छ र के कसरी कार्यान्वयन भएको छ त्यसवारे अनुगमन समेत गर्दछ। अर्को कुरा सहकार्य नगर्ने देशहरुको सम्बन्धमा ग्रे लिष्टमा राखेर अन्तर्राष्ट्रिय जगतलाई जानकारी समेत गराउन सक्दछ। यसरी (FATF) ले अन्तर्राष्ट्रीय जगतमा बढ्दै गएको आपराधिक र अवैध वित्तीय कारोवारलाई नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न उपाय अवलम्वन गरेको हुन्छ ।

नेपालजस्ता अतिकम विकसित देशहरुको लागि आपराधिक आर्थिक गतिविधि रोक्न त्यति सजिलो हुँदैन किनभने यस्ता देशहरु हरेक कुराहरुमा पछि परेका हुन्छन् र आर्थिक साधन स्रोतको पनि अभाव हुन्छ। यद्यपि, कुनै पनि देश ग्रे लिष्ट वा ब्ल्याक लिष्टमा पर्न चाहेका हुँदैनन्। सम्पत्ति शुद्धिकरणमा कारवाहीको प्रयाश गरेका भए पनि ती प्रयाशहरु अपर्याप्त नै छन्। कतिपय देशहरुमा कडा कानुन र नियामक व्यवस्थाको अभाव रहेको पाइन्छ। आतंकवादी वित्त पोषणमा उपयुक्त कार्य गर्न नसकेको कारणबाट पनि कतिपय देशहरु ग्रे लिष्टमा पर्न गएका छन्। बैंक तथा वित्तीय सँस्थाहरुले ग्राहक पहिचान तथा कारोवारको प्रतिवेदन नगरेको अवस्थामा पनि ग्रे लिष्टमा पर्ने धेरै संभावना रहेको हुन्छ। यदि कुनै आतंकवादी समूहलाई आर्थिक सहयोग रोक्न सकिएको छैन भने पनि कुनै पनि देश ग्रे लिष्टमा पर्न सक्दछ।

कुनै पनि देश यदि ग्रे लिष्टमा पर्न चाहँदैन भने अपराधीहरुलाई दण्ड दिन सक्ने प्रभावकारी कानुन, अदालत तथा अनुसन्धान प्रणालीको विकास गरीनु पर्दछ र (FATF) ले दिएका सुझावहरुको प्रभावकारी किसिमले कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। साथै यसको लागि कार्य योजना तयार गरेर कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। जहाँ पारदर्शिता र आँकडाको अभाव हुन्छ त्यहाँ आर्थिक कारोवार स्वच्छ हुन सक्दैनन् र कतिपय देशहरुले आवश्यक तथ्यांक खोजेका हुन्छन् उनीहरुलाई उपलब्ध नगराएको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग उपलब्ध नहुन सक्दछ र ग्रे लिष्टमा पर्ने संभावना प्रवल हुन्छ नै ।

(FATF) को ग्रे लिष्टमा पर्नु भनेको कुनै पनि देशको लागि राम्रो कुरो होइन। जसको प्रत्यक्ष असर वाह्य लगानी, बैकिङ सेवा र विकास निर्माण कार्यमा पर्न सक्दछ र अन्तर्राष्ट्रिय जगतले हेर्ने दृष्टिकोण पनि नकारात्मक हुन सक्दछ। सम्बन्धित देशको छवि नै फरक हुन सक्दछ। ग्रे लिष्टमा परेको कारणबाट अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरु लगानी गर्न डराउँछन्। वाह्य लगानी प्रवाह नभएको अवस्थामा स्वदेशी वित्तीय साधन स्रोतले नपुग्ने हुन्छ। लगानी आए पनि सीमित रुपमा आउन सक्दछ। लगानीकर्ताको अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय बैंकहरुले पनि त्यस्ता देशहरुसँग बैकिङ कारोवार गर्न हिच्किचाउँछन्।

ग्रे लिष्टको कारणबाट विदेशी मुलुकहरुले हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउने हुन्छ र परिणामस्वरुप राजनीतिक र कूटनीतिक क्षेत्रमा समेत असर पर्ने हुन सक्दछ। साथै ऋण र अनुदान प्राप्तिमा समस्या तथा मुद्रा अवमूल्यन र बजारमा अस्थिरता सिर्जना हुने संभावना बढी हुन्छ। यसरी नै सेयर बजार खस्कनु र विनिमय दरमा पनि असर पर्दछ ।

व्यापारमा पनि समस्या आउन सक्दछ किनभने अन्तर्राष्ट्रिय कम्पनीहरुले शंका गर्न सक्दछन् , विभिन्न किसिमका प्रमाण माग्न सक्दछन् र व्यापारमा ढिलाई र लागत बढ्ने संभावना हुन सक्दछ। देशको आर्थिक क्रियाकलापमा निगरानी राख्ने हुनाले कारोवार प्रकृया झन्झटिलो र असहज हुन सक्दछ। यसरी ग्रे लिष्टमा पर्नु भनेको विश्व जगतबाट अलग हुनु पर्ने अवस्था हो। आन्तरिक अर्थतन्त्रमा एकातिर समस्या बढ्दै जाने हुन्छन् भने वाह्य जगतले हेर्ने दृष्टिकोण पनि सकारात्मक हुँदैन ।

हालै मात्र फाइनान्सियल एक्सन टाक्स फोर्स (FATF) ले एक विज्ञप्ती सार्वजनिक गरेर नेपाललाई ग्रे लिष्टमा राखेको छ। यसले मूलतः मनी लाउन्डरिङ, आतंकवादी वित्त पोषण, वित्तीय अपराधहरुको रोकथाम गर्न विभिन्न सुझाव उपलब्ध गराउँदछ।

फाइनान्सियल एक्सन टाक्स फोर्सले वित्तीय अपराध नियन्त्रणका विभिन्न मापदण्डहरु निर्धारण गर्दछ र तिनीहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सदस्य राष्ट्रहरुलाई निर्देशित तथा निगरानी गर्दछ। विश्वमा बढ्दै गएको मनी लाउण्डरीङ तथा आतंकवादी वित्त पोषणको रोकथाम तथा वित्तीय अपराधहरुको पहिचान , अनुसन्धान , नियन्त्रण लगायतका लागि निती निर्धारण गर्दछ। कुनै पनि सदस्य राष्ट्रको वित्तीय प्रणालीलाई पारदर्शी बनाउन हाल एफएटिएफले ४० ओटा सिफारिश उपलब्ध गराएको छ। सदस्य राष्ट्रहरुको वित्तीय स्थिति बारे प्रगति मूल्यांकन गरेर देखिएका कमीकमजोरीहरुको सुधार गर्न निर्देशन गरेको हुन्छ। एफएटिएफले दिएका सुझाव तथा निर्देशनहरुको पालना नगर्ने देशहरुलाई ग्रे लिष्ट तथा ब्लाक लिष्टमा राख्न सक्दछ। ग्रे लिष्ट तथा ब्लाक लिष्टमा पर्ने देशहरु बारे अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा नराम्रो सन्देश प्रवाह हुन सक्दछ। यसकारण कुनै पनि देशको वित्तीय कारोवार लगायत अन्य क्षेत्रहरुमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्दछ ।

विश्वमा बढ्दै गएको वित्तीय अपराध नियन्त्रणको लागि एफएटिएफको ठुलो मूमिका रहेको देखिन्छ। यसले सदस्य राष्ट्रहरुलाई मापदण्ड अनुरुप कानुनी व्यवस्था निर्माण गर्न सुझाव दिएको हुन्छ। गैरकानुनी तरिकाले सम्पत्ति आर्जन गर्ने, कारोवार गर्ने र शंकास्पद वित्तीय लेनदेनमा निगरानी गर्ने काम गरेको हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, विश्व बैंक जस्ता संस्थाहरु सँग सहकार्य गरी नियमहरुको प्रभावकारीतामा बृद्धि गर्दछ। अहिले विश्वमा बढ्दै गएको डिजिटल कारोवार, क्रिप्टोकरेन्सी लगायतका प्रयोगमा देखिएका नयाँ नयाँ चुनौतीहरुको सम्बन्धमा समेत अध्ययन अनुसन्धान गर्दछ ।

कुनै पनि देश वित्तीय अपराध नियन्त्रणमा कमजोर देखिएमा एफएटिएफले ग्रे लिष्ट वा ल्बाक लिष्टमा समावेश गर्न सक्दछ । ग्रे लिष्टमा पर्ने देशहरुलाई वित्तीय अपराध नियन्त्रणमा सुधार गर्न समय सीमा दिएको हुन्छ । उक्त समयमा सुधार नगरे ग्रे लिष्ट तथा ल्वाक लिष्टमा पर्ने संभावना हुन्छ नै ।

नेपाल ग्रे लिष्टमा परेको यो दोस्रो पटक हो । यसभन्दा पहिले सन् २००९ देखि २०१४ सम्म ग्रे लिष्टमा परेको थियो । त्यस समयमा नेपालले सुधारका मार्गचित्र प्रस्तुत गरेर प्रतिवद्धता गर्न्दै कार्यान्वयमा ल्याएको कारणले गर्दा ग्रे लिष्ट हटेको अवस्था थियो । प्रतिबद्धता जनाए अनुरुप कार्य हुन नसकोले अहिले ग्रे लिष्टमा पर्न गएको हो ।

नेपालले सम्पत्ति सम्बन्धि कानुन निर्माणमा प्रगति गरे पनि त्यसको परिपालन र कार्यान्वयन पक्ष निकै कमजोर भएको कारणले ग्रे लिष्टमा पर्न गयो । खास गरेर सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको सन्दर्भमा नेपालले गर्नु पर्ने अनुसन्धान तथा अभियोजन निकै कमजोर भनीएको थियो । उक्त कुरा फ्रान्सको पेरिसमा बसेको एफएटिएफको बैठकको निर्णयको जानकारी दिँदै अध्यक्ष एलिसा डे आन्दा माद्राजोले सार्वजनिक गरेकी थिइन् ।

गैर वित्तीय क्षेत्रलाई नियमनको दायरा भित्र ल्याउन एफएटिएफले दिएका सुझाव कार्यान्वयन गर्न नसक्दा सम्पत्ति शुद्धीकरणमा बढी जोखिम हुन गएको औंल्याइएको थियो । आतंकवादी गतिविधिलाई नियन्त्रण तथा ट्राकिङ गर्न नसकेको, कानुनी पक्षमा सुधार भएपनि कार्यान्वयन पक्ष फितलो जस्ता कारणहरुले गर्दा नेपाल दोस्रो पटक ग्रे लिष्टमा पर्न गएको हो ।

आतंकवादी गतिविधिमा वित्तीय लगानी भइरहेको छ भन्ने विषयमा नेपालले पहिचान गर्न नसकेको कुरा APG (Asia/Pasific Group on Money Laundering) प्रतिवेदनले भनेको छ । साथै गैर वित्तीय पेशा तथा व्यवसायलाई निगरानीको दायरामा ल्याउन नसकेको हुनाले पनि नेपालको अवस्था कमजोर भएको देखिन्छ । सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण सम्बन्धि कानुनहरु कार्यान्वयनको लागि तलसम्म पुग्न नसक्नु पनि नेपालको कमजोरी प्रतिवेदनमा देखाइएको थियो ।

एफएटिफको प्लेनरी वर्किङ ग्रुपले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी लगानीको जोखिम देखाएकोले नेपाल ग्रे लिष्टमा पर्न गएको हो । ग्रे लिष्टमा पर्नु भनेको मुलुक आर्थिक, राजनीतिक, वातावरणीय, कुटनीतिक दृष्टिकोणबाट कमजोर देखिनु हो । यसबाट विश्वमा नकारात्मक सन्देश प्रवाह हुन्छ र वाह्य देशबाट उपलब्ध हुने विभिन्न सहयोग पनि खुम्चिदै जाने अवस्था सिर्जना हुन्छ ।

निश्चय नै दुई पटकसम्म ग्रे लिष्टमा पर्नुले देशको वित्तीय प्रणालीमा नराम्रो असर पर्दछ । देश भित्र वित्तीय अपराध बढ्दै जाँदा अन्तर्राष्ट्रिय जगतबाट जुन विश्वास प्राप्त हुन्थ्यो त्यो गुम्न सक्ने प्रवल संभावना हुन्छ । साथै वाह्य मुलुकसँगको बैंकिङ प्रणालीको सम्बन्ध पनि विग्रिन सक्दछ । वैदेशिक ब्यापार, लगानी जस्ता महत्वपूर्ण आर्थिक गतिविधिमा समेत सिथिलता आउने नै हुन्छ । कमजोर आर्थिक अवस्थामा देशमा

हुण्डी, अवान्छित आर्थिक कारोवार , चोरी निकासी जस्ता अवैध गतिविधि बढ्दै जाने हुन्छन्। यस किसिमका कारोवारले नेपाललाई मात्र होइन अन्य मुलुकहरुलाई पनि असर पारेका हुन्छन् ।

ग्रे लिष्टमा नेपाल पर्दा दातृ मुलुकहरुको विश्वासमा कमी आएको हुन्छ। त्यसकारणले गर्दा प्रत्यक्ष लगानीमा गिरावट आउन सक्ने संभावना बढी हुने गर्दछ। पहिले पाई आएको अनुदान आउँदै नआउने वा यसमा कटौति हुन सक्दछ। त्यस्तै गरेर ऋण प्राप्त गर्ने क्षमतामा कमी आउन सक्दछ। ऋण प्राप्त भए पनि जोखिमलाई मध्यनजर गर्दा महंगो हुन सक्दछ। विप्रेषणमा पनि नकारात्मक प्रभाव पर्दछ ।

अर्को कुरा देश भित्रै पनि वित्तीय साख कमजोर हुँदै गर्दा यसको अप्रत्यक्ष असर वाह्य मुलुकहरुमा पनि पर्ने गर्दछ। जसले गर्दा वित्तीय साधन स्रोत देश भित्र भित्र्याउन सजिलो हुँदैन। किनभने दातृनिकाय र लगानीकर्ताहरु विश्वस्त हुन सक्दैनन् र राज्यले पनि पुष्टि गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन। साथै देश ग्रे लिष्टमा पर्दा नेपाली जनताको सम्पत्ति पनि जोखिममा पर्न सक्ने हुन्छ। सरकारको ढुकुटीमा प्रभाव परेकै हुन्छ। वाह्य लगानी नआउने, अनुदान तथा ऋण प्राप्त नहुने र विप्रेषणको रकम पनि प्रभावित हुँदा अनौपचारिक अर्थतन्त्र हावी हुँदै जाने संभावना हुन्छ। यस्तो विग्रिदो अर्थ व्यवस्थामा जनताले विश्वास गर्न सक्दैनन् र भएको पुँजी पनि सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट वाह्य मुलुकहरुमा पलायन हुन जान्छ। यसरी देशको अर्थतन्त्र कमजोर हुँदै जान्छ र अनौपचारिक अर्थतन्त्र बढे पछि दीर्घकालिन रुपमा विकास निर्माण कार्यमा अवरोध पुग्न सक्दछ। मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिहरुको प्रभावकारीता ह्रासोन्मुख हुने गर्दछन् ।

ग्रे लिष्टबाट मुख्य असर पर्ने भनेको आयात निर्यातमा हो। बैंकहरुले पहिलेको भन्दा बढी निगरानी गर्ने भएकोले लागत बढ्न जाने हुन्छ र परिणामस्वरुप लागत बढेको अवस्थामा आयातीत वस्तु महंगा हुन्छन्। यसको असरले स्वतः मूल्यबृद्धि हुन्छ। आयातमा त यसै असर पर्छ निर्यातमा पनि असर पर्न जान्छ। ग्रे लिष्टमा परेका देशहरुसँग वाह्य मुलुकहरुले ब्यापार बढाउन त्यति चाहदैनन् र शंकाको दृष्टिकोणबाट हेरेका हुन्छन्। साथै आयात निर्यातमा सहज वातावरण हुनुको सट्टा झण्झटिलो हुन जान्छ।

व्यापारीहरुले प्रतीतपत्र खोल्दा पनि सहज हुँदैन। प्रतीतपत्रमा शंका आउने भएकोले तेस्रो राष्ट्रको अर्को बैंकको ग्यारेण्टी लिनु पर्ने अवस्था आउन सक्दछ। ग्रे लिष्टमा परेका देशहरुसँग व्यापार गर्दा शंकाले हेरिने भएकोले सेवा शुल्क आदिमा बृद्धि हुन जान्छ। सरकार तथा निजी क्षेत्रले वाह्य ऋण लिँदा पनि चर्को ब्याज पर्दछ। यस प्रकार नेपालको अर्थतन्त्र महंगो हुन जान्छ र परिणामस्वरुप कुल गार्हस्थ उत्पादनमा समेत प्रतिकूल असर पर्दछ ।

यस अघि विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, एशीयाली विकास बैंकजस्ता निकायहरुले नेपाललाई सहुलियत दरमा ऋण उपलब्धि गराई आएकोमा अवको अवस्था त्यति सहज देखिदैन। ऋणको मात्रा घट्न जानेछ र ब्याज भने महंगो हुनेछ। अर्को कुरा ऋण पाउनै पनि कठीन हुनेछ। अनुदानमा पनि

असर पर्नेछ। ग्रे लिष्टमा परेकोले अनुदान प्राप्त हुने संभावना ज्यादै न्यून हुनेछ। विदेशी लगानी नआउने हुन्छ र अन्तर्राष्ट्रिय जगतले नेपाललाई हेरिआएको दृष्टिकोणमा समेत नकारात्मकता आउने छ।

बल्ल बल्ल सन् २०१४ मा पहिलो पटक ग्रे लिष्टबाट बाहिर आएको नेपाल अहिले पुनः ग्रे लिष्टमा पर्नु भनेको नेपालको लागि निश्चय नै राम्रो होइन। सुधारको लागि एफएटिएफले दुई वर्षको सीमा अवधि दिए पनि यति लामो अवधि अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट एक प्रकारले अलगिनु पर्दा नेपालले धेरै गुमाउनु पर्दछ। सरकारले छिटै ग्रे लिष्टबाट बाहिरिने भने पनि समस्या निकै जटिल देखिन्छन्। पहिलो पटक ग्रे लिष्टबाट बाहिरिन ६ वर्ष लागेको थियो भने अहिले सरकारले छिटै बाहिरिन्छौ भने पनि विश्वस्त हुने आधार देखिदैन।

ग्रे लिष्टबाट बाहिर निस्कन एफएटिएफ ले नेपाललाई विभिन्न सुझाव दिएको छ। उक्त सुझावहरु सन् २०२७ को जनवरी सम्ममा पूरा गर्नु पर्ने छ। खास गरेर सम्पत्ति शुद्धिकरण तथा आतंकवादी गतिविधिमा सरकारले सुधार गर्न नसकेको हुनाले यसमा सुधार गर्नु पर्ने भनेको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु , उच्च जोखिममा परेका सहकारी संस्था, क्यासिनो, बहुमूल्य धातु तथा पत्थरका डिलरहरु र घर जग्गा क्षेत्रको जोखिममा परेकाहरुको प्रभावकारी अनुगमन गर्न सुधारको लागि सुझाव दिएको छ।

फिनान्सियल एक्सन टाक्स फोर्स एक प्रभावशाली अन्तर्राष्ट्रिय संस्था हो। यसले दिएका सुझावहरु पालना गर्नुपर्ने बाध्यात्मक नभए पनि पालना नगर्दा राज्यले ठुलो समस्या भोग्नुपर्ने हुन आउँछ। विश्वव्यापी वित्तीय प्रणालीलाई पारदर्शी तथा सुरक्षित बनाउन गर्नु पर्ने सहयोग र आफ्नै देशको समग्र आर्थिक अवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन टास्क फोर्सले दिएका सुझावहरु पालना गर्नैे पर्दछ। अन्यथा देश आर्थिक रुपले जोखिममा पर्न सक्दछ ।

अहिले नेपाल दोस्रो पटक ग्रे लिष्टमा परेको छ र यसबाट बाहिरिन दुई वर्षको समय निर्धारण भएको छ। नेपालले एफएटिएफले सुझाव गरे अनुसार कार्य गरेमा यो अवधि अगावै पनि ग्रे लिष्टबाट बाहिरिन सक्ने हुन्छ। यस अघि ६ वर्षसम्म बाहिर आउन नसकेको हुँदा अहिले पनि त्यही अवस्था पुनरावृत्ति हुने संभावना बढी देखिन्छ। तर, पनि तुरुन्तै नेपाल राष्ट बैंकले कर्मचारी संचय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषका लागि सम्पत्ति शुद्धिकरण तथा आतंकवादी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धि विभिन्न निर्देशन जारी गरिसकेको अवस्था छ। यसरी नै अन्य निकायहरुले पनि एफएटिएफले दिएका सुझावहरु छिटो छिटो कार्यान्वयन गर्दै जाने हो भने नेपाल छिटै ग्रे लिष्टबाट बाहिरिन सक्ने संभावना पनि देखिन्छ ।

कुनै पनि देशको आर्थिक अवस्था सुदृढ भएन भने विभिन्न समस्या सिर्जना हुन सक्दछन्। सबै अवयवहरुलाई चलायमान बनाउने भनेको नै आर्थिक क्षेत्र हो। यही क्षेत्र कमजोर भयो भने देशको अर्थतन्त्र नै खल्बलिन सक्दछ। त्यसकारण सीमित वित्तीय साधन स्रोतको परिचालनबाट अधिकतम

उपलब्धि हाँसिल हुने गरी आर्थिक गतिबिधि सन्चालन गरिएका हुन्छन्। यो सामान्य मान्यता हो र यसैलाई आधार मानेर कुनै पनि देश अघि बढेको हुन्छ ।

वित्तीय संस्थाको नियामकको रुपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले काम गरिरहेको भए पनि गैर वित्तीय संस्थाहरुको हकमा छुट्टै नियमावली बनिनसकेको हुनाले निगरानी तथा अनुगमन हुन सकेको छैन। राजनीतिक संलग्नता भएका व्यक्तिहरुको लगानी चुनौतीको रुपमा रहेको कुरा एपिजीले जनाई सकेको हुनाले छोटो अवधिमा सुधारको अपेक्षा गर्न सकिने अवस्था देखिदैन ।

ग्रे लिष्टमा पर्नु भनेको कुनै पनि देशको लागि आर्थिक, राजनीतिक र कुटनीतिक चुनौती हो। सम्पत्ति शुद्धिकरण, आतंकवादी वित्त पोषण र आर्थिक अपराध नियन्त्रण गर्न आवश्यक पर्ने मापदण्ड तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न नसकेको अवस्था हो ।

निष्कर्ष

सन् २००८ देखि २०१४ सम्म ग्रे लिष्टमा नेपाल परेको थियो र अहिले २१ फ्रेवरी २०२५ मा पुनः ग्रे लिष्टमा परेको अवस्था छ। ग्रे लिष्टमा पर्दैमा देशको अवस्था विग्रिएकै हो भन्न नसकिए पनि यसले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा राम्रो सन्देश भने गएको हुंदैन। यस्तो अवस्था हुँदा हुँदै पनि यो भनेको सुधार गर्ने अवसर पनि हो। ग्रे लिष्टले कुनै पनि देशको आर्थिक गतिविधिमा देखिएका अस्वाभाविक कुराहरुलाई उजागर गरेर सुधारको लागि आवश्यक सुझाव पनि सुझाएको हुन्छ। मुख्य विषय भनेको उपलव्ध सुझावहरुलाई राज्यको तर्फबाट कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

फाइनान्सियल एक्सन टास्क फोर्सले दिएको समयसीमा भित्र सुझाव कार्यान्वयन गर्ने हो भने त्यसबाट केही लाभ लिन सकिने पनि हुन्छ। किनभने सुझाव कार्यान्वयनको परिणाम स्वरुप अर्थतन्त्र सुदृढ हुँदै जाने अवसर सिर्जना हुन सक्दछ। यदि सुझाव कार्यान्वन गरिदैनन् भने पटक पटक ग्रे लिष्टमा पर्ने संभावना बढ्दै गएको हुन्छ। यस अवस्थामा देशको अर्थतन्त्र चुनौतीपूर्ण बन्दै जान्छ ।

केही समय अघि फिचले गरेको सार्वभौम साख मूल्यांकन प्रतिवेदनले नेपाललाई डवल बि माइनस रेटिङ् दिएको थियो। यो रेटिङ मध्यम स्तरको र लगानीको लागि उपयुक्त थियो। नेपालले गराएको यो पहिलो मूल्यांकन भए पनि यसको नतिजालाई लिएर सरकार र निजी क्षेत्र दुबै उत्साहीत देखिएको अवस्थामा अहिले ग्रे लिष्टमा पर्दा भने अर्थतन्त्रको अवस्थाको पाटो अर्कै देखिएकोले सुधार गर्नु पर्ने नितान्त आवश्यक हुन गएको छ ।

फाइनान्सियल एक्सन टास्क फोर्सको सुझाव अनुसार सम्पत्ति शुद्धिकरण र आतंकवादी वित्त पोषण नियन्त्रण सम्बन्धि क्षेत्रमा नेपालले धेरै सुधार गर्नु पर्ने भनेको छ। कानुनी, नीतिगत तथा संरचनात्मक क्षेत्रहरुमा नेपालको कमजोरी अवस्था देखाएको हुनाले यी क्षेत्रहरुमा छिटो सुधार गरेर ग्रे लिष्टबाट बाहिर निष्कनु पर्दछ ।

अहिले मुख्यतः सहकारी, रियल स्टेट, पुँजी बजार र अन्य जोखिम भएका क्षेत्रहरुको पहिचान गर्न नसकेर नियमनमा कमजोरी देखिएको अवस्था छ। यी जोखिमयुक्त क्षेत्रहरुको अनुगमन गरेर सुधार गर्नु पर्दछ। अन्यथा ग्रे लिष्टबाट बाहिरीन कठिन हुने छ। तर, अहिले नेपाल राष्ट्र बैंक लगायत अन्य बैंक तथा वित्तीय सँस्थाहरुले (FATF ले दिएका सुझावहरु कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा काम कारबाही अघि बढाएको हुँदा नेपाल चाँडै नै ग्रे लिष्टबाट बाहिर आउने छ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको वेव साइट
- सम्पत्ति शुद्धिकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन, २०६४
- नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको मिति ०८१ फागुन १३ को निर्देशन
- आ.व. ०८१।०८२ को मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक समीक्षा, नेपाल राष्ट्र बैंक
- विभिन्न पत्रपत्रिकाहरु

पूँजीगत खर्चको भुक्तानी गर्दा अपनाउनुपर्ने कार्यविधि

✍ बिष्णु प्रसाद सुवेदी ♦

विषय प्रवेश

पूँजीगत खर्च भनेको देशको आर्थिक विकासका लागि आवश्यक दीर्घकालीन भौतिक वा स्थिर सम्पत्तिहरूको निर्माण वा खरिदका लागि गरिने भुक्तानी हो। देशको तिब्र आर्थिक विकासका लागि नयाँ सम्पत्ति, प्लान्ट, इक्विपमेन्ट, उत्पादन, प्रविधि आदिमा गरिने लगानी नै पूँजीगत खर्च हो। यसले देशको अल्पकालीन र दीर्घकालीन वित्तीय स्थितिमा ठूलो प्रभाव पार्छ। त्यसकारण, बुद्धिमानी पूँजीगत निर्णयहरू लिनु देशको वित्तीय स्वास्थ्यको लागि महत्वपूर्ण मानिन्छ। उच्च पूँजीगत खर्चले आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सहयोग गर्छ।

नेपालमा हाल लोक सेवा आयोगको एकीकृत परीक्षा प्रणाली तथा तालिम केन्द्रहरुको साधारण पाठ्यक्रमको कारण आर्थिक प्रशासनमा काम गर्ने कर्मचारीहरुले पूँजीगत खर्चको भुक्तानी गर्दा पुर्याउनुपर्ने कार्यविधि तथा आवश्यक कागजात संलग्न नराखी भुक्तानी गर्ने गरेको पाइन्छ। अर्कोतर्फ सरकारी रकम भुक्तानीको लागि अनलाइन प्रविधिहरु अवलम्वन गर्ने हुदा आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तिको सीप विकास नभइराखेको अवस्था छ। जसले गर्दा बेरुजु तथा अनियमितताको आकार वर्षेनी वढ्दै गइरहेको अवस्था समेत छ। अत: आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तिमा पूँजीगत खर्च सम्बन्धी भुक्तानी कार्यविधिको ज्ञान जरुरी छ।

शब्दकुञ्जीः *नयाँ सम्पत्ती, सार्वजनिक निर्माण, ल्याब टेस्ट, कन्टिन्जेन्सी, कार्य स्वीकार*

पूँजीगत खर्चको भुक्तानी दिंदा पुरा गर्नुपर्ने कार्यविधिहरु र आवश्यक कागजातहरु

पूँजीगत खर्च अन्तर्गत कार्यालयको लागि आवश्यक जग्गा तथा भवन खरिद, सवारी साधन खरिद, फर्निचर, फिक्चर्स, मेशीनरी औजार खरिद, पूँजीगत अनुसन्धान तथा परामर्श कार्य, सार्वजनिक निर्माण, पूँजीगत सुधार तथा निर्मित सम्पत्तिको सुधार खर्च जस्ता शीर्षकमा गरिने खर्चहरु समावेश हुन्छन्। पूँजीगत खर्चको भुक्तानी दिंदा पुरा गर्नुपर्ने साझा कार्यविधिहरु निम्न अनुसार छन् :

♦ लेखा अधिकृत, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, अनामनगर, काठमाडौं।

- स्वीकृत वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम, बजेट, वार्षिक खरिद योजना, बहुवर्षिय खरिद गुरुयोजना, खर्चको स्रोत सुनिश्चितता
- भुक्तानी कारोवारको सिफारिसपत्र (मलेपफा नं २०२) संलग्न गरिनुपर्छ ।
- जग्गा खरिदको लागि जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ रहेको र अन्य पूँजीगत खर्चको लागि सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ र नियमावली, २०६४ ले तोकेको कार्यविधिहरु पुरा गरेको हुनुपर्दछ ।
- बैदेशिक स्रोत समावेश भएकोमा दातृ पक्षको खरिद निर्देशिकाको अधिनमा रही खरिद गर्नुपर्दछ।

(क) **जग्गा खरिद / भवन खरिद :** यसमा कार्यालय वा आवास प्रयोजनको लागि भवन तथा सो भवनले चर्चेको जग्गा खरिद गर्दाको खर्च समावेश हुन्छ। भवन खरिद गर्दा सो भवन तथा भवनले ओगटेको जग्गा, कम्पाउण्ड लगायतका अन्य संरचनागत खर्च (जग्गा, फर्निचर र फिक्चर्स) आदिको लागत छुट्याउन सक्ने भएमा सम्बन्धित खर्च शीर्षकमै रकम व्यवस्था गरी खर्च लेख्नुपर्दछ। यसको खर्च भुक्तानी गर्नुभन्दा अगाडि देहायका कार्यविधिहरु र कागजातहरु रहनुपर्दछ।

- जग्गा प्राप्ती ऐन २०३४, अनुसार जग्गा अधिग्रहण गरी मुआव्जा भुक्तानी गर्नुपर्दछ ।
- अधिग्रहण वा खरिद गरिएका जग्गाको मुआव्जा वितरण गरिसकेपछि जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा सम्वन्धित निकायको नाममा प्राप्त हुनुपर्दछ ।
- खरिद गर्न चाहेको जग्गामा मुद्दा मामिला छ छैन लालपुर्जा तथा मोठ भिडान गरी यकिन गर्नुपर्दछ ।
- आवासीय भवन निर्माण तथा प्राप्ती गर्दा सरकारी सार्वजनिक वा व्यक्तिगत कस्तो भवन हो सो को जानकारी हुनुपर्दछ। सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा प्राप्ती गर्दा नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदको निर्णय आवश्यक पर्दछ। व्यक्तिगत जग्गा हो भने जिल्ला मुआव्जा निर्धारण समितिको निर्णय आवश्यक पर्दछ र सो समितिले निर्धारण गरेको मुआव्जा रकम भुक्तानी गरिनुपर्दछ ।

- जग्गा र जग्गामा मौजुदा रहेको अन्य सम्पत्ति कार्यालयको नाममा स्वामित्व हस्तान्तरण गरी जिन्सी खातामा आम्दानी बाँध्नुपर्दछ।
- भवन तथा भवनले चर्चेको जग्गा खरिद वापतको रकम भुक्तानी गर्दा जग्गाको लालपुर्जा, भवनको सम्वन्धित स्थानीय तहवाट स्वीकृत भएको नक्शा, चार किल्ला प्रमाणित सम्वन्धित वडा कार्यालयको सिफारिस, नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदको निर्णयको प्रतिलिपी, मुआव्जा निर्धारण समितिको निर्णय, सम्वन्धित मालपोत कार्यालयवाट सरकारी निकायको नाममा रजिष्ट्रेसन दाखिला भएको लालपुर्जा र भुक्तानी सम्बन्धमा कार्यालयको आन्तरिक निर्णय जस्ता कागजातहरु आवश्यक पर्दछ ।

(ख) **सवारी साधन, मेशिनरी औजार, फर्निचर्स तथा फिक्चर्स :** कार्यालयको लागि आवश्यक पर्ने सवारी साधनहरुको खरिद मुल्य, ढुवानी भाडा, मार्गस्थ बीमा, कर र भन्सार सम्बन्धी खर्च र सवारी साधनको इन्जिन परिवर्तन गरी मर्मत गरेमा सो को मूल्य समेत सवारी साधन अन्तर्गत पर्दछ। यसको भुक्तानी गर्नुभन्दा अगाडिको खर्चको कार्यविधि र आवश्यक कागजातहरु निम्न छन् :

- सवारी साधन तथा मेशीनरी औजार खरिदको भुक्तानी गर्दा खरिद आदेश, दाखिला रिपोर्ट र ती सामानहरुको विस्तृत विवरण (किसिम, मोडेल, मूल्य), मूल्य, कम्पनी आदि उल्लेख भएको बिल प्राविधिक जाँचका आधारमा भुक्तानी गर्नुपर्दछ।
- प्रतितपत्रबाट सवारी साधन र मेशीनरी औजार झिकाउँदा सामान प्राप्त गरी प्राविधिक परीक्षण गरी अन्तिम भुक्तानी भई सकेपछि प्रतितपत्र बन्द गरी प्रतितपत्रको पेस्की फछ्र्यौट गर्नुपर्दछ।
- खरिद गर्दा राखीएको कार्यसम्पादन जमानत प्राविधिकबाट जाँच भई स्वीकार्य प्रमाणपत्र जारी भएर तथा मालसामानको हकमा वारेन्टी अवधी समाप्त भए पछि मात्र फुकुवा वा फिर्ता गर्नुपर्दछ।
- सवारी खरिदमा सवारी साधन सम्बन्धित कार्यालयको नाममा यातायात कार्यालयमा दर्ता गर्नुपर्दछ। दर्ता पश्चात ब्लु बुक प्राप्त गरी राख्नुपर्दछ।
- खरिद भएका वा दातृपक्षहरूबाट वस्तुगत सहायता अर्न्तगत प्राप्त भएका सामानहरू जिन्सी खातामा आम्दानी बाँध्नु पर्दछ। आम्दानी बाँध्दा विस्तृत विवरण (दातृ पक्षले पठाएको पत्र,

भन्सार प्रज्ञापन पत्र दाखिला प्रतिवेदन र जिन्सी खाता पाना नं) र मूल्य उल्लेख गरिएको हुनुपर्दछ।

- सवारी साधन खरिद वापतको भुक्तानी गर्दा प्राविधिकबाट सम्बन्धित खरिदको स्पेसिफिकेशन जाँच प्रतिवेदन, बिमा सम्बन्धी कागजात, इन्जिन नं, च्यासिस नं, मोडल नं र खरिद सम्झौता साथै कार्यदिश, सवारी दर्ताको ब्लुबुक, खरिदको बीजक आवश्यक पर्दछ। यसको साथै खरिद सम्झौता र कार्यदिश, वारेण्टी, ग्यारेण्टी लगायत बिक्रिपछिका सेवाहरुको कागजातहरु पनि आवश्यक पर्दछ ।पेश्की भुक्तानी गर्दाको अवस्थामा मान्य अवधिसहितको पेश्की जमानत आवश्यक पर्दछ ।
- खरिद भएका वा दातृपक्षहरूबाट वस्तुगत सहायता अर्न्तगत प्राप्त भएका सामानहरू जिन्सी खातामा आम्दानी बाँध्नु पर्दछ। आम्दानी बाँध्दा विस्तृत विवरण (दातृ पक्षले पठाएको पत्र, भन्सार प्रज्ञापन पत्र दाखिला प्रतिवेदन र जिन्सी खाता पाना नं) र मूल्य उल्लेख गरिएको हुनुपर्दछ।
- सरकारी कार्यालयको प्रयोजनको लागि खरिद गरिएका फर्निचर तथा पिक्चर्सको मूल्य मार्गस्थ बीमा, कर, भन्सार सम्बन्धी खर्च यस शीर्षक अन्तर्गत लेखाङ्कन गर्नुपर्दछ।
- सार्वजनिक निकायमा स्वदेशी वस्तुको उपयोग सम्बन्धी निर्देशिका २०८१, अनुसार स्वदेशी मालसामान १५ प्रतिशतसम्म महङ्गो रहेमा पनि खरिद गर्नसक्ने प्रावधानको पूर्ण रुपमा उपयोग गर्ने,
- फर्निचर खरिद वापतको भुक्तानी गर्दा खरिद सम्बन्धी माग फाराम, स्वीकृत खरिद आदेश, दाखिला प्रतिवेदन र खरिद प्रक्रियासँग सम्बन्धित कागजातहरु, प्राविधिकबाट सम्बन्धित खरिदको स्पेसिफिकेशन जाँच प्रतिवेदन, भुक्तानी कारोवारको सिफारिसपत्र (मलेपफा नं २०२), खरिदको बीजक, खरिद सम्झौता र कार्यदिश, वारेण्टी ग्यारेण्टी लगायत बिक्रिपछिका सेवाहरुको कागजातहरु आवश्यक पर्दछ ।

(ग) कम्प्युटर सफ्टवेयर निर्माण तथा खरीद खर्च : यसमा सबै सफ्टवेयर निर्माण (परामर्शदाताको खर्च समेत) खरिद र सारभुत प्रभाव पार्ने गरी सफ्टवेयरमा स्तरोन्नती गर्दाको लागत समावेश गरिन्छ ।यसको भुक्तानी गर्दा देहायको कार्यविधि तथा कागजातहरुको आवश्यकता पर्दछ ।

- निकायको आवश्यकता अनुसारको सफ्टवेयर खरिदको योजना तय गर्नुपर्दछ। सफ्टवेयर निर्माणका क्रममा खरिद योजना बमोजिम निमार्ण भए नभएको जाँच गर्नुपर्दछ।
- सबै प्रकारका सफ्टवेयर निर्माण (परामर्शदाताको खर्च समेत) खरिद र सारभुत रुप प्रभाव पार्ने गरी सफ्टवेयरमा स्तरोन्नती गर्दा लाग्ने खर्च स्वीकृत कार्यक्रम अनुसार खर्च गर्नुपर्दछ ।
- सफ्टवेयर निर्माणको लागि अध्ययन गरी सम्बन्धित शाखाका सम्बन्धित प्राविधिकवाट जाँच गरी आवश्यकता पहिचान गर्नुपर्दछ ।
- सफ्टवेयर सञ्चालनको लागि अनुमतिपत्र लिनुपर्ने भएमा सो अनुमतिपत्र लिएको प्रमाण कार्यालयले सुरक्षित राख्नुपर्दछ।
- अपनाइएको सुरक्षा विधि र आवश्यक पूर्वाधारको विकास गरेर मात्र खरिद प्रक्रिया अपनाउनु पर्दछ।
- संझौताको शर्त अनुसार सफ्टवेयर बने नबनेको सो बिषयसँग सम्बन्धित प्राविधिकबाट एकिन गराउनु पर्दछ।
- निर्माणकर्ताले अन्तिम भुक्तानी लिनुअघि सफ्टवेयरको सञ्चालन कार्यविधि र Source Code उपलब्ध गराउनुपर्छ।
- खरिद प्रक्रियासँग सम्बन्धित कागजातहरू र सफ्टवेयर निर्माणका लागि प्रस्ताव गरिएको कार्य क्षेत्रगत शर्तमा उल्लेख भए अनुसार नै सफ्टवेयर निर्माण भएको प्राविधिकबाट प्रमाणित गर्ने कागजात सलंग्न गर्नुपर्दछ। सफ्टवेयर निर्माण गरिए पश्चात त्यसको अधिकार र सोको वितरण अधिकार सम्बन्धित निकायमा सुरक्षित गरिएको हुनुपर्दछ। सफ्टवेयर निर्माण कार्यको अनुमति लिएको प्रमाण पत्रको प्रतिलिपि र सोको अवधि पुष्टि हुने कागजात। सेवा खरिदको बीजक सम्बन्धी कागजात।
- पेस्की उपलब्ध गराउँदा सम्झौता अनुसार प्रारम्भिक निरीक्षण प्रतिवेदन राख्नुपर्दछ।

घ) **पूँजीगत परामर्श खर्च:** सङ्घ,प्रदेश र स्थानीय सरकार तीनवटै तहमा प्रयोगमा आउने खर्च शीर्षक पूँजीगत परामर्श खर्च हो। यसमा सार्वजनिक निर्माणसँग सम्बन्धित सम्भाव्यता अध्ययन खर्च, सर्वेक्षण, डिजाइन,ड्रइंग खर्च, अन्वेषण, उत्खनन् र अनुसन्धानसम्बन्धी खर्च र पूँजीगत निर्माणको लागतमा समावेश हुने प्राविधिक परामर्श सेवासम्बन्धी खर्च तथा अन्य पूँजीगत प्रकृतिका

अध्ययन अनुसन्धान तथा परामर्श खर्चहरु समावेश हुन्छन्। यसको भुक्तानी गर्दा देहायको कार्यविधि र आवश्यक कागजातहरु प्राप्त हुन्छ :

- कार्यालयको मौजुदा जनशक्तिले सम्पन्न गर्नुपर्ने कार्य परामर्शदातावाट गराउने वाध्यता हुनुपर्दछ।
- खरिद आवश्यकताको पहिचान, खरिदसम्बन्धी कागजातहरु, खरिद सम्झौता र कार्यदिश, खरिद सम्झौताको कार्यक्षेत्र र शर्तहरु, सम्झौताको म्याद र Modes Of Payment को समेत अध्ययन गर्नुपर्दछ। खरिद सम्झौताको म्याद समाप्त भएको रहेछ भने म्याद थप गर्नुपर्ने होइन भने जरिवाना कट्टा गरी राजस्व जम्मा गर्नुपर्ने ।
- Time Sheet, तोकिएको कामको प्रतिशतको आधारमा साथै कार्यप्रगतिको आधारमा समेत भुक्तानी गर्ने गरिन्छ। विदेशी परामर्शदाताको पारिश्रमिकमा नियमानुसार करकट्टी गरिएको हुनुपर्नेछ ।
- खरिद प्रक्रियासँग सम्बन्धित कागजातहरू, पेस्की भुक्तानी गर्दा पेस्की जमानत, प्राविधिकबाट जाँच गरी प्रमाणित गरिएका पूँजीगत परामर्श सम्बन्धित कागजातहरू जस्तैः रनिङ बिल, नापी किताब, डोर हाजिरी फाराम अन्तिम भुक्तानीका लागि कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन, बीमा भुक्तानीको लागि बिमा सम्बन्धी कागजात, प्रोभिजनल समको भुक्तानी गर्नको लागि नियमानुसार प्रकृया पुरा गरेको कागजात र सम्झौतामा उल्लेख भएबमोजिम भुक्तानीका लागि आवश्यक पर्ने अन्य कागजात आवश्यक हुन्छन्।

(ङ) **सार्वजनिक निर्माण:** सडक तथा पूल निर्माण, रेलमार्ग तथा हवाइ मार्ग निर्माण, खानेपानी संरचना निर्माण, सिंचाइ संरचना निर्माण, विद्युत संरचना निर्माण, तटबन्ध तथा बाँध निर्माण जस्ता कार्यहरु सार्वजनिक निर्माणसँग सम्बन्धित कार्यहरु हुन्। सार्वजनिक निर्माण कार्यको भुक्तानी गर्दा निम्न कार्यविधिहरु र कागजातहरु आवश्यक पर्दछन्।

- सार्वजनिक निर्माण कार्यको लागत अनुमान, ड्रइङ्ग डिजाइन तयार गरी अख्तियार प्राप्त निकायले खरिद कार्य गर्नुपर्दछ। स्वीकृत नर्म्सको आधारमा निर्माण कार्यको ड्रइङ्ग डिजाइन तयार गरी जिल्ला दररेट तथा अन्य आधारमा दर विश्लेषण गरी लागत अनुमान भए नभएको प्राविधिक शाखाले चेकजाँच गर्नुपर्दछ।

- खरिद सम्झौता बमोजिम पेश्की दिएकामा वाणिज्य बैंकबाट जारी गरिएको जमानत प्राप्त गर्नुपर्दछ। यस्तो जमानतको म्याद सम्झौता अवधिभन्दा कम्तिमा पनि १ महिना बढी अवधिको हुनुपर्दछ। यस्तो रकम सम्झौता रकमको बीस प्रतिशतभन्दा बढी हुनुहुँदैन। यस्तो पेश्की सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिम पत्येक विल/विजकबाट कटाउनुपर्दछ। (सार्वजनिक खरिद नियमावली नियम ११३)।
- प्राप्त नापी किताव, रनिंग विल वा कार्यस्वीकार प्रतिवेदन सम्बन्धित प्राविधिकवाट प्रमाणित भएको हुनुपर्छ। नापी कितावको जोडजम्मा परीक्षण गरिनुपर्दछ। नापी कितावबाट रनिंग विलमा सारेको परिमाण एउटै हो भनी विश्वस्त हुन चेकजाँच गर्नुपर्दछ ।खरिद सम्झौताको विओक्यू परिमाण र दर सही तरिकाले विलमा प्रविष्टि तथा अघिल्लो रनिंग विलको परिमाण र दर सही तरिकाले विलमा प्रविष्टी गरेको छ भनी विश्वस्त हुन चेकजाँच गरिनुपर्दछ ।
- रनिंग विलको जोडजम्मा चेकजाँच गर्ने। विल अनुसारको भुक्तानी योग्य रकममा मुअकर जोडी कट्टा गर्नुपर्ने रकम घटाउने। भुक्तानी दिनुपर्ने खुद रकमलाई सम्बन्धित पार्टीको बैङ्क खातामा सोझै भुक्तानी गर्ने ।
- कट्टा गरिएको रकम सम्बन्धित खातामा विद्युतीय भुक्तानी मार्फत सोझै पठाउने ।
- निर्माण व्यवसायीले ठेक्काको रनिंङ्ग बिल वा अन्तिम बिल भुक्तानी लिँदा मुअकर विजक जारी गरेको हुनुपर्नेछ। कर विजक केरमेट गरिएको वा विजक नं विहिन हुनुहुँदैन ।
- भुक्तानी पश्चात ठेक्का अभिलेख खाता नं मा अनिवार्य प्रविष्टी गर्नुपर्दछ ।ठेक्का अभिलेख प्रविष्टीवाट कार्यप्रगति तथा खरिद सम्झौताको वर्तमान अवस्थाको वारेमा थाहा हुन्छ ।
- भुक्तानी गर्नुअघि खरिद सम्झौताको म्याद, कार्यसम्पादन तथा पेश्की जमानतको म्याद, बीमाको म्याद परीक्षण गर्नुपर्दछ। यिनिहरुको म्याद समाप्त भएको रहेछ भने अद्यावधिक गरेर मात्र भुक्तानी गर्नुपर्दछ
- यदि कार्यालयमा खरिद इकाइ सक्रिय रहेछ भने खरिद सम्वन्धी सम्पुर्ण कागजातहरु इकाइको जिम्मामा रहन्छ। यदि खरिद इकाइ नाममात्रको रहेछ भने खरिद सम्बन्धी सम्पूर्ण कागजात आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको जिम्मामा रहने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

- खरिद इकाइवाट सिफारिस भए अनुसार निर्माण कार्यको खर्चहरुलाई प्राविधिकवाट जाँच गराई सो सम्बन्धित बिल, भरपाइ र अन्य कागजात भुक्तानीका लागि आर्थिक प्रशासन शाखामा पठाउनुपर्छ।
- निर्माण कार्यको भुक्तानी गर्दा मलेप स्वीकृत फारामहरुको प्रयोग गर्नुपर्दछ। जस्तै नापी किताव, ठेक्का सम्बन्धी विल, नापी किताव अभिलेख खाता, डोर हाजिरी फाराम, डोर हाजिर अभिलेख खाता, कार्य स्वीकार अभिलेख खाता साथै कार्यसम्पन्न खाता आदि ।
- योजना शाखाले वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रममा रहेका निर्माण कार्य तथा पुँजोगत खर्चहरु विश्लेषण गरी कार्य प्रगति अनुगमन मुल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।
- आर्थिक प्रशासन शाखाले कार्य प्रगति तथा प्राप्त बिलका आधारमा सम्झौता बमोजिम भुक्तानी गर्नुपर्दछ।
- प्राविधिकवाट तयार गरिएको लागत अनुसार नक्सा तथा स्पेसिफिकेशन बोलपत्र प्रक्रियादेखि स्वीकृत भएसम्मका कागजात,आधिकारिक व्यक्तिले प्रमाणित गरेको रनिंङ्ग विल खर्च पुष्ट्याउने कागजात तथा नापी किताव, प्रयोगशाला जाँचका कागजातहरु, अधिकार प्राप्त अधिकारीको निर्णय, कार्यसम्पन्न भएको अवस्थामा कार्यस्वीकार प्रतिवेदन, मुल्य समायोजन पुष्ट्याई हुने कागजात, भेरिएशन भएकोमा स्वीकृत आदेश र परिमार्जित बीओक्यु र म्याद थप भएकोमा सो सम्बन्धी कागजात संलग्न हुनुपर्दछ ।
- वारेण्टी वा ग्यारेण्टी वा त्रुटी सच्याउने अवधि भुक्तानी भई नसकेको अवस्थामा सम्झौता अनुसार सो कार्यको मर्मत सम्भारको जिम्मेवारी सम्बन्धित निर्माण व्यवसायी वा आपूर्तिकर्ताको रहने भएको तर त्यस्तो कार्यको खर्च सम्बन्धितबाट हुन नसकेमा निजवाट कट्टा गरिएको धरौटी तथा कार्यसम्पादन जमानतवाट उक्त रकम असूल गर्नुपर्दछ ।

यदि उपभोक्ता समितिबाट कार्य गराएमा

- रु एक करोड सम्मको सानातिना निर्माण कार्य, योजनावाट प्रत्यक्ष लाभान्वित वर्गको सहभागितामा गरिन्छ। कुल बजेटमा ओभरहेड, कन्टिन्जेन्सी तथा सहभागिताको अंश समेत समावेश भएको हुन्छ। उपभोक्ता समितिलाई मुअकर र ओभरहेड तथा कन्टिन्जेन्सी वापतको खर्च रकम भुक्तानी गर्न पाइदैन

- उपभोक्ता समितिलाई प्राविधिक हिसावले जटिल काम दिन पाइदैन। हेभि मेशीनरी औजार प्रयोग गर्न पाइदैन। गर्नुपरेमा सम्वन्धित प्राविधिकको सिफारिस अनिवार्य छ ।
- रु ६० लाखभन्दा माथीको सम्झौतामा आइटमवाइज योगदान उल्लेख गरिनुपर्दछ ।
- उपभोक्ता समितिलाई बढीमा ३३ प्रतिशतसम्म मोविलाइजेसन पेश्की उपलव्ध गराउन सकिन्छ।
- उपभोक्ता समितिले प्रयोग गरेको सामाग्रीमा नियमानुसार अग्रिम आयकर,ढुवानी कर, भाडा कर र सामाजिक सुरक्षाकर कट्टीको अतिरिक्त रु ५० लाखभन्दा माथीको भुक्तानीमा अग्रिम आयकर १.५% कट्टा गरिनुपर्दछ।
- नापी किताव र जनसहभागितामा सम्पादित कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन (मलेपफा नं ५१४) रुजु गरिनुपर्दछ
- उपभोक्ता समिति सम्वन्धी विस्तृत जानकारीको लागि सार्वजनिक खरिद नियमावलीको नियम ९७ हेर्न सकिनेछ ।
- उपभोक्ता समितिको गठन गर्दा स्थानीय तहको रोहवरमा सम्बन्धित आयोजना स्थलमा नै आयोजनावाट प्रत्यक्ष लाभान्वित हुने व्यक्तिहरुको आमभेला गराएर गठन गरिएको हुनुपर्दछ।
- तोकिएको सीमाभन्दा वढी रकमको निर्माण कार्य उपभोक्ता समितिमार्फत गरेमा सीमाभन्दा वढी रकम भुक्तानी गर्नुहुँदैन।
- कार्यसम्पन्न भएपश्चात प्राविधिक जाँचपास गराई कार्यस्वीकार प्रतिवेदन तयार गरेको हुनुपर्दछ। उपभोक्ता समितिबाट गरेको कार्यको सामाजिक परीक्षण गराउनुपर्दछ ।
- उपभोक्ता समितिलाइ अन्तिम भुक्तानी दिँदा प्राविधिक मुल्याङ्कन, बिल, भरपाइ, कार्यसम्पन्न प्रतिवेदन, सामाजिक परीक्षण, उपभोक्ता समितिको निर्णय तथा फोटो लगायतका आवश्यक कागजातहरु संलग्न गरी भुक्तानी दिनुपर्ने ।

उपभोक्तावाट सम्पादित कार्यको भुक्तानी गर्दा संलग्न गर्नु पर्ने कागजातहरु

- सम्वन्धित स्थानीय तहको उपभोक्ता समिति गठनको सिफारिस पत्र,
- सरोकारवालाहरुको उपस्थिति सहित उपभोक्ता समिति गठनको माइन्युट प्रतिलिपी,
- स्वीकृत लागत अनुमान,विस्तृत लागत अनुमान र दररेट विश्लेषण,

- सम्बन्धित सार्वजनिक निकाय र उपभोक्ता समिति विचको सम्झौता र कार्यादेश,
- नापी किताव, जनसहभागिताको अंश समेत देखिने गरी उपभोक्ता समितिको रनिंग विल,
- अन्तिम विल भुक्तानीको साथमा कार्यस्वीकार प्रतिवेदन,
- भुक्तानी पाउँ भन्ने निवेदनको साथमा उपभोक्ता समितिको माइन्युट,
- सम्वन्धित कार्यालयको सिफारिसमा उपभोक्ता समितिको नाममा खोलिएको बैङ्क खाताको विवरण,
- साइट फोटोहरु,
- सक्कल विल भरपाइहरु,
- कर कट्टी दाखिला भौचरहरु

(च) **निर्मित सरचनाको सुधार खर्च**: यसमा भइरहेको भवन तथा अन्य संरचना सम्बन्धी संरचनाको आयु थप हुने गरी गरिने पूँजीगत प्रकृतिको खर्च समावेश गर्नुपर्छ। यसको भुक्तानी गर्दा देहायको कार्यविधि र कागजातहरु संलग्न भएको हुनुपर्नेछ :

- यो कार्य शुरु हुनुभन्दा अघि आवश्यकताको पहिचान भएको हुनुपर्दछ। बजेट र कार्यक्रम प्राप्त भएपछि स्वीकृत नर्म्सको आधारमा स्वीकृत जिल्ला दररेटको आधारमा लागत अनुमान तयारी गर्नुपर्दछ ।सार्वजनिक खरिद नियमावलीको नियम १४ मा तोकिएको अधिकारीले स्वीकृत गर्नुपर्दछ ।
- ठेक्का बिल नापी किताब अनुसार बनेको हुनुपर्छ। नापी कितावको जोडजम्मा र ठेक्का विलको जोडजम्मा भएको मिलेको हुनुपर्छ ।
- निर्माण व्यवसायीको आधिकारिक व्यक्तिले ठेक्का विलमा र नापी कितावमा सहीछाप गरेको तथा सम्बन्धित प्राविधिक/ इन्जिनियर र कार्यालय प्रमुखले प्रमाणित गरेको हुनुपर्छ ।
- ठेकेदारलाई भुक्तानी दिँदा कटाउनुपर्ने रकमहरु नेपाल सरकार वा दातृसंस्थाका स्रोतबाट दिइएको पेश्की रकम तथा अग्रिम मुअकर, निर्माण व्यवसायी कोष कट्टी रकम तथा धरौटी रकम र नियमानुसार अग्रिम आयकर रकम ठेक्का विलवाट कट्टा गर्नुपर्छ ।
- ठेक्का बिललाई सम्झौतामा उल्लिखित प्रति इकाइ दरसँग भिडान हुने गरी लेखा प्रमुखले रुजु गर्नुपर्दछ।

- ठेक्का शुरु मिति र सम्पन्न मिति सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिम हुनुपर्नेछ ।
- सार्वजनिक निर्माण कार्यको भुक्तानी गर्दाको जस्तै कागजातहरु निर्मित संरचनाको सुधार खर्च भुक्तानी गर्दा पनि प्रयोग गरिन्छ ।

(छ) **पूँजीगत सुधार खर्च** : यसमा सार्वजनिक निर्माण र पूँजीगत संरचनाको आयु थप हुने गरी गरिने खर्चहरु समावेश गरिन्छ। तर संरचनाको आकार वा लम्बाइ वा परिमाण नै थप गर्न लाग्ने पूँजीगत निर्माण सम्बन्धी खर्च रकम सङ्केत नं ३११५१ देखि ३११५९ सम्मका खर्च शीर्षकमा समावेश गर्नुपर्दछ। उदाहरणको लागि ५० किमी लामो विद्यमान सडकमा अरु २० किमी थप गर्नुपर्ने भएमा त्यस्तो कार्य गर्न लाग्ने रकम खर्च सङ्केत नं ३११५१ मा नै समावेश गर्नुपर्दछ । तर बाटो मर्मत सुधार लगायत सडकको वर्ग थप गर्नुपरेमा यस्तो खर्च शीर्षक नं ३११७१ मा समावेश गर्नुपर्दछ । पूँजीगत खर्चको भुक्तानी गर्दा देहायको खर्चको कार्यविधी पुरा भएको तथा कागजातहरु संलग्न रहेको हुनुपर्नेछ :

- लागत अनुमान गर्दा निर्माण सम्बन्धी कार्यको नर्म्स तयारी र पालना गरिनुपर्दछ ।
- दर विश्लेषण स्वीकृत नर्म्सका आधारमा गर्नुपर्दछ। लागत अनुमान निर्धारित ढाँचामा तयार गरिनुपर्दछ। अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट लागत अनुमान स्वीकृत गरिएको हुनुपर्दछ ।
- निर्मित संरचनाको सुधार खर्च भुक्तानी कार्यविधिहरु पनि पूँजीगत सुधार खर्च भुक्तानीमा लागू हुन्छन् ।

बीमा, ल्याब टेष्ट वापतको रकम भुक्तानी गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

- खरिद सम्झौतामा बीमा र ल्याव टेष्ट जस्ता आइटमहरु यदि पीएस मा भएमा सक्कल विलको आधारमा बिल बमोजिमको रकम भुक्तानी गर्नुपर्नेछ ।
- उक्त आइटमहरु बीओक्यूमा एलएसमा भएमा बिलको प्रतिलिपि लिई खर्च प्रगतिको आधारमा भुक्तानी गर्नुपर्नेछ। यसको लागि उक्त आइटमको लागत अनुमान र कबोल अंकको तुलना जरुरी छ। कबोल अंक लागत अनुमानभन्दा अस्वभाविक बढी भएमा खर्च प्रगतिको आधारमा र लागत अनुमानको हाराहारीमा कबोल भएमा बिल लिएर भुक्तानी गर्न सकिनेछ।
- ल्याव टेष्टको लागि अनिवार्य Quality Assurance Plan अध्ययन गरी सो अनुसारको टेष्ट प्रतिवेदन लिनुपर्दछ।

- बीमाको लागि ठेक्का सम्झौताको General Condition of Contract र Special Condition of Contract ले भने बमोजिम गर्नुपर्नेछ।

मुल्य समायोजन वापतको रकम भुक्तानी गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

- खरिद सम्झौतामा आइटमवाइज भार उल्लेख गरिएको हुन्छ। सो भार को जोडजम्मा १ हुनुपर्छ ।
- मुल्य समायोजनको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको इण्डेक्सलाइ आधार लिन सकिनेछ।
- बोलपत्र खोलेको २८ दिन अघिको मुल्य सूचकांक नै आधारभुत मुल्य सूचकांक लिनुपर्दछ।
- रनिंग विल भुक्तानीको २८ दिनअघिको मूल्य सूचकांकलाइ लिइ Material, Labour, Equipment को weighthage Average गणना गरी सूचकांक निर्धारण गरिन्छ ।
- बील रकममा मु अ कर र पीएस आइटम र फर्छ्यौट भएको पेश्की रकम बाहेकको रकममा मुल्य समायोजन दिइनेछ।
- मुल्य समायोजन रकम खरिद सम्झौताको अधिकतम २५ प्रतिशतभन्दा वढी रकम भुक्तानी गर्नुहुँदैन ।
- भेरिएशन आदेशमा नयाँ आइटम समावेश भएमा सो रकममा मुल्य समायोजन रकम दिइदैन।
- खरिद सम्झौताको म्याद थप भएमा शुरु सम्झौता अवधिको इण्डेक्स फ्रिज गरी विल भुक्तानी हुँदाको बखतको समेत गणना गरी जुन इण्डेक्स कम हुन्छ सो इण्डेक्सले मुल्य समायोजन रकम भुक्तानी दिने।

कन्टिन्जेन्सी खर्चको लेखांकन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

- कन्टिन्जेन्सी खर्च स्वीकृत लागत अनुमानको आधारमा गरिनुपर्दछ। मु अ कर वाहेकको ठेक्का खर्च रकमको ४ (कुनै कुनै मन्त्रालयमा तोकिएको) प्रतिशतको सीमाभित्र रहेर खर्च गरिनुपर्दछ। कन्टिन्जेन्सी खर्च रकममा सुपरभाइजरको पारिश्रमिक, इन्धन, सवारी साधन मर्मत, कर्मचारीको भ्रमण खर्च, पानी तथा विजुली महसुल लगायतका अन्य सानातिना खर्च रकमको भुक्तानी गरिन्छ।

- कन्टिन्जेन्सी खर्च रकमको आयोजनागत रुपमा छुट्टाछुट्टै अभिलेख खडा गरिनुपर्दछ। कन्टिन्जेन्सी खर्च रकमलाइ नापी कितावमा समेत लेखांकन गरिनुपर्दछ ।आयोजनासँग असम्वन्धित एवं अप्रासंगिक खर्चको भुक्तानी गरिनुहुँदैन ।
- अन्य स्रोतको रकम उपलव्ध भएसम्म वैदेशिक सहायता वा ऋण रकमवाट कन्टिन्जेन्सी खर्च गरिनुहुँदैन।
- सुपरभाइजरको पारिश्रमिक भुक्तानी गर्दा स्वीकृत माग फाराम, हाजिरी रेकर्ड, कामको परिमाण खुल्ने Time Sheet को आधारमा भुक्तानी गर्न सकिन्छ ।
- इन्धनको भुक्तानी गर्दा निवेदन,कर विजक, सवारी साधन प्रयोगको लगवुक अनिवार्य हुनुपर्दछ।
- सवारी साधन मर्मतको भुक्तानी गर्दा मर्मत आदेश, मर्मत अभिलेख फाराम, निवेदन, कर विजक अनिवार्य हुनुपर्दछ। रु २५००० भन्दा बढी रकमको मर्मत गराउँदा अनिवार्य रुपमा लागत अनुमान पेश गरी स्वीकृत भएको हुनुपर्दछ ।
- कर्मचारीको भ्रमण खर्च भुक्तानी गर्दा निवेदन, स्वीकृत भ्रमण आदेश, भ्रमण विल, भ्रमण प्रतिवेदन र अद्यावधिक भ्रमण अभिलेख खाता संलग्न हुनुपर्दछ ।
- पानी तथा विजुली महसुल भुक्तानी गर्दा मिटर खपत विल अनिवार्य हुनुपर्छ। यदि सोधभर्ना माग
- गरिएको हो भने सम्वन्धित कार्यालयमा वुझाएको नगदी रसिद र सोधभर्ना रकम मागको निवेदन अनिवार्य हुनुपर्दछ ।
- कन्टिन्जेन्सी वापत साइट अफिस घरभाडा वापतको रकम भुक्तानी गर्दा निवेदन, नियमानुसार गरिएको सम्झौतालाइ सँगै राखुपर्दछ ।

निष्कर्षमा पूँजीगत खर्च भनेको देशको आर्थिक विकासका लागि आवश्यक दीर्घकालीन भौतिक वा स्थिर सम्पत्तिहरूको निर्माण वा खरिदका लागि गरिने भुक्तानी हो। देशको तिब्र आर्थिक विकासका लागि नयाँ सम्पत्ति, प्लान्ट, इक्विपमेन्ट, उत्पादन, प्रविधि आदिमा गरिने लगानी नै पूँजीगत खर्च हो। यसको लेखाङ्कन सही तरिकाले गरिनु जरुरी छ। पूँजीगत खर्चको भुक्तानी गर्दा आवश्यक कार्यविधिहरु प्रयोग गर्दै आवश्यक कागजात प्रमाण पुर्याइ स्रेस्ता राखिनुपर्दछ। यसवाट बेरुजु रकम कम भई आर्थिक अनुशासन समेत कायम हुन मद्दत पुग्दछ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- नेपालको संविधान
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद नियमावली,२०६४
- एकीकृत आर्थिक सङ्केत वर्गीकरण र व्याख्या २०७४
- अर्थ मन्त्रालयको कार्यसञ्चालन निर्देशिका, २०८१

राजस्व विधिशास्त्रको विकासमा राजस्व न्यायाधिकरणको भूमिकाः एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

✍ ऋतिक यादव[*]

विषयप्रवेश

राज्य सञ्चालनको आधारहरुमध्ये राजस्वलाई एउटा महत्वपूर्ण आधारको रुपमा लिने गरिन्छ। लोककल्याणकारी राज्यमा जनतालाई आवश्यक पर्ने विभिन्न सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन तथा विकास निर्माणका कार्यलाई सञ्चालन गर्न राज्यलाई आवश्यक पर्ने वित्तीय आवश्यकताको एउटा निर्णायक हिस्सा राजस्वबाट प्राप्त हुन्छ। त्यसकारण, संविधान र अन्य प्रचलित कानुनहरुको परिधिभित्र कानुनसम्मत प्रक्रिया र रित पुर्याएर सरकारले आफ्नो राजस्व प्रशासनसम्बद्ध विभिन्न निकायहरुमार्फत राजस्व संकलन गर्ने गर्दछ र कानुनकै परिधिभित्र उक्त राजस्वलाई विभिन्न क्षेत्रहरुमा खर्च गर्न पाउँछ। राजस्व असुली गर्दा कानुनको परिधिभित्र रहेर सारभूत तथा कार्यविधिगत उचित प्रक्रिया अपनाउनु पर्ने हुँदा यस प्रक्रियामा कानुनको बाक्लो उपस्थिति हुने गर्छ।

कर र राजस्वसँग जोडिएका राजस्व प्रशासनसम्बद्ध कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन अन्य सामान्य कानुनहरुको सापेक्षतामा जटिल तथा गहन मान्ने गरिन्छ। हरेक वर्ष राज्यले आफ्नो राष्ट्रिय स्वार्थलाई अनुमोदन गर्न वर्षिक बजेटमार्फत राजस्व र करप्रणालीमा सामयिक सुधार र परिवर्तनहरु गरीरहने नै भएकोले यसका कतिपय विषयहरु अस्थिर हुने गर्छन्। करसम्बद्ध विवादमा केही प्राविधिकता र विशिष्ट गुणहरु हुने गर्छन्। यसकारण कर र राजस्वका कानूनी व्यवस्थाहरुको न्यायिक निरोपणका अनेकन् प्रश्नहरुले नियमितजसो न्यायालयसँग साक्षात्कार गर्नुपर्ने हुन्छ। यद्यपि, विषवस्तुको प्राविधिकता, जटिलता र गम्भीरताका कारण नियमित अदालतबाट यस्ता विवादहरुको न्यायिक समाधान अपेक्षित हुँदैन। यसै पृष्ठभूमिमा संविधानको धारा १५२ ले खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाहरुको कारवाही र किनारा गर्न संघीय कानुनबमोजिम अन्य विशिष्टीकृत अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिने व्यवस्थामा आधारित भई सोही व्यवस्थाबमोजिम राजस्वसम्बद्ध विवादको शीघ्र, छिटोछरितो र सरल ढंगले निरूपण गर्नका लागि राजस्व न्यायाधिकरण नामक विशिष्टीकृत न्यायिक निकाय स्थापना गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा राजस्व न्यायाधिकरणको परिचय, भूमिका, अधिकारक्षेत्रले र यसले समग्र राजस्व विधिशास्त्रको विकास तथा उन्नयनमा पारेको प्रभावबारे यथेष्ट विवेचना गरिने प्रयत्न गरिनेछ।

शब्दकुञ्जीः *न्यायाधिकरण, विशिष्ट अदालत, अधिकारक्षेत्र, कृत्रिम व्यक्ति*

---

[*] यादव काठमाडौं स्कूल अफ ल मा कानुन विषयमा स्नातकोत्तर अध्ययनरत छन्।

राजस्व न्यायाधिकरणको स्थापना

राजस्व न्यायाधिकरण स्थापनाको उद्देश्य बारेमा उल्लेख गर्नु अघि "राजस्व" र "न्यायाधिकरण" शब्दको अर्थ बुझ्नु आवश्यक हुन्छ। "राजस्व" शब्दको परिभाषा हेर्दा नेपाली बृहत शब्दकोषमा "मालपोत, भन्सार महसुल, विभिन्न कर वा शुल्क आदिका रुपमा राज्यलाई प्राप्त हुने धन" भनिएको छ। त्यस्तै गरी राजस्व चुहावट अनुसन्धान, तथा नियन्त्रण ऐन, २०५२ को दफा २ (क) मा "राजस्व भन्नाले "प्रचलित कानुन बमोजिम सरकारलाई तिर्नु बुझाउन पर्ने भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क आयकर, मनोरञ्जन कर, होटल कर, सवारी साधन कर, घरजग्गा बहाल कर, ठेक्का कर, सम्पत्ति कर र सो शब्दले प्रचलित कानुन बमोजिम लाग्ने अन्य करलाई समेत जनाउछ" भनिएको पाइन्छ। त्यसैले राजस्व भन्नाले संक्षेपमा राज्यलाई व्यक्ति वा संस्था वा राज्यको कुनै अंगले कानुन बमोजिम अनिवार्यरुपमा बुझाउनु पर्ने कर वा शुल्क वापतको रकम भन्ने बुझ्न सकिन्छ। त्यसै गरी "न्यायाधिकरण" भन्ने शब्दतर्फ हेर्दा सोही नेपाली बृहत शब्दकोषमा "...निर्धारित अख्तियार लिएर कुनै विशेष मामिलाको बारेमा निर्णय गर्न नियुक्त व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको इजलास (ट्रिव्यूनल)" भनेको र सोही पृष्ठमा "न्यायालय" भन्ने शब्द उल्लेख गरी "......राजस्व सम्बन्ध सिलसिलामा उठेका मुद्दा मामिलाको कारवाही गर्ने अदालत" भनी राजस्व सम्बन्धी ट्रिव्यूनल (न्यायालय) समेतको परिभाषा गरिएको पाइन्छ। माथि वर्णित दुईवटै परिभाषाहरुको रोहबाट हेर्दा राजस्व सम्बन्धी अलग्गै र विशेष विषयबस्तुको सम्बन्धमा उत्पन्न भएका विवादहरुलाई विशेषज्ञताको आधारमा निरोपण गर्न गठन गरिएको एक सक्षम न्यायिक निकाय हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

नेपालमा राजस्व न्यायाधीकरणको स्थापना २०३० सालमा राजस्व न्यायाधिकरणको गठनसम्बन्धी अध्यादेशबाट भएको हो। उक्त अध्यादेशबाट गठित न्यायाधिकरणलाई राजस्व न्यायाधिकरण ऐन,२०३१ ले निरन्तरता दिएको हो। सो ऐनको दफा ३(१) मा "राजस्व न्यायाधिकरण अध्यादेश २०३० अन्तर्गत स्थापना भएको राजस्व न्यायाधिकरणहरु सोही ऐन अन्तर्गत स्थापना भएको मानिने छ भनी उल्लेख गरिएको छ। राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को दफा ३(२) मा प्रत्येक राजस्व न्यायाधिकरणको इलाका र सदरमुकाम नेपाल सरकारले समय समयमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिए बमोजिम हुनेछ भनिएको छ। हाल नेपालमा काठमाडौं, विराटनगर, पोखरा र नेपालगंजमा गरी ४ वटा राजस्व न्यायाधिकरणहरु गठन भई न्यायसम्पादनको काम गर्दै आएका छन् ।

न्यायाधिकरणको गठन

कानुन, राजस्व र लेखाको त्रिवेणीमा करसम्बन्धी विवाद सुनुवाई गर्न उपयुक्त भएकोले राजस्व न्यायाधिकरणमा यी तीनवटै क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गराई विवादको निरूपण गर्ने व्यवस्था गरिएको

छ। न्यायाधिकरणको गठन प्रक्रियालाई हेर्दा, ऐनको दफा ३(३) मा "...प्रत्येक न्यायाधिकरणमा नेपाल सरकारले नियुक्त गरेका कानुन सदस्य—१, राजस्व सदस्य—१ र लेखा सदस्य—१ समेत गरी जम्मा तीन जनाको इजलास रहने व्यवस्था छ। त्यसरी उपदफा (३) बमोजिम नियुक्त गर्दा दफा ४ बमोजिम योग्यता पुगेका कुनै पदाधिकारीलाई कुनै न्यायाधिकरणको वा एकै समयमा एक भन्दा बढी न्यायाधिकरणको सदस्य तोक्न सकिने व्यवस्था पनि ऐनको दफा ३(४) मा गरिएको पाइन्छ। कानुन सदस्य, राजस्व न्यायाधिकरणमा अध्यक्ष हुने र निजको अनुपस्थितिमा राजस्व सदस्यले अध्यक्षता गर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३(५) मा गरिएको छ। न्यायाधिकरणको कानुन सदस्य हुनको लागि पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालतको) न्यायाधीश भइरहेको वा हुने योग्यता पुगेको हुनुपर्ने, राजस्व सदस्यको लागि स्नातक भएको र राजस्व प्रशासनमा सात वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको हुनुपर्ने र लेखा सदस्यको हकमा स्नातक भएको र लेखाको क्षेत्रमा सात वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको हुनुपर्ने गरी ऐनको दफा ५ (क), (ख) र (ग) ले योग्यता तोकेको पाइन्छ।

न्यायाधिकरणको अधिकार क्षेत्र

राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को प्रस्तावनामा सर्वसाधारण जनताको सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्न राजस्व सम्बन्धी न्याय व्यवस्थामा सामयिक सुधार गर्न आवश्यक भएकोले ऐन तर्जुमा गरिएको भनी उल्लेख भएकोबाट राजस्व न्यायाधिकरण कार्यक्षेत्र पुष्टि हुन्छ। राष्ट्रलाई कानुन बमोजिम विभिन्न श्रोतहरुबाट प्राप्त भई राष्ट्रको ढुकुटीमा आम्दानीको रुपमा प्राप्त हुने राजस्व (रकम) जुन प्राकृतिक वा कृत्रिम (कानूनी) व्यक्तिबाट कर वा शुल्कको रुपमा असुल गरिन्छ, सो असूल गर्ने क्रममा शुल्क वा कर बुझाउने र असुल गर्ने निकाय बीच मतैक्यता हुन नसकी मुख नमिलेको विषयबस्तुमा उत्पन्न आर्थिक विवादको छिनोफानो र निरोपण गर्ने मुख्य कार्य न्यायाधिकरणकै रहने गरेको छ।

खासगरी राजस्व न्यायाधिकरणले राजस्व प्रशासन गर्ने मातहतको निकायबाट भएको निर्णय उपर पुनरावेदन वा कारवाई सम्बन्धमा रित बेरित सम्बन्धमा न्याय एवम् कानुनको व्याख्याको विषय, कर एवम् लेखाका मान्य सिद्धान्तहरु र तत्सम्बन्धमा तयार गरिएका कागजात एवम् विवरणहरु जाँच, मूल्याङ्कन एवम् विवेचनाको आधारमा विवादको सुनुवाई र निरोपण गर्दछ।

राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को दफा ६(१) ले राजस्व सम्बन्धी मुद्दामा न्यायाधिकरणको पुनरावेदन र निवेदन सुन्ने अधिकार क्षेत्र यो ऐन र प्रचलित अन्य नेपाल कानुन बमोजिम हुने छ भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। सोही ऐनको दफा ६(२) ले पुनरावेदन सुन्दा न्यायाधिकरणलाई देहायको अधिकारहरु प्रदान गरेको देखिन्छः—

(क) मुद्दाको अन्तिम निर्णय गर्ने,

(ख) मुद्दामा मुख्य ठहऱ्याउनु पर्ने कुरा खुलाई मनासिव समय तोक्ने, मुद्दाको लगत कायमै राखी सो विषयमा कारवाही र किनारा गर्ने, शुरु किनारा गर्ने अड्डा वा अधिकारी छेउ फिर्ता पठाउने,

(ग) शुरु किनारा गर्ने, अड्डा वा अधिकारीले गरेको फैसला वा आदेशलाई सदर, उल्टी वा केही उल्टी गर्ने र सो तल्लो अड्डा वा अधिकारीले गर्न पाउने कारवाही र निर्णय गर्ने,

(घ) आफैंले बढी प्रमाण बुझ्ने र तल्लो अड्डा वा अधिकारीबाट पनि बुझ्न लगाउने र

(ङ) पक्ष र साक्षी झिकाउने, बयान लिने, प्रमाण बुझ्ने, कागजपत्र दाखिल गराउने र दण्ड सजाय गर्नेसमेत प्रचलित नेपाल कानुन बमोजिम अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने।

ऐनको दफा ७ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणलाई आफ्नो अवहेलनामा कारवाही चलाउन सक्ने अधिकार प्रदत्त गरेको छ। त्यस्तै, दफा १२ बमोजिम निरीक्षण र निर्देशन दिने अधिकारअन्तर्गत आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्रको मुद्दाको सम्बन्धमा न्यायाधिकणलाई भन्सार अड्डा, अन्तःशुल्क कार्यालय, कर कार्यालय तथा त्यस्तो मुद्दाको सुरू किनारा गर्ने अरु राजस्व सम्बन्धी कार्यालयहरुको निरीक्षण गर्न वा तिनबाट आवश्यक विवरण प्राप्त गर्न वा तिनलाई निर्देशन दिने सक्ने अधिकार पनि प्राप्त छ।

राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को अतिरिक्त विभिन्न विषयगत कानुनहरुले समेत यसलाई विभिन्न मुदाहरुमा पुनरावेदन सुन्ने अधिकारलाई व्यवस्थित गरेको देखिन्छ। आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११४ (१) बमोजिम व्यक्ति वा पक्षले पेश गर्नुपर्ने आय विवरण, कर विवरण र सो आधारमा हुने कर वा व्याजको निर्धारण वा कर फिर्ताको निवेदन उपर समेतको कामकारवाही निर्णय वा आदेशका सम्बन्धमा कर कार्यालयहरूबाट भएको निर्णय उपर चित्त नबुझे प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि सूचना पाएको मितिले ३० दिन भित्र आन्तरिक राजस्व विभागमा निवेदन दिन सकिने र सो विभागले गरेको निर्णय उपर मात्र ऐनको दफा ११६ तथा राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। त्यस्तै, भन्सार ऐन, २०६४ को दफा १३ बमोजिम निर्धारण वा कायम भएका भन्सार मूल्यहरु उपर चित्त नबुझे सोको पुनरावलोकनका लागि दफा ६१ बमोजिम मूल्याङ्कन पुनरावलोकन समिति समक्ष त्यस्तो निर्णय वा आदेश भएको मितिले ३० दिनभित्र निवेदन दिन सकिने र सो मूल्याङ्कन पुनरावलोकन समितिले गरेको निर्णय उपर चित्त नबुझे महसुल निर्धारण भएको वा दण्ड सजाय दिएको वा निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र सोही ऐनको दफा ६२ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यसै गरी अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १९ (१) अनुसार अन्तःशुल्क अधिकृतले गरेको असुलीबाट अन्तःशुल्कको

दायित्व बढ्न गएको भन्ने निवेदन अन्तःशुल्क लगाउने आदेश प्राप्त मितिले ३० दिनभित्र महानिर्देशकसमक्ष निवेदन दिन सकिने र महानिर्देशकले गरेको निर्णय उपर उपदफा (६) बमोजिम ३५ दिनभित्र राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

न्यायाधिकरणबाट अधिकार क्षेत्रको प्रयोग

न्यायाधिकरणको अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गर्दा तीनै जना सदस्यले सामूहिक रुपले गर्ने र बहुमतको राय न्यायाधिकरणको निर्णय मानिने कानूनी व्यवस्था राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को दफा ५ ले गरेको छ। कानुन सदस्य र अर्को एक जना सदस्यको उपस्थिति भएमा पनि मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्न बाधा नपर्ने, त्यसै गरी कानुन सदस्य बाहेक अरु दुई जना सदस्यको उपस्थितिमा मुद्दाको फैसला गर्न वा अन्तिम आदेश दिन बाहेक अरु कारबाही गर्न सकिने व्यवस्थासमेत ऐनमा छ। त्यस्तै, अरु सदस्यहरुको अनुपस्थितिमा कानुन सदस्यले मुद्दाको फैसला गर्न वा अन्तिम आदेश दिन बाहेक अरु कारबाही गर्न बाधा नपर्ने, दुई जना सदस्यको उपस्थितिमा मुद्दाको कारबाही वा किनारा गर्दा दुई जनाको मतैक्य हुन नसकेमा कारबाहीको हकमा अध्यक्षता गर्ने सदस्यको राय बमोजिम गर्नु पर्ने तर फैसला वा अन्तिम आदेशको हकमा पहिले अनुपस्थित रहेको सदस्यसमक्ष पेश गरी निजले समर्थन गरेको राय न्यायाधिकरणको राय मानिने समेत कानूनी व्यवस्था छ। तीन जना सदस्यको उपस्थितिमा मुद्दाको कारबाही गर्दा तीन जनाको भिन्दाभिन्दै राय भएमा अध्यक्षको राय बमोजिम गर्नु पर्छ र मुद्दाको किनारा गर्दा तीनै जनाको भिन्दाभिन्दै राय भएमा वा दुई जना सदस्यको उपस्थितिमा मुद्दाको किनारा गर्दा मतैक्य हुन नसकी पहिले अनुपस्थिति रहेको सदस्यसमक्ष पेश हुँदा तीन राय भएमा उच्च अदालतमा साधक जाहेर गर्नु पर्नेछ र सो अदालतको संयुक्त इजलासबाट भएको निर्णय अन्तिम हुनेसमेत कानूनी व्यवस्था छ।

सामान्य अवस्थामा राजस्व न्यायाधिकरणले गरेको निर्णय अन्तिम हुन्छ तर केही विशेष अवस्थमा राजस्व न्यायाधिकरणको निर्णय उपर चित्त नबुझेमा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने गर्दछ। ऐनको दफा ८ मा देहायको कुनै प्रश्नमा प्रत्यक्ष कानूनी त्रुटि भई न्यायाधिकरणको निर्णय पूर्ण वा आंशिक रुपमा उल्टिने देखि सर्वोच्च अदालतले आफू समक्ष पुनरावेदन गर्न अनुमति दिएकोमा मात्र न्यायाधिकरणको फैसला वा अन्तिम आदेश उपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था गरिएको छः-

क) अधिकारक्षेत्रको प्रश्न,

ख) बुझ्ने पर्ने प्रमाण नबुझेको वा बुझ्नु नहुने प्रमाण बुझेको प्रश्न,

ग) बाध्यात्मक रुपमा पालन गर्नु पर्ने कार्यविधि सम्बन्धी कानुनको उल्लंघन भएको प्रश्न वा

घ) गम्भीर कानूनी त्रुटि सम्बन्धी प्रश्न।

न्यायाधिकरणका महत्वपूर्ण फैसलाहरु

यस सम्बन्धमा न्यायाधिकरणको भूमिका तथा योगदानलाई पुष्टि गर्ने प्रयोजनार्थ यसका केही प्रतिनिधिमूलक फैसलाहरुबारे संक्षिप्तमा प्रस्तुति गरिने छ। यी मुद्दाहरुमा प्रतिपादन गरिएका न्यायिक सिद्धान्तहरुले कानुनको उचित कार्यन्वयन गराउनेतर्फ उल्लेखनीय योगदान पुर्याएको छः-

क) युनाइटेड पोलिस्याक्स प्रा. लि. विरुद्ध श्री वीरगंज भन्सार कार्यालय, वीरगंज (मुद्दाः- छुट अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर, २०७४ सालको मुद्दा न. ०७३-RB-०६४२, निर्णय न. ४९)

अर्धन्यायिक अधिकारीले गर्ने निर्णयमा निर्णयकर्ताले न्यायिक मनको प्रयोग गरी निर्णयमा पुग्ने आधार र कारण खुलाइएको हुनुपर्छ। अरु कुनै अधिकारी वा निकायले लाए अह्याए अनुसार वा लेखेको पत्र अनुसारको कार्य गर्ने प्रशासकीय अधिकारी बाहेकका अर्धन्यायिक अधिकारीले कसैको जीउ, धन र वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा असर पर्ने निर्णय गर्दा आफै आधार र कारण खोली बुझाउनुपर्ने प्रमाण भए बुझी न्यायिक मनको प्रयोगका साथ गर्नु पर्छ। अर्काको आदेश तामेल गर्ने दृष्टिले गरिएको आफ्नो विश्लेषण विवेचना, र मूल्याङ्कन विनाको निर्णयले न्यायिक निर्णयको स्थान लिन सक्दैन। न्यायिक मनको प्रयोग विना भएको निर्णयलाई कानुनसम्मत निर्णय मान्न मिल्दैन। प्रत्यर्थीले पुनरावेदक माथि भन्सार महसुलको भार बढी पर्ने पत्राचार गर्दा सो अनुसार नगरी महालेखा परीक्षकको पत्रको कार्यान्वयन गर्ने शैली र तरिकाबाट मात्र गरेको देखिदा उक्त निर्णयमा न्यायका आधारभूत मान्यताको ठाडो उलंघन भएको भन्ने देखिन आयो। यस आधारमा उक्त निर्णय मिलेको देखिएन ।

ख) नेपाल मेगा कलेज एण्ड रिसर्च सेन्टर प्रा. लि. विरुद्ध श्री आन्तरिक राजस्व कार्यालय, काठमाडौं (मुद्दाः शिक्षा सेवा शुल्क, २०७५ सालको मुद्दा न. ०७५-RB-००२०, निर्णय न. ५०)

कर प्रशासन सञ्चालन गर्दा हुन सक्ने त्रुटि कानुन एवं न्यायिक सिद्धान्त प्रतिकुल कुनै कार्य भएमा आन्तरिक रुपमै प्रशासकीय पुनरावलोकनको माध्यमबाट त्रुटि सच्चाउने मार्ग प्रसस्त गर्न प्रशासकीय पुनरावलोकनको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। उक्त मार्ग अवलम्बन गरी सकेपछि मात्र सो निर्णय पुनरावेदन गर्नका लागि परिपक्व हुन्छ। कुनै न्यायिक निकायले शुरु कारवाही सुनुवाई गरी फैसला वा अन्तिम आदेश र किनारा गरेको मुद्दामा चित्त नबुझ्ने पक्षलाई पुनरावेदन सुन्ने सम्बन्धित अदालतमा कानुन बमोजिम पुनरावेदन गर्ने अधिकार हुन्छ। यद्यपी उक्त अधिकार प्रयोग गर्न शुरु फैसलाले तोकेको प्रक्रिया अवलम्बन गरी आउनु पर्ने हुन्छ। तसर्थ पुनरावेदक करदाता सोझै पुनरावलोकनका लागि शुरु निर्णय अनुसारको निकायमा नगई यस अदालतमा पुनरावेदन दिन आउने कार्य विधिसम्मतको हो भनी मान्न मिलेन

ग) एम.ए. डब्लु इन्जिनियरिंग प्रा. लि. विरुद्ध श्री आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट, काठमाण्डौं (मुद्दाः शिक्षा सेवा शुल्क, २०७५ सालको मुद्दा न. ०७५ -RB-००२०, निर्णय न. ५०)

जुन निर्णय बदर गरी पाउन माग गरी पुनरावेदकका तर्फबाट प्रस्तुत पुनरावेदन पर्न आएको हो सोही निर्णय प्रशासकीय पुनरावलोकनको तहबाट नै बदर भई पुनः निर्णय गर्न आदेश भइसकेको अवस्था देखिंदा प्रस्तुत पुनरावेदनको रोहवाट पुनरावेदनपत्रमा उठाइएका जिकिरहरुका हकमा केही बोलिरहनुको औचित्य देखिएन ।

घ) सर्लाही जिल्ला, मलंगवा नगरपालिका, वडा नं ६ बस्ने वर्ष ३५ को सद्रे आलम विरुद्ध निर्देशक राम प्रसाद रेग्मी समेतको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार (मुद्दाः सुन भन्सार चोरी पैठारी, संवत् २०७४ सालको नं. ०७४-RB-००८५ निर्णय नं. ३७,)

कुनै व्यक्तिसँग सुन बरामद हुन्छ र निजले उक्त सुन मैले अमुक ठाउँ वा व्यक्तिसँग खरिद गरी ल्याएको हुँ भनी जिकिर लिन्छ भने त्यस्तो जिकिरको प्रमाण निजले नै पेश गर्न सक्नु पर्दछ। सुन जस्तो बहुमूल्य वस्तु कसैबाट बरामद हुने र उक्त सुन अमुक ठाउँबाट किनी ल्याएको हुँ भनी जिकिर लिने तर आफूले जिकिर लिएको सुन बैंकको भएकोले बिल आवश्यक पर्दैन भनी खरिद गरेको स्थानमा भनेको भनी प्रतिवादीले व्यक्त गरेको तथ्यलाई नै कसूर पुष्टि गर्ने प्रमुख आधारको रुपमा लिनुपर्ने देखिन आयो। यसरी हेर्दा वरामद भएको सुन गैरकानूनी भएकोमा विवाद देखिन नआइ उक्त बरामद सुन बोकी हिड्ने व्यक्ति नै कसूरको भागिदार हुने

घ) शिवशक्ति केमोप्लाष्ट प्रा.ली. विरुद्ध श्री वीरगंज भन्सार कार्यालय, वीरगञ्ज (मुद्दाः छुट अन्तशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर, संवत् २०७४ सालको मुद्दा नं ०७३- RB-०५९० निर्णय नं. ६१)

महसुल निर्धारणको सम्बन्धमा भन्सार अधिकृतबाट हुने निर्णय शुद्ध प्रशासकीय नभई अर्धन्यायिक प्रकृतिको निर्णय हो। अर्धन्यायिक अधिकारीले गर्ने निर्णयमा निर्णयकर्तालाई न्यायिक मनको प्रयोग गरी निर्णयमा पुग्ने आधार र कारण खुलाइएको हुनुपर्छ। अरु कुनै अधिकारी वा निकायले लाए अराए अनुसार वा लेखेको पत्र अनुसारको कार्य गर्ने प्रशासकीय अधिकारी बाहेकका अर्धन्यायिक अधिकारीले कसैका जीउ धन र वैयक्ति स्वतन्त्रतामा असर पर्ने निर्णय गर्दा आफै आधार र कारण खोली बुझ्नुपर्ने प्रमाण भए बुझी न्यायिक मनका प्रयोगका साथ गर्नु पर्छ। अर्काको आदेश तामेल गर्ने दृष्टिले गरिएको विश्लेषण विवेचना र मूल्याङ्कन बिनाको निर्णयले न्यायिक निर्णयको स्थान लिन सक्दैन। न्यायिक मनको प्रयोग बिना भएको निर्णयलाई कानुनसम्मत निर्णय मान्न मिल्दैन।

घ) त्रिशक्ति इन्भेष्टमेन्ट प्रा.लि. विरुद्ध साविक करदाता सेवा कार्यालय, बत्तीसपुतलीसमेत (मुद्दाः- आयकर, २०७६/०७७ सालको निर्णय न. १३६)

निष्कर्ष तथा सुझावहरु

कर प्रशासन तथा करदाता बिच सिर्जना हुने कर जटिल प्रकृतिका कर विवादहरुलाई कर कानुन तथा न्यायको मान्य सिद्धान्तहरुको रोहमा सरल र सहज रुपमा समाधान गरेर राजस्व विधिशास्त्रको विकासको दिशातर्फ राजस्व न्यायाधिकरणको विशिष्ट योगदान रहेको छ। राज्यको समग्र अर्थप्रणालीसँग महत्वपूर्ण सरोकार राख्ने यस्ता विवादहरुको न्यायिक समाधान गरेर न्यायाधिकरणले करदातामैत्री र लगानीमैत्री अर्थव्यवस्थाको निर्माण गर्नुको साथै कर अनुशासनको परिपालना गराउनेतर्फ समेत योगदान गरेको अवस्था छ। यसर्थ, राजस्व न्यायाधिकरणको आदेशहरुले राजस्व विधिशास्त्रमा आधुनिक, नविनतम तथा प्रगतिशील न्यायिक मान्यताहरुलाई जोड दिँदै आएको भनी निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

राजस्व न्यायाधिकरणको विशिष्ट योगदान भएतापनि यससम्बद्ध सुधारका विभिन्न आयामहरु नभएका होइनन्। राजस्व न्यायाधिकरणको आदेश वा फैसलाको कार्यान्वयनको अवस्था सुखद रहेको छैन। कर अधिकृतहरुले आफू विरुद्धका फैसलाहरु लागू गर्न सहयोगी नभएकोले त्यसले न्यायको उपभोक्ताको अधिकार संकुचित भएको छ। लामो समयसम्म न्यायाधिकरणको आदेशहरुलाई लागू नगर्दा करदाताको न्यायाधिकरणप्रतिको आस्था र विश्वास क्षयीकृत भएको देखिन्छ।

न्यायाधीकरणले निर्णय स्थिरताको सिद्धान्त (Principle of Stare Decicis) लाई गम्भीरताको साथ मनन नगर्नुले एकै विषयमा विभिन्न राजस्व न्यायाधिकरणका फैसलाहरु एक आपसमा मेल नखाएका कारण न्यायक्षेत्रमा द्विविधा उत्पन्न भएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- नेपालको संविधान, कानुन किताब व्यवस्था समिति
- राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१, कानुन किताब व्यवस्था समिति
- राजस्व न्यायाधिकरण नियमावली, २०३१, कानुन किताब व्यवस्था समिति
- आयकर ऐन, २०५८, कानुन किताब व्यवस्था समिति
- भन्सार ऐन, २०६४, कानुन किताब व्यवस्था समिति
- राजस्व न्यायाधिकरण फैसला संग्रह, अङ्क १, राजस्व न्यायाधिकरण, काठमाडौं
- राजस्व न्यायाधिकरण फैसला संग्रह, भाग ४, २०७८, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाडौं
- विश्वदीप अधिकारी, आयकर कानुनः विगत र वर्तमान, २०५९, भृकुटी एकेडेमीक पब्लिकेसन्स्
- शरदप्रसाद कोइराला, आयकर कानुन; २०५८

- रूप खड्का' नेपालको वित्त व्यवस्था : चुनौती र रणनीति', २०६०, पैरवी प्रकाशन
- श्यामकुमार भट्टराई ', संवैधानिक तथा प्रशासनिक कानुन', २०७६, तेस्रो संस्करण, सोपान प्रेस प्रा. लि.
- नेपालमा आयकर विषयक राष्ट्रिय गोष्ठी प्रतिवेदन, कार्तिक १-२ २०६०, नेपाल कानुन समाज
- Ishwor Bhattarai and Girija Prasad Koirala 'Taxation in Nepal', 2063, Fourth Edition, Asmita Books and Stationary
- Chnadra Mani Adhikari , ' Taxation in Nepal', 2062, Quality Printers, Kathmandu
- विभिन्न पत्रपत्रिकाहरुमा प्रकाशित लेखहरु।

स्वर तथा नाडी विज्ञान

✍ लक्ष्मण प्रसाद आचार्य*

१. स्वर विज्ञान

स्वर विज्ञान स्वर अर्थात् हाम्रो श्वासप्रश्वासमा आधारित छ। सामान्यतया एक व्यक्तिले प्रतिमिनेट १३ देखि १५ पटक श्वास-प्रश्वास गर्दछ। २४ घण्टामा करिब २१६०० पटक श्वास-प्रश्वास गर्दछ। श्वास-प्रश्वासको यो प्रक्रियाबाट व्यक्तिको उमेर निर्धारण हुन्छ। मानिसले जति धेरै श्वासप्रश्वासको मात्रा (पटक) घटाउँछ, त्यति नै उसको आयु लामो हुन्छ।

स्वर विज्ञान नाकको प्वाल (नासाछिद्र) बाट ग्रहण गरिने श्वास हो, जो वायु रुपमा हुन्छ। श्वास नै जीवको प्राण हो र यसै श्वासलाई स्वर भनिन्छ। स्वर चल्ने क्रियालाई उदय हुनु मानेर स्वरोदय भनिएको हो। स्वरोदय विज्ञान विज्ञानमा आधारित अत्यन्त प्राचीन ग्रन्थ हो। यसमा कूल ३९५ श्लोक छन् ।यो ग्रन्थ शिव-पार्वती संवादका रुपमा लेखिएको छ। जब सम्पूर्ण सृष्टिमा समष्टि र व्यष्टिको अनवरत संवाद चलिरहन्छ अनि योगी अन्तर्मुखी भएर योगद्वारा यो संवाद सुन्छ, बुझ्छ र आत्मसात गर्छ। यो ग्रन्थका रचयिता साक्षात् देवाधिदेव भगवान् शिवलाई मानिन्छ।

स्वर विज्ञान एउटा यस्तो विज्ञान हो जसको बारेमा जति जाने पनि कम नै हुन्छ। यसको गहनताले नै मानिसले आफूलाई पाउन सक्छ। स्वर विज्ञानले श्वासप्रश्वासको व्यवस्थित प्रयोगात्मक अध्ययन र यसबाट प्रवेश गर्ने शिव शक्तिलाई जनाउँछ। जसको माध्यमबाट शिव र शक्तिको यथार्थ जानकारी र दर्शनका साथै सरस्वतीको वास्तविक रुप स्वर सतीको बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ।

इदं स्वरोदयं शास्त्रं सर्वशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
आत्मघट प्रकाशार्थम् प्रदीपकलिकोपमम् ॥२७॥ - शिवस्वरोदय भाग-१

अर्थात्, स्वरोदय शास्त्र सम्पूर्ण उत्तम शास्त्रहरुमा श्रेष्ठ छ। जो हाम्रो आत्मारुपी घट (घर) को दीपकको ज्योतिको रुपमा प्रकाशित गर्दछ।

* कम्प्युटर अधिकृत, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन, ललितपुर

स्वर विज्ञान प्राचीन ऋषिहरुले दिएको योगको यस्तो अद्भुत उपहार हो, जसले हाम्रो शरीर र मनमा तीव्र गतिले प्रभाव पार्छ। रोगबाट छुटकारा पाउनुका साथै मानसिक सन्तुलन एवम् व्यावहारिक संसारमा सघर्ष गर्न सक्षम बनाउँछ। स्वर विज्ञान योगको गोप्य सूत्र हो। एक प्रकारको प्राणायाम हो, जसले श्वास (स्वर) लाई नियन्त्रण गरेर समाउने काम गर्दछ र बिस्तारै बिस्तारै जीवनलाई परिवर्तन गरिदिन्छ। स्वर विज्ञानको मद्दतले कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा इच्छित सफलता हासिल गर्न सक्छ। यसको मद्दतले सम्पर्कमा आउने हरेक व्यक्ति र परिस्थितिलाई आफ्नो पक्षमा बनाउन सक्छ ।

एतज्जानातियोयोगीएतत्पठतिनित्यशस् ।
सर्वदुखविनिर्मुक्तोलभतेवांछितंफलम् ॥३८८॥ - शिवस्वरोदय भाग-१५

जुन व्यक्तिले यस शास्त्रलाई जान्दछ र यसको नित्य अभ्यास गर्दछ, त्यो सम्पूर्ण दुखबाट मुक्त भई इच्छित फल प्राप्त गर्दछ।

स्वरोदय आफैमा पूर्ण विज्ञान हो। यसको ज्ञान हुने व्यक्ति अनेक प्रकारले लाभान्वित हुन थाल्छ। यसको लाभ प्राप्त गर्नका लागि कुनै कठिन गणित, साधना, यन्त्र–जप, उपवास वा तपस्या आवश्यक पर्दैन। केवल श्वासको गति एवम् दिशाको स्थिति ज्ञात गर्ने अभ्यास मात्र गरे पुग्छ। यो विद्या यति सरल छ कि थोरै मात्र प्रयास, लगन एवम् आस्था राखेर यसको अध्ययन वा अभ्यास गरियो भने जीवनपर्यन्त यसको लाभ उठाउन सकिन्छ ।

चन्द्रसूर्यसमभ्यासं ये कुर्वन्ति सदा नराः।
अतीतानागतज्ञानं तेषां हस्तगतम् भवेत् ॥५६॥ - शिवस्वरोदय भाग-३

अर्थात्, जुन मानिसले चन्द्र र सूर्यका स्वरका सदैव राम्रोसँग अभ्यास गर्छन् उनलाई भूत–भविष्यत् तथा वर्तमान तीनै कालको ज्ञान हस्तगत (प्राप्त) हुन्छ ।

प्रदत्त विधिबाट विषयको रहस्य बुझ्ने प्रयास गरिन्छ त्यो विज्ञान हो। स्वरोदय विज्ञान एक सजिलो प्रणाली हो, जसलाई प्रत्येक श्वास लिने जीवले प्रयोगमा ल्याउन सक्छ ।

हकारो निर्गमे प्रोक्त सकारेण प्रवेशणम् ।
हकारः शिवरूपेण सकारः शक्तिरुच्यते(॥५१॥ - शिवस्वरोदय भाग ३

अर्थात्, तन्त्रशास्त्र तथा योगशास्त्रको मान्यता अनुसार जब हाम्रो श्वास बाहिर निस्कन्छ तब 'हं' ध्वनि निस्कन्छ। जब श्वास भित्र जान्छ तब 'सः(सो)' को ध्वानि निस्कन्छ। 'हं' लाई शिवस्वरुप मानिन्छ र 'सः वा सो' लाई शक्ति रुप मानिन्छ ।

२. नाडी विज्ञान

नाडीको बारेमा योगचूडामणि उपनिषद्‌ले यसरी भनको छः

तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः।
तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृता ॥१५॥
प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः।
इडा च पिंगला चैव सुषुम्ना च तृतीयगा ॥१६॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुसा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥१७॥ - योगचूडामणि उपनिषद्

मानिसका शरीरमा ७२ हजार नाडीहरु छन्। त्यसमध्ये ७२ वटा नाडी प्रमुख छन्। त्यसमध्येका प्रमुख १० नाडीलाई प्रमुख रुपमा लिइन्छ जसमाः इडा, पिङ्गला, सुषुम्ना, गान्धारी, हस्तिजिह्वा, पूषा, यशस्विनी, अलम्बुस, कुहू, र शङ्खिनी पर्दछन्। त्यसमध्ये पनि ३ नाडी अति महत्वपूर्ण रहेका छन् जसमाः इडा, पिङ्गला र सुषुम्ना पर्दछन्।

धेरैजसो सूक्ष्म र अन्त्यन्त सूक्ष्म छन् भने केही मोटा खाले पनि छन्। सबै नाडीहरु मूलाधारको तलपट्टिबाट निस्केका हुन्छन्।

योगचूडामणि उपनिषद्मा यसरी भनिएको छः

एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ते नाडयः क्रमात् ।
इडापिङ्गलासौषुम्नाः प्राणमार्गे च संस्थिताः ॥२१॥ - योगचूडामणि उपनिषद्

अर्थात्, यस प्रकार सारा शरीरभित्र एक एक द्वारमा एक एक नाडी स्थित छ। प्राणमार्गमा इडा, पिङ्गला र सुषुम्ना नाम गरेका नाडी स्थित छन् ।

सूर्यबाट चन्द्र नाडीतर्फ परिवर्तनको समय निम्न आध्यात्मिक स्तरको व्यक्तिमा सुषुम्ना नाडी थोरै मात्रामा १–२ सेकेन्डको लागि सक्रिय हुन जान्छ। लाभको दृष्टिले यस्तो स्थितिमा सुषुम्ना नाडी सक्रिय हुँदा लाभ नगण्य हुन्छ। आध्यात्मिक स्तर बढ्दै जाँदा सुषुम्ना नाडीको सक्रियताको अवधि पनि बढ्दै जान्छ। ५५ प्रतिशत भन्दा अधिक आध्यात्मिक स्तर हुँदा सक्रियता १–२ मिनेट भन्दा अधिक समयसम्म रहन्छ। जब यो सक्रियता जति लामो समयसम्म रहन्छ त्यति आध्यात्मिक उन्नतिको दृष्टिले लाभ हुन्छ। योगचूडामणि उपनिषद्मा यसरी भनिएको छः

एतन्नाडी महाचक्रं ज्ञातव्यं योगिभिः सदा।
इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥१८॥ - योगचूणामणि उपनिषद्

अर्थात्, नाडीहरुका यस महाचक्रको ज्ञान योगीहरुलाई हुनुपर्छ। शरीरमा इडा नाम गरेको नाडी नासिकाको देब्रेतर्फ र पिङ्गला नाम गरेको नाडी नासिकाको दाहिनेतर्फ हुन्छ ।

शरीरमा भएका मुख्य नाडीमध्ये तीन वटा प्रमुख छन्, जसलाई योगको भाषामा ईडा, पिङ्गला र सुषुम्ना (गङ्गा, जमुना र सरस्वती) मानिन्छ।

तासां मध्ये दश श्रेष्ठा दशानां तिस्र उत्तमाः।
इडा च पिङ्गला चैव सषुम्ना च तृतीयका ॥३६॥ - शिव स्वरोदय भाग १

अर्थात्, यी चौवीस नाडी मध्ये दस श्रेष्ठ छन् त्यसमा पनि ती सर्वोत्तम छन्ः इडा, पिङ्गला र सुषुम्ना।

योगशास्त्रमा श्वासलाई स्वर भनिन्छ। यो तीन प्रकारको हुन्छ। चन्द्र स्वर, सूर्य स्वर र सुषुम्ना स्वर। शिव स्वरोदयले श्वासलाई यसरी व्याख्या गरेको छः

शक्तिरूपस्थितश्चन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः।
दक्षनाडीप्रवाहश्च शम्भुरूपो दिवाकरः ॥५२॥ - शिव स्वरोदय भाग ३

अर्थात्, बायाँ नाकको प्वालबाट प्रवाहित हुने स्वरलाई चन्द्र भनिन्छ र शक्तिको रुप मानिन्छ। त्यस्तै दाहिने नाकको प्वालबाट प्रवाहित हुने स्वरलाई सूर्य भनिन्छ जसलाई शम्भु (शिव) को रुपमा मानिन्छ।

मानव शरीरमा प्राण शक्ति नाकबाट चल्ने श्वास प्रश्वासको रुपमा प्रवाहित हुन्छ। निरन्तर निःशुल्क प्रवाहित भइरहने हुँदा हामी धेरैले यसको महत्व र चालको विषयमा बेवास्ता गरिरहेका हुन्छौं। श्वासको प्रवाहमा ध्यान दिएर अत्यधिक प्रवाहलाई रोक्नु दीर्घ र स्वस्थ जीवनको लागि अत्यावश्यक हुन्छ।

इडा वामेव विज्ञेया पिङ्गला दक्षिणे स्मृता ।
इडानाडीस्थिता वामा ततो व्यस्ता च पिङ्गला ॥४९॥ - शिव स्वरोदय भाग ३

अर्थात्, इडा नाडी देब्रेतर्फ स्थित छ तथा पिङ्गला दाहिनेतर्फ। इडालाई वाम क्षेत्र तथा पिङ्गलालाई दक्षिण क्षेत्र भनिन्छ ।

सूर्य स्वर पुरुष प्रधान छ। यसको रङ्ग कालो हुन्छ। यो शिवस्वरुप हो, यसको विपरीत चन्द्रस्वर स्त्री– प्रधान हो, एवम् यसको रङ्ग गोरो हुन्छ। यो शक्ति अर्थात् पार्वतीको रुप हो। इडा नाडी शरीरको देब्रेतर्फ हुन्छ भने पिङ्गला नाडी दाहिनेतर्फ हुन्छ। इडा नाडीमा चन्द्रस्वर हुन्छ तथा पिङ्गला नाडीमा सूर्यस्वर हुन्छ ।

इडा वामे स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे स्मृता ।
सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ॥३८॥ - शिव स्वरोदय भाग ३

अर्थात्, इडा नाडी शरीरको वाम भागमा स्थित छ, पिङ्गला नाडी दाहिने भागमा स्थित छ। सुषुम्ना मध्यभागमा स्थित छ भने गान्धारी (दुर्गा) देब्रे नेत्रमा अवस्थित छन्।

नाकको प्वाल अर्थात् नासाछिद्रबाट चलिरहने श्वासको प्रवाह लाई स्वर अर्थात् स्वर चल्नु भनिन्छ। स्वर तीन प्रकारका हुन्छन् –

दाहिने स्वर – नाकको दाहिने प्वालबाट सास चलिरहँदा त्यसलाई दाहिने स्वर भनिन्छ। यसको यौगिक नाम पिङ्गला हो। यो स्वर चलिरहँदा शरीरमा तीव्र ऊर्जा प्रवाह हुन्छ। त्यसैले यसलाई सूर्यस्वर पनि भनिन्छ। सूर्यस्वर पुरुष प्रधान हुन्छ। सूर्य नाडी रजप्रधान हुन्छ। यसको रङ कालो हुन्छ। यो शिवस्वरुप हुन्छ।

देब्रे स्वर – नाकको देब्रे प्वालबाट सास चलिरहँदा त्यसलाई देब्रेस्वर भनिन्छ। यसको यौगिक नाम ईडा हो। यो स्वर चल्दा शरीरमा तुलनात्मक रुपमा सूर्यस्वरभन्दा कम ऊर्जा उत्पन्न हुन्छ। यसलाई चन्द्रस्वर भनिन्छ। चन्द्रस्वर स्त्रीप्रधान, रङ गोरो एवं शक्ति अर्थात् पार्वतीको स्वरुप हुन्छ। चन्द्र नाडी सत्वप्रधान हुन्छ।

इडायां तु स्थितश्चन्द्रः पिङ्गलायां च भास्करः।
सुषुम्ना शम्भुरूपेण शम्भुर्हंसस्वरूपतः ॥५०॥ - शिव स्वरोदय भाग ३

अर्थात्, चन्द्रमा इडा नाडीमा स्थित छ र सूर्य पिङ्गला नाडीमा स्थित छ। सुषुम्ना स्वयम् शिव–स्वरुपमा अवस्थित छन्।

सुषुम्नाः सुषुम्ना नाडी मूलाधारबाट सुरू भई मेरूदण्डको भित्री भागबाट कपाल (ललाट) मा स्थित सहस्रदलकमलसम्म जान्छ। यो अन्त्यन्त सूक्ष्म नाडी हो जो ईडा र पिङ्गला–नाडिको बीच भागमा रहन्छ। तसर्थ यी दुवै ईडा र पिङगलाका तर्फबाट निस्कने श्वासलाई सुषुम्नास्वर भनिन्छ।

क्षणं वामे क्षणं दक्षे यदा वहति मारुतः ।
सुषुम्ना सा च विज्ञेया सर्वकार्यहरा स्मृता ॥१२४॥ - शिवस्वरोदय, भाग-६

अर्थात्, जब श्वासप्रश्वास केही समयपछि देब्रेबाट दाहिने र दाहिनेबाट देब्रे परिवर्तन हुन थाल्छ, तब सुषुम्ना नाडी चलिरहेको बुझ्नुपर्छ। यसलाई शून्य स्वर पनि भनिन्छ र यसले सबै कुरा नष्ट गर्छ।

जीविते मरणे प्रश्ने लाभालाभे जयाजये ।
विषमे विपरीते च संस्मरेज्जगदीश्वरम् ॥१२९॥ - शिवस्वरोदय, भाग-६

अर्थात्, सुषुम्ना प्रवाहको समयमा जीवन, मृत्यु, लाभ, हानि, जय तथा पराजय आदि प्रश्नहरुमा भगवानलाई याद गर्नुपर्छ अर्थात् आध्यात्मिक साधना गर्नुपर्छ ।

ईश्वरे चिन्तिते कार्यं योगाभ्यासादिकर्म च ।
अन्यतत्र न कर्त्तव्यं जयलाभसुखैषिभिः ॥१३०॥ - शिवस्वरोदय, भाग-६

अर्थात्, सुषुम्ना नाडीको प्रवाह–कालमा जय, लाभ र सुख चाहने व्यक्तिले ईश्वरको बारेमा चिन्तन गर्नुपर्छ र योग अभ्यास गर्नुपर्छ, अरू केही गर्नु हुँदैन ।

हरपल मनलाई नियन्त्रण गर्दै स्वस्थ र दीर्घ जीवनका लागि स्वर सन्तुलित हुनु अति आवश्यक हुन्छ। यसको सन्तुलन नहुँदा मन अनियन्त्रित हुन्छ, जसका कारण मानिसले आफ्नो भाव, विचार, कर्म, व्यवहारमा सन्तुलन कायम राख्न सक्दैन। त्यसैले प्राणायामको प्रमुख उद्देश्य ईडा, पिङ्गला दुवै स्वरलाई खुलाई सुषुम्नालाई स्वस्थ रुपमा सञ्चालन गराउनु हो ।

३. स्वर कसरी चिन्ने ?

जसरी समुद्रको लहरमा सूर्य तथा चन्द्रमाको प्रभाव पर्छ त्यसरी नै हाम्रो श्वासमा पनि पर्दछ। प्रत्येक शुक्ल पक्ष तथा कृष्ण पक्षमा श्वासको गति बदलिन्छ। प्रायः एउटा नाकको प्वालबाट करिब एक घण्टा श्वास चलेर बदलिन्छ। शुक्ल पक्षको प्रतिपदामा सूर्योदयको समयमा ईडा नाडी अर्थात् चन्द्र (देब्रे) स्वर चल्छ भने कृष्ण पक्षको प्रतिपदामा सूर्योदयको समयमा पिङ्गला अर्थात् सूर्य (दाहिने) स्वर चल्छ।

- शान्त भावले मन एकाग्र गरेर बस्ने। आफ्नो दाहिने हातलाई नासिका नजिक लैजाने। चोरी औंला नासिकामुनि राखेर श्वास बाहिर फाल्ने। यसो गर्दा कुनै एक नासिकाको प्वाल (नाकको प्वाल) बाट श्वास बढी आएको थाहा हुन्छ। जतापट्टिबाट बढी श्वास निस्किएको छ त्यही स्वर चलिरहेको बुझ्न सकिन्छ। दुवै नाकको प्वालबाट श्वास निस्किएको महसुस भयो भने त्यो सुषुम्ना स्वर हो भन्न सकिन्छ।
- अर्को विधिअनुसार ऐना वा सिसालाई नाकको प्वालमुनि राख्ने। जुन प्वाल मुनिको सिसामा बाफको कण देखिन्छ, त्यही स्वर चलिरहेको बुझ्न सकिन्छ ।

आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करो हि सितेतरे ।
प्रतिपत्तो हि दिनान्याहुस्त्रिणित्रिणि कृतोदयः ॥६२॥ - शिवस्वरोदय भाग-३

अर्थात्, शुक्ल पक्षमा पहिलो तीन दिनसम्म सूर्योदयको समयमा चन्द्रमाको स्वर प्रवाहित हुन्छ र कृष्ण पक्षमा प्रत्येक तीन दिनसम्म सूर्यस्वर र उदाउने क्रम परिवर्तन भइरहन्छ। यसरी स्वरोदय कालको क्रमलाई बुझ्नुपर्छ।

४. स्वर विज्ञान र कार्य सिद्धि

घरबाहिर निस्कँदा जुन स्वर चलिरहेको छ, त्यतैको पाइलो पहिले चाल्दा उत्तम मानिन्छ। यसरी बिस्तार–बिस्तार एक–एक गर्दै स्वर विज्ञानको कुरा अपनाउँदै जीवनमा अभूतपूर्व सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ। प्राकृतिक श्वास चलेको अवस्थालाई हेरेर आफ्नो काम सुरु गर्न पनि सकिन्छ।

योगशास्त्रअनुसार स्वरलाई जान्न मात्रै सकियो भने जीवन बदल्न सकिन्छ। स्वर अभ्यासमा श्वास–प्रश्वासको स्थिति हेरेर गरेको कार्यले निश्चित सफलता मिल्दछ।

देब्रे स्वर

देब्रे स्वर चलेको समयमा स्थिर प्रकृतिका काम गर्नुपर्छ। दिनमा तथा बिहान उठ्दा देब्रे स्वर चल्नु शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक एवं आध्यात्मिक दृष्टिले सर्वोत्तम मानिएको छ। अर्थात्, सूक्ष्म (वाचन, मनन, चिन्तन) जस्ता मानसिक कार्य, सेवा तथा प्रार्थना जस्ता धार्मिक कार्य, मन्दिरमा देवताको प्राण–प्रतिष्ठा जस्ता कार्य, दान दिने, घर बनाउने, विवाह गर्ने, लुगा किन्ने, प्रेम गर्ने, खेतमा बीउ छर्ने, व्यापार गर्ने, खाद्यान्न खरिद गर्ने, इनार, कुवा, पोखरी वा सरोवर बनाउने, सवारीसाधन किन्ने, सवारी गर्ने, औषधि ल्याउने वा बनाउने, गरगहना बनाउने, पानी वा दूध जस्ता तरल पदार्थ ग्रहण गर्ने, पसल खोल्ने, शत्रुसँग सम्झौता गर्ने, कसैलाई सिफारिस गर्दा, मुत्र त्याग गर्दा, दक्षिण वा पश्चिम दिशामा यात्रा गर्दा, पहिलो दिन काममा (जागिरमा) जाँदा, घर परिवर्तन आदि स्थिर प्रकृतिका कामहरु गर्दा देब्रे स्वर चलेको समयमा साथ साथै जल वा पृथ्वी तत्व पनि उपस्थित भएमा गरेको कामको शुभ फल तुरुन्त प्राप्त हुन्छ ।

दाहिने स्वर

परिवर्तनशील प्रकृतिका कामहरु सूर्यस्वरमा मात्र गर्नुपर्छ। अर्थात्, रातमा दाहिने स्वर चल्नु शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक एवम् आध्यात्मिक दृष्टिले सर्वोत्तम मानिएको छ। दाहिने अथवा सूर्यस्वर चलिरहेको समयमा अधिक कठिन कार्यहरु गर्नुपर्छ। यस स्वरको कारणले कठिन विषयहरु सिक्ने, कठिन विषयहरु अध्ययन गर्ने, जहाजमा सवारी गर्ने, लेनदेन गर्ने, मल्लयुद्ध वा वाद–विवादमा भाग लिने, रातको समयमा सुत्दा, छोटो यात्रा गर्दा, जुवा तास खेल्दा, भोजन गर्दा, शौच गर्दा, शत्रुमाथि आक्रमण गर्दा, भवन भत्काउन परेमा, पूर्वतिर वा उत्तरतर्फको यात्रा गर्दा, ऋण लिँदा वा दिँदा, महिलासँग यौनसम्पर्क गर्दा, मन्त्र सिद्ध गर्दा, पशु विक्री गर्दा, तन्त्रविद्या सिक्दा, भूतप्रेत जस्तो अशरिरी आत्मालाई वशमा राख्दा, नदीमा पौडी खेल्दा, षट्कर्मको साधना आदि गर्दा दाहिने स्वर चलेको समयमा गरेमा निश्चय नै सफलता प्राप्त हुन्छ।

सुषुम्ना स्वर

जब स्वर बारम्बार परिवर्तन हुन्छ, अथवा दुवै स्वर समान गतिमा चलिरहेको हुन्छ, त्यो नै सुषुम्ना स्वर हो। यस स्वर चलेको समयमा व्यक्तिले भगवान भजन वा योग अभ्यास मात्र गर्नुपर्छ। किनभने यस समयमा गरिएको साधना निकै प्रभावकारी हुन्छ। सुषुम्ना स्वरको कारण शरीरका सबै नाडी र चक्र विकसित भएको हुन्छ। यस्तो अवस्थामा मन्त्र जप गर्नु पनि निकै प्रभावकारी हुन्छ। सुषुम्ना नाडी चलेको समयमा अग्नि तत्वको प्रधानता भएकोले कुनै पनि सांसारिक कार्य

गर्नु हुँदैन। त्यसैले यस स्वर चलेको समयमा शुभ वा अशुभ जुनसुकै काम गरे पनि निष्फल हुन्छन्। यस स्वर चलेको समयमा केवल ईश्वरचिन्तन नै कल्याणकारी र सर्वदा उपयोगी हुन्छ

५. स्वर बदल्ने तरिका

योगशास्त्रले भन्छ, जसले स्वरलाई बारम्बार बदल्न सक्छ, उसले लामो जीवन र यौवन प्राप्त गर्छ। यसबाट स्वरको महत्व कति छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

- श्वास चलिरहेको नाकको प्वाल बन्द गरिदिँदा बन्द भएको नाकको प्वाल खुलेर स्वर चल्न थाल्छ।
- श्वास चलिरहेकै नाकको प्वाललाई तल पारेर सुत्दा बन्द नाकको प्वाल खुल्छ वा अर्को स्वर चलाउन सकिन्छ।
- जुन स्वर चलाउनुपर्ने हो त्यसको विपरीततर्फ कोल्टे फर्केर सुतेमा स्वर बदलिन्छ ।
- जुन स्वर चलाउनु छ त्यसको विपरीत नाकको प्वाल कपासले बन्द गरिदियो भने पनि बन्द स्वर खुल्दछ।
- दौडँदा, परिश्रम गर्दा र प्राणायाम गर्दा पनि स्वर बदलिन्छ।
- जुन स्वर चलाउने हो त्यसको विपरीत तर्फको काखीमा सानो बल एक छिन राखेमा स्वर बदलिन्छ ।
- जुन स्वर चलाउने हो त्यसको विपरीतको काखीमा मुठ्ठी बाँधेर (बुढी औंला भित्र राखी बाँकी चार औंलाले बाहिरबाट मुठ्ठी बाँध्ने) एक छिन राखेमा स्वर बदलिन्छ ।

६. स्वर बदल्ने समय र यसको नाफा–नोक्सान

सामान्यतया दिउँसो देब्रे र राति दाहिने स्वर चल्नु राम्रो मानिन्छ। कुनै पनि रोग लागेको बेलामा चलिरहेको स्वर बदल्नाले फाइदा हुन्छ। शारीरिक थकान हुँदा दाहिनेतिर पल्टिने हो भने चन्द्रस्वर चल्छ र थकान तुरुन्तै कम हुन्छ। स्नायु विकारमा स्वर बदल्दा फाइदा हुन्छ।

शशाङ्कं वारयेद्रात्रौ दिवा वारयेत्भास्करम् ।
इत्याभ्यासरतो नित्यं स योगी नात्र संशयः ॥६६॥ - शिवस्वरोदय - ४

अर्थात्, रातमा चन्द्रनाडी र दिनमा सूर्यनाडी रोक्नु सफल व्यक्ति निस्सन्देह योगी हो ।

- चन्द्रस्वर शीतल हुनाको कारण यो लामो समय चल्नाले बिचबिचमा केही लाभदायक क्षण पनि आउँछन्। तर सूर्यस्वरमा यस्तो कुरा हुँदैन। बढेको उष्णताले जीवन–रस सुक्न थाल्छ र अहित हुन्छ। केही घण्टासम्म सूर्यस्वर चल्दाका हानिकारक फल बताइसकिएको छ।

स्वरोदय तन्त्र ले निम्न केही स्वरको विधि बताएको पाइन्छ -

- प्रत्येक स्वर एक घण्टा चलेर बदलिनुपर्छ। त्यो अत्यन्तै लामो समयसम्म चल्यो भने हानिकारक हुन्छ।
- यदि देब्रे स्वर लगातार १ घण्टा ३६ मिनेट (४ घडी) चल्यो भने कुनै न कुनै प्रकारका सुख अथवा वस्तु प्राप्त हुन सक्छ। देब्रे स्वर लगातार ३ घण्टा १२ मिनेट (८ घडी) चल्यो भने प्रेम, मैत्री आदि प्राप्त भई सुखको प्राप्त हुन्छ।
- यदि देब्रे स्वर (चन्द्रस्वर) लगातार ४, ८,१२ वा २० दिन–रात चलिरहयो भने लामो आयु तथा दीर्घायु प्राप्ति भई ऐश्वर्य एवम् भोग प्राप्ति हुन्छ ।
- यदि दाहिने स्वर लगातार १ घण्टा ३६ मिनेट (४ घडी) चल्यो भने कुनै न कुनै प्रकारका शारीरिक तथा मानसिक कष्टले पीडित हुन सक्छ। कुनै न कुनै वस्तुको हानि हुन सक्छ।
- दक्षिण (दाहिने) स्वर लगातार ८ घण्टा ४० मिनेट (२१ घडी) चलिरहयो भने उक्त मनुष्यको विनाश हुने सम्भावना हुन्छ र आयु क्षीण भएर जान्छ ।
- यस्तै प्रकारले दक्षिण (दाहिने) स्वर लगातार एक महिनासम्म चलिरह्यो भने यस्तो मनुष्यको नाश हुने सम्भावना हुन्छ ।
- चिसोको समयमा अत्यन्तै जाडो अनुभव भइरहेको छ भने दाहिने (पिङ्गला) स्वरको अभ्यास गर्न सकिन्छ। पाँच मिनेटमै शरीर तातो भइहाल्छ। लामो समय गर्नु भने हुँदैन। बढी शरीर र मस्तिष्क तातेर शरीरमा छट्पटाहट उत्पन्न हुन सक्छ र भ्रमहरु उत्पन्न हुन सक्छन्।

अन्य फाइदा

रोगबाट मुक्ति - खाना खाँदा दाहिने स्वर चलाउँदा खाना राम्ररी पाचन हुन्छ, अपच हुँदैन र खाना तरल पदार्थबाट मात्रै शरीरलाई पोषण दिने काम गर्छ। दाहिने स्वर चलेको समयमा खाना खाने व्यक्तिलाई कहिले पनि कब्जियत हुँदैन। कुनै पनि पेय पदार्थ पिउँदा देब्रे स्वर चल्नुपर्दछ।

विष बाधा - यदि कुनै व्यक्तिले विष सेवन गरेको छ भने, तुरुन्तै जल तत्व वा चन्द्रस्वर चलायो भने त्यो विषले त्यस व्यक्तिलाई असर गर्दैन ।

ज्वरो - यदि कुनै व्यक्तिलाई ज्वरो आएको छ भने त्यस समयमा जुन स्वर चलिरहेको छ त्यस स्वरलाइ शरीर पूर्ण रुपमा स्वस्थ नभएसम्म बन्द गरिराख्नु पर्दछ।

दीर्घायु - श्वासको गति नियन्त्रण गरेर लामो जीवन बाँच्न सक्छ। श्वासप्रश्वासको गति र तीव्रता घटाएर (लामोभन्दा लामो श्वास लिएर) मात्र लामो जीवन बाँच्न सकिन्छ ।

स्वस्थ शरीर - जसले दिउँसो देब्रे नाकको प्वालबाट र राति दाहिने नाकको प्वालबाट श्वास लिन्छ, उसको शरीर सधै स्वस्थ रहन्छ। उसको आलस्य हट्छ र उसमा चैतन्यताको वृद्धि हुन्छ।

सन्तान प्राप्ति - पुरुषको दाहिने स्वर चल्नु अनिवार्य छ, अन्यथा गर्भधारण हुँदैन। पुरूष देब्रेपट्टि फर्केर सुत्नुपर्छ र सूर्य नाडी चल्नुपर्दछ। महिला दाहिनेपट्टि फर्केर सुत्नुपर्छ र चन्द्रनाडी चल्नुपर्दछ, अनि मात्र बच्चा हुने सम्भावना प्रबल हुन्छ ।

इच्छापूर्ति - बिहान आँखा खोल्नेबित्तिकै कुन स्वर चलिरहेको छ त्यतैको हत्केलाले आफ्नो अनुहार मुसार्ने, त्यसैतर्फको खुट्टा भुइँमा राखेर मात्र ओछ्यानबाट उठ्ने गर्दा काम सिद्धि हुन्छ।

युवाअवस्था प्राप्ति - सधैं जवान रहन, व्यक्तिले आफ्नो स्वर परिवर्तन गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ। दिनमा जब अवसर आउँछ, त्यसै समय वा हिँड्दा हिँड्दै स्वर बदल्नुपर्छ, यसले व्यक्तिलाई युवा अवस्था प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ ।

दुखाइ - यदि साधकलाई शरीरको कुनै अङ्ग दुख्न थाल्यो भने त्यस समयमा जुनसुकै स्वर चलिरहेको छ त्यसलाई बन्द गरी विपरीत स्वर चलाउँदा दुखाई कम हुन्छ ।

७. प्राणायाम र स्वर

कुम्भयेत्सहजं वायुं यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ।
रेचयेच्चन्द्रमार्गेण सूर्येणापूरयेत्सुधीः ॥३७९॥ - शिवस्वरोदय भाग - १५

अर्थात्, एक सुधी (सचेत) व्यक्तिले दाहिने नाकको प्वाल श्वास लिनुपर्छ, त्यसपछि कुम्भक सकेसम्म गर्नुपर्छ र त्यसपछि देब्रे नाकको प्वालबाट श्वास छोड्नुपर्छ।

चन्द्रं पिबति सूर्यश्च सूर्यं पिबति चन्द्रमाः ।
अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥३८०॥ - शिवस्वरोदय भाग -१५

अर्थात्, जुन व्यक्तिले चन्द्र नाडीबाट श्वास लिन्छ र सूर्यनाडीबाट रेचक गर्छ र त्यसपछि सूर्यनाडीबाट श्वास लिन्छ र चन्द्र नाडीबाट रेचक गर्दछ, तिनीहरु चन्द्रमा र ताराहरु रहुन्जेल जीवित रहन्छन् अर्थात दीर्घजीवी हुन्छन्। यो अनुलोम–विलोम वा नाडी–शोधक प्राणायामको विधि हो ।

- प्राणायाम क्रियाको गोप्य रहस्य यो हो कि नाभीको कुण्डलिनीसम्म पूरा श्वास पुगोस्, साथै त्यहाँबाट निस्किने दश वटै नाडीमा उचित मात्रामा प्राण प्रवाहित भइरहोस्, यसले गर्दा दशै द्वारलाई सही तरिकाले रक्षा गरिरहोस् ।
- योग गुरुहरुले सिकाउने अनुलोम-विलोम प्राणायामको बढी महत्व हुनुको कारण यही हो। यस प्राणायाममा दाहिने र देब्रे दुवै नाकको प्वाल चलाउने प्रक्रिया हुन्छ। दुवै श्वास चलेको अवस्थालाई अत्यन्तै राम्रो मानिन्छ। प्राकृतिक रुपमै पनि हरेक घण्टामा सुषुम्ना नाडी

(नाकको दुवै प्वालबाट श्वास) चलिरहेको हुन्छ। साधुसन्तले सुरु सुरुमा सुषुम्ना चलेको अवस्थाबाट ध्यान गर्न पनि सुरु गर्छन्।

- यही सूर्यस्वर र चन्द्रस्वरलाई मिलाएर अनुलोम-विलोम प्राणायाम गर्ने गरिन्छ। यस प्राणायामले शरीर र मनलाई सन्तुलनमा राख्ने काम गर्छ। यो प्राणायामको सामान्य अवस्था हो। नाडीशोधन प्रणायामलाई सबैभन्दा माथिल्लो स्तरको प्राणायाम मानिन्छ। नाडीशोधन प्राणायामले शरीरमा भएका ७२ हजार नाडीलाई शुद्ध बनाउन अभ्यास गरिन्छ।

८. शिवस्वरोदय साधना

- बिहान उठेपछि ओछ्यानमै बसेर आँखा बन्द गरी कुन नाकको प्वालबाट स्वर चलिरहेको छ त्यो पत्ता लगाउने। देब्रे नाकको प्वालबाट स्वर चलिरहेको भए दक्षिण वा पश्चिमतर्फ मुख फर्काएर तथा दाहिने नाकको प्वालबाट स्वर चलिरहेको भए उत्तर वा पूर्वतिर मुख फर्काएर बस्ने। अनि जुन नाकको प्वालबाट स्वर चलिरहेको छ, त्यतातिरकै हातको हत्केलाले अनुहारमा त्यतैपट्टिको भाग स्पर्श गर्ने ।
- उक्त कार्य गर्ने समयमा दाहिने स्वर चलेको भए सूर्यको ध्यान गरी सूर्यको किरण आएर आफ्नो हृदयमा प्रवेश गरेर शरीरलाई शक्ति प्रदान गरिरहेको छ भनेर अनुभव गर्नुपर्दछ। देब्रे स्वर चलेको भए पूणिमाको चन्द्रमालाई ध्यान गर्ने र चन्द्रमाको किरण हृदयमा प्रवेश गरेर अमृत बर्साइरहेको अनुभव गर्नुपर्दछ ।
- यसपछि दुवै हत्केलालाई आवाहन मुमुडमा मिलाएर आँखामा लगाई आँखा खोल्ने र जुन नाकको प्वालबाट स्वर चलिरहेको छ, त्यसैतर्फको हातको हत्केलाको चोरी औंलाको फेदमा ध्यान केन्द्रित गर्ने। यसपछि हातमा निवास गर्ने देवी-देवताको दर्शन गर्न प्रयास गर्दै निम्नलिखित श्लोक पढ्ने।

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले ।
विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्वमे ॥ - प्रातः स्मरण मन्त्र

अर्थात्, हे समुद्ररुपी वस्त्र धारण गर्ने, हिमालजस्तै स्तन भएकी एवम् भगवान् श्री विष्णुकी पत्नी, हे भूमिदेवी, तिमीलाई म नमस्कार गर्दछु। मेरा खुट्टाले तिमीलाई छुनेछन्। यसको लागि मलाई माफ गर्नुहोस् ।

जुन स्वर चलिरहेको छ, त्यतै तर्फको हातले माता पृथ्वीलाई स्पर्श गर्ने र त्यतै पट्टिको पाइला जमिनमा राखेर ओछ्यानबाट ओर्लने ।

कराग्रे वस ते लक्ष्मी करमध्ये सरस्वती ।
करमूले तु गोविन्द प्रभाते करदर्शनम् ॥ - प्रातः स्मरण मन्त्र

अर्थात्, हातको अघिल्लो भागमा लक्ष्मी, हातको बीच भागमा सरस्वती र हातको मूल भागमा स्वयम् गोविन्द निवास गर्छन्, त्यसैले सर्वप्रथम बिहान हात हेर्नुपर्छ।

९. शिव स्वरोदय / स्वर विज्ञानको फाइदा

येषां हृदि स्फुरति शाश्वतमद्वितीयं
तेजस्तमोनिवहनाशकरं रहस्यम् ।
तेषामखण्डशशिरम्यसुकान्तिभाजां
स्वप्नोक्पि नो भवति कालभयं नराणाम् ॥३७३॥ - शिवस्वरोदय, भाग-१५

अर्थात्, जुन मनुष्यको हृदयमा यो सनातन रहस्य (स्वरोदय विज्ञान) को जन्म हुन्छ, ती मानिसहरुलाई महादेव भगवान् शिवको कृपा प्राप्त हुन्छ। यसबाट उनको शरीर चन्द्ररुपा जस्तै आलोकित (उज्यालो) हुन्छ र सपनामा पनि मृत्युको डर हुँदैन ।

सनातन वैदिक धर्ममा यो कुराको उल्लेख पाइन्छ कि कुनै पनि शुभ कार्य गर्नुअघि आफ्नो स्वर कुन चलिरहेको छ त्यो पत्ता लगाउनुपर्छ अनि मात्रै सफलता प्राप्त हुन्छ। श्वास बदल्न सकियो भने विशेष गरी मानसिक विक्षिप्तता, छट्पटाहट, पीडाको अनुभवजस्ता अवस्थाहरुलाई तुरुन्तै परिवर्तन गर्न सकिन्छ। स्वास्थ्यका दृष्टिले पनि स्वर विज्ञानको विशेष महत्व छ। कुशल वैद्यहरुले यसै विधिबाट मानिसको शारीरिक एवं मानसिक अवस्था आँकलन गर्छन्। यी निम्न शिव स्वरोदयका श्लोकले पनि यस्को पुष्टि गर्दछ ।

शुक्लपक्षे द्वितीयायामर्के वहति चन्द्रमास् ।
दृश्यते लाभदस् पुसां सौम्ये सौख्यं प्रजायते। ॥७८॥ - शिवस्वरोदय, भाग - ४

अर्थात्, शुक्ल पक्षको दोस्रो दिन सूर्योदयको समयमा चन्द्रस्वर प्रवाह भएमा लाभ र मित्र प्राप्तिको सम्भावना प्रबल हुन्छ ।

सूर्योदये यदा सूर्यश्चन्द्रश्चन्द्रोदये भवेत् ।
सिध्यन्ति सर्वकार्याणि दिवारात्रिगतान्यपि ॥७९॥ - शिवस्वरोदय, भाग -४

अर्थात्, सूर्योदयको समयमा सूर्यस्वर र चन्द्रोदयको समयमा चन्द्रस्वर प्रवाह भएमा त्यस दिन गरिएका सबै कार्य सफल हुन्छन् ।

स्वरज्ञानं भवेद्यस्य लक्ष्मीपदतले भवेत् ।
सर्वत्र च शरीरेक्पिसुखं तस्य सदा भवेत् ॥३८९॥ - शिवस्वरोदय - १५

अर्थात्, जो स्वर विज्ञानको नित्य अभ्यास गरेर यसलाई आफ्नो बनाउनुपर्ने हुन्छ। लक्ष्मी उसको/उनको चरणमा रहन्छिन्। ऊ जहाँ कहीं पनि रहन्छ, सबै शारीरिक सुख सदाको लागि नजिक आइपुग्छ, अर्थात् मिलन हुन्छ।

परदत्ते तथा ग्राह्ये गृहन्निर्गमनेऽपि च।
यदंगे वहते नाड़ी ग्राहयं तेन करांघ्रिणा ॥९०॥ - शिवस्वरोदय, भाग -१५

अर्थात्, कुनै पनि कुरा दान गर्दा वा कुनै पनि कुरा दिँदा वा लिँदा जुन नाकको प्वालबाट स्वर प्रवाहित भइरहेको हुन्छ त्यही हातको प्रयोग गर्नुपर्छ। त्यसै गरी यात्रा सुरु गर्दा त्यही पाइला पहिले घरबाट निकाल्नुपर्छ जुन नाकको प्वालबाट स्वर प्रवाहित भइरहेको छ ।

यात्रा गर्दा जुन स्वर चलेको छ त्यतै पट्टिको खुट्टा अगाडि बढाउँदा यात्रा सफल हुन्छ। यहाँसम्म भनिन्छ भने कि यदि स्वरका बारेमा विज्ञ छ भने आगो लागेको बेलामा जुन दिशामा आगोको गति हुन्छ त्यही दिशामा उभिएर जुन स्वर चलेको छ त्यही स्वरबाट गहिरो श्वास तानेर नाकले पानी पिउँदा आगो निभ्छ या आगोको बढ्ने गति कम हुन्छ ।

प्रणवः सर्ववेदानां ब्राह्मणानां रविर्यथा ।
मृत्युलोके तथा पूज्यः स्वरज्ञानी पुमानपि ॥३९०॥ - शिवस्वरोदय - १५

अर्थात्, जसरी वेदमा प्रणवको पूजा हुन्छ र ब्राह्मणहरुले सूर्यको पूजा गरिन्छ, त्यसरी नै संसारमा स्वर-योगीको पूजा गरिन्छ ।

निष्कर्ष

स्वर तथा नाडी विज्ञानले मानव शरीरमा श्वासप्रश्वास र ऊर्जाको प्रवाहलाई वैज्ञानिक तथा आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दछ, जसमा इडा, पिङ्गला र सुषुम्ना नाडीहरू अत्यन्त महत्वपूर्ण छन्। स्वर विज्ञान श्वासलाई नियन्त्रित गर्दै आत्मज्ञान र आरोग्य प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ भने नाडी विज्ञानले शरीरभित्रका सूक्ष्म ऊर्जाको सञ्जाल र तिनको प्रभावलाई बुझाउँछ। सन्तुलित स्वर र नाडी प्रवाहले मन, शरीर र आत्माबीच समन्वय स्थापना गरी स्वस्थ, सफल र दीर्घ जीवनको मार्ग प्रसस्त गर्छ।

शिवस्वरोदयमा वर्णित स्वर विज्ञान एक गूढ योगशास्त्र हो जसले श्वासप्रश्वास (स्वर) को प्रवाह अनुसार शरीर, मन, स्वास्थ्य र आध्यात्मिक उन्नतिमा गहिरो प्रभाव पार्दछ। दिनमा देब्रे (चन्द्र) स्वर र राति दाहिने (सूर्य) स्वर चल्नु स्वास्थ्य र कार्यसिद्धिका लागि अनुकूल मानिन्छ। स्वर परिवर्तनले रोग, थकान, मानसिक पीडा, अपच, विषबाधा, ज्वरो आदिमा लाभ पुऱ्याउँछ। प्राणायामको माध्यमबाट चन्द्र र सूर्य नाडीको सन्तुलन गरिएमा दीर्घायु, तन्दुरुस्ती, स्फूर्ति, सन्तान प्राप्ति, चैतन्य

र इच्छापूर्ति सम्भव हुन्छ। यसैले स्वर विज्ञान शारीरिक, मानसिक तथा आध्यात्मिक स्वास्थ्यका लागि अमूल्य साधन हो।

सन्दर्भ सामाग्रीः

- योगचूडामणि उपनिषद्, डा. बाबुराम ज्ञवाली
- शिव संहिता, हिन्दी व्याख्या सहित, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, बाराणसी, हरि प्रसाद त्रिपाठी,
- स्वरोदय तन्त्र, कोलाचार्य जगदीश शर्मा
- शिवस्वरोदय, पंडित श्रीधर शिवलालजी
- शिव-सार, लक्ष्मण आचार्य
- योग र ध्यान, लक्ष्मण आचार्य
- पातञ्जलयोगदर्शन, नरकान्त अधिकारी
- योग साधना र योग चिकित्सा रहस्य, स्वामी रामदेव
- कुण्डलिनी जागरण, स्वामी चन्द्रेश
- हठयोगप्रदीपिका, डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी

ENGLISH SECTION

Mind the Gap: Development Needs VS Development Finance in Nepal

Ram Prasad Mainali ♦

Abstract

This study offers a descriptive analysis of the development finance that entails to meet development needs. Development needs, on the other hand, is an ambiguous subject which depends on socioeconomic context and future expectations of a particular country. Considering this ambiguity, development needs in this study has been limited to the development objectives included in the plan documents as well as additional policy announcements by sectoral Ministries which are not explicitly accommodated by the development plans. Therefore, development finance refers to the sum of finance required for achieving Sustainable Development Goals (SDG), development goals associated with sixteenth periodic development plan together with policy announcements by sectoral ministries. Nepal's commitment to Net Zero Emission (NZE) by 2045 and the Energy Road-map 2035 are included particularly in the latter category. Source of finance foreseen by the development plan may overlap with the finance purported in achieving sectoral ministry's policies as some of them are cross cutting, for instance, SDGs. Considering this fact, finance gap in development is not estimated implicitly in this study but is critically reviewed from existing studies with the viewpoint of its attainability. Additionally, source of finance described in the sixteenth plan has also been assessed, aligning with the trend associated with respective sources. This study finds a significant gap between the development finance and development needs posing a challenge for achieving SDGs. The objectives of NZE and Energy Road-map are believed to be unachievable within the stated schedule due to financial constraints. Moreover, this study shows that development policies in Nepal are pronounced without giving a proper attention in the available resource leading most of the development goals unmet.

Keywords: *Development Finance, FDI JEL Classification: H60, H69.*

♦ Mainali is a Senior Instructor at Public Finance Management Training Center (PFMTC) and holds a PhD in Development Economics from the City St. Georges University, London.

1 Introduction

Development finance is resource allocated to fulfill the social needs such as education, health, and infrastructure, which in turn causes a positive impact in society. It is also known as an invisible glue that assembles private and public finances for projects such as infrastructure, waste management, social inclusion, clean energy, sustainable development to enhance the well-being of citizens (Alhasan and Zeka, 2024). Development needs, on the other hand, is a very ambiguous term. It varies across countries depending on the socioeconomic status and future expectations associated with a particular country. Therefore, it is not evidently measurable. Considering this ambiguity, this article confines development needs up to the achievement of Sustainable Development Goals (SDG) as it is already owned by the state by accommodating in policy documents. SDSs were largely influential in the framework of the 15th period development plan (2018-23) therefore they can be taken as one (National Planning Commission, 2018). Investment projection in the sixteenth development plan has also been briefly reviewed to align with past trends. In addition to the achievement of SDGs, some sectoral ministries have come up with extra programs and projects. For instance, Ministry of Energy Water Resources and Irrigation (MoEWRI) has pronounced an Energy Development Roadmap, 2035. Furthermore, Nepal has international commitment for achieving a Net Zero Emission (NZE) by 2045 which requires a huge shift in energy consumption from traditional to clean energy sources.

These three dimensions should be taken into account to approximate the requirement of development finance at present[1]. However, these three dimensions together has not yet been analyzed sufficiently. This has led policy circle in an illusion in penetrating development finance. Moreover, independently analyzed literature shows variation in costing in achieving these goals. Nepal's recently completed fifteenth periodic development plan had estimated a total of NRs. 9.25 trillion investment required to attain its goals (National Planning Commission, 2018). Out of this, the private sector was expected to pour 55.5% whereas 39.1% was expected to be shouldered by the government. Remaining 5.4% was expected to be contributed by the cooperative sector (ibid). Whether this expectation of investment had been fulfilled has not yet been examined scientifically.

---

[1] There are various plans and programs associated with sectoral ministries reflected in annual basis. However, distinct programs have been accommodated while estimating additional development needs

A study carried out by the Nepal Planning Commission (NPC) unveiled an investment required for the whole SDG period as NRs. 2025 billion per year (National Planning Commission, 2017). It implies that a total investment of NPRs. 30375 billion is needed for achieving SDGs. It has to be NRs. 10.10 trillion for the fifteenth plan corresponding to .85 trillion deficits during the period 5 years. This shortfall will be further inflated if the real expenditure in the fifteenth development plan is taken into account. Furthermore, these studies do not include the sectoral ministerial policy announcement i.e. NZE as well as the Energy Development Roadmap in the costing. This article attempts to fill this gap.

The remaining sections are organized as follows. Section two demonstrates total finance likely to be shortfall for achieving SDGs as well as sectoral ministry's policy announcements, if it varies from SDGs. The third section gives a brief source-wise review of investment provisioned in the sixteenth development plan followed by overall financial deficit that Nepal may face to achieve these goals in the fourth section. The final section provides a conclusion.

2 Investment likely to short fall in achieving development goals

2.1 The context of SDGs

Table 1 in the annex-A, shows the investment requirement by major sectors in achieving SDGs. A study carried out by NPC shows a finance gap of NRs. 585 billion per year for the entire period, 2016 − 2030 in order to achieve these goals. This gap is shown to be constituted by NRs. 366 and 218 billion from private and public sector finance gaps, respectively (National Planning Commission, 2017).

However, this gap also seems to be underestimated. For instance, study anticipates NRs. 86 billion SDG financing from Non-Government Organizations (NGOs) and co-operative sector annually. As the cooperative sector in Nepal appears to be floundering in a collapsed position, annual investment expected from this sector is likely not to be realized. Private sector financing is expected to contribute for SDGs an amount of NRs. 373 billion annually. Furthermore, this study agrees that 38%, NRs. 141 billion, of the total gap in this sector could be mitigated by mobilizing more equity, bank financing and FDI. The former two windows of investment may overlap with private sector investment as these are the instruments of private investment itself. FDI-inflows in Nepal are also disappointing. The accumulated FDI inflows so far accounts for NRs. 478 billion (Department of Industry, 2024). Nepal is able to utilize FDI as of Bhutan and Afghanistan and is towards the bottom in the SAARC region.

Therefore, Private sector financing gap is unlikely to be mitigated as per expectation in present circumstances.

Public sector financing comprises of tax and non-tax revenue, internal borrowing and Official Development Assistance (ODA). Table 1 in the Annex-A, depicts that it requires to increase by 34%, 30%, 44% for the first, second and third tranches of SDG period, respectively in order to meet the expected investment from this sector. As it can clearly be observed that the trend of the ODA as well as revenue collection does not justify this expectation. ODA, particularly the grant, will further be limited once Nepal graduates from the category of Least Developed Country (LDC) in 2026.

Overall, SDGs seem to face huge financial constraints for various reasons. First, financing gap estimated in the NPC report turns out to be underestimated due to change in circumstances. The calculation was carried out by assuming three different economic scenarios: Optimal, Low and Normal scenarios. The first scenario is followed for the finance need assessment for SDGs which is based on ambitious assumptions. It assumes an average annual growth rate of 8.67% from 2016 − 2030 and revenue collection reaches to 27% of GDP by the end of SDG period. This has already became an unachievable dream for us. Additionally, FDI inflow is not accelerating and the contribution of NGOs and cooperative sector seems to be declining. Cooperative sector in Nepal is in an almost collapsed position and government has declared many cooperatives as problematic. Recent global political change has a detrimental effect on development cooperation inbound to developing countries. Secondly, recommended strategies for revenue mobilization as well as implementation partnership strategy has not yet been instrumented. This warrants a complete revisit of NPC's report for a scientific estimation of SDG finance gap and to develop a strategic work plan so as to achieve SDGs.

2.2 Net Zero Emission - NZE

Net Zero Emissions (NZE) refers to a balance between Green House Gas (GHG) emitted into the atmosphere and the amount removed by pursuing corrective actions. In other words, reducing emissions to the point where any remaining emissions are equalized by actions like carbon appropriation or elimination technologies is called carbon neutrality or NZE. This strategy aims to limit the global temperature rise to $1.5^{o}c$ (Climate Council, 2023). Removal of GHG, carbon dioxide (Co2), from the atmosphere is known as negative emission which is a crucial component of strategy to mitigate climate change. (ibid).

Nepal has signed an agreement of achieving NZE by 2045. It is surprising that Nepal has declared NZE target quiet earlier than many other developed as well as developing countries. For instance, most of the European countries aim to achieve carbon neutrality by 2050. Other countries like Brazil, China, Russia and India declare target of carbon neutrality by 2060 (Galvez, 2021). On the one hand, Nepal aims to achieve NZE quiet earlier than the other countries. In the other hand, it lacks a credible financing arrangement to achieve this target. A huge investment is required to attain these ambitious target of GHG alleviation within the stipulated period.

The government of Nepal has estimated total finance required for achieving NZE target considering three different scenarios while pronouncing this policy. This policy document has estimated total cost conditioned on Reference (REF), With Existing Measure (WEM), With Additional Measure (WAM) scenarios (Government of Nepal, 2021). This indicates USD 4.2, 7 and 17.5 billion in the period of 2021 to 2030, 2031 to 2040 and 2041 to 2050, respectively for the first category. In the WEM scenario, required investment is described as USD 42.8, 34.4 and 56.2 billion for the same periods. In the third scenario, the WAM context, it requires USD 46.4, 53.4 and 96.3 billion respectively for 2021 to 2030, 2031 to 2040 and 2041 to 2050 (ibid).

Preceding paragraph shows a total investment of USD 28.7, 133 and 196.1 billion for REF, WEM and WAM scenario, respectively.[2] These equals to NRs. 3921.86, 18229.11 and 26797.07 billion, for the three respective scenarios. It means, Nepal has to invest NRs. 156.87, 729.11 and 1071.88 billion per year for REF, WEM and WAM scenarios.

Table-4 in the Annex-A depicts total $C^{o}2$ emission data during the eight different point of time associated with the three respective scenarios. REF scenario refers a total 63 and 79 mMt. net emission by 2045 and 2050, respectively. Similarly, WEM scenario corresponds to 24.0 and 29.5 met emission in the same period. Finally, the WAM scenario shows -0.4 and -5.7 mMt emission respectively in 2045 and 2050. It implies that Nepal requires to pursue WAM scenario in order to fulfill the commitment of NZE by 2045 that corresponds an investment of NRs. 1071.88 billion a year throughout the period of 2025-2050. Does Nepal's economy permit an investment of this huge amount a year, only for the sector of climate financing? This seems to be challenging with respect to recent trends of investment in the economy. NZE strategy paper suggests pursuing bilateral and multilateral funding sources including grants,

[2] Nepali Rupees is converted applying the exchange rate published by Nepal Rastra Bank on 2082/02/10, which is at the 136.65

soft loans, and bonds in order to achieve WEM and WAM scenarios (Government of Nepal, 2021). However, it lacks in-depth analysis of potential source of financing considering the fact that Nepal has utilized such resources so far. Explicit actions to attract additional finance to break the history is also missing in the strategy paper.

2.3 Energy Road-Map-2035

The Government of Nepal has approved the Nepal *Energy Roadmap and Working Guideline, 2035* which aims to reach 28*,* 500 installed capacities of electricity by 2035 compared to 2800 MW in 2023. It is more than ten times that of the current installed capacities.

It describes per-capita energy consumption to be increased to 1500 unit by the end of 2035. Additionally, it also includes an ambitious target of extending transmission, distribution lines as well as the improvement of substations to match with electricity generation. The former has to be increased to 17,446 crkm from 5742 crkm in 2023. Likewise, it intends to improve substations from 8867 MVA to 40,000 MVA by 2035. The Roadmap has a comprehensive objective not only to provide access to electricity for entire population but also to export 10,000 MG electricity a year to neighboring countries.

Total cost for the Energy Road-map is estimated as USD 51.2 billion which is equivalent to NRs. 6.31 trillion (Republica, 2025). If it is stipulated equally for a decade it turns out to be 631 billion a year. However, projection of financing arrangement seems incredible since only USD 8 billion has been ensured from NEA refinancing. It is just a 15.68% of the total requirement (Government of Nepal, 2024). MoEWRI claims to arrange remaining investment through external and internal resources. A detail of proposed financial arrangement is depicted in Table 3.

3 Sixteenth Development Plan, 2024/25-2085/86

Nepal is currently running a sixteenth periodic development plan. This plan is crucial since it accommodates a certain period of ambitious development objectives that Nepal aims to achieve[3]. Few years of NZE period, Energy Development Roadmap and whole five years of periodic plan overlaps with SDGs. Therefore, the viability of financial arrangement of this development plan closely relates with the achievement of these development goals. Furthermore, it is also crucial to estimate net investment

[3] Although, whole period of SDGs, NZE and Energy Development Road-map is not covered by the period of this plan certain duration of all these three goals achieving period overlaps with it.

required for these policy announcements by netting out investment described in the plan document.

This plan estimates a total investment of NRs. 9482.66 billion at 2081/82 constant price out of which NRs. 2853.76, 6372.35 and 245.55 billion is expected to be borne out respectively by public, private and cooperative sector. In terms of viability, cooperative sector may not be crucial since its share in total investment is only 2.6%. Private sectors investment in the economy is not straight forward. A study carried out by FNCCI (FNCCI, 2023) claims that almost a 84% capital formation in Nepalese economy is contributed by the private sector. However, private sectors investment in industry and job creation is also not encouraging. Data from F/Y 2073/74 to 2077/78 unveils a total of 2306 industries corresponding to the investment of NRs. 1212632.88 million and providing 1,23,559 jobs in the economy (ibid).

Annual private sector investment in amount is not available. FNCCI (2023) claims almost 84% of capital formation in Nepal is contributed by private sector investment. In the other hand, government publication, i.e., plan documents states it being around 64%. Therefore, although private sectors investment plays a significant role in contributing Nepal's economy, its actual contribution can't be clearly agreed upon.

Public sector investment comprises of government revenue, ODAs (both grants and loans) and internal borrowing. The sixteenth plan portrays NRs. 9530.60, 372.08 and 1380.22 billion to be borne out by revenue, international grants and loans, respectively. These altogether sums up to NRs.11282.90 billion. If this resource is achievable is under question. This study forecasts public sector resources for five fiscal years based on the 10 years past records applying a simple mean average forecasting model. This simple model can be specified as;

$$\hat{y}_{T+h/T} = y = (y_1 + \ y_T)/T$$

Where, $\hat{y}_{T+h}$, is a short-hand for the estimate of y_{t+h} conditioned in the historical

data $y_1 \ldots\ldots\ldots y_T$.

Estimated results are predicted in the Table 2. It shows that NRs. 6715.90, 87.72 and 962.23 billion can be utilized form the source of revenue, grant and external borrowing, respectively. It altogether accounts for NRs. 6765.84 billion. It implies NRs. 3517.06 billion short fall in the financial provision made by the 16th development plan (see Table 2 in the Annex for detail). Internal borrowing may close this finance gap by 1500 billion, if the whole amount permitted by law is borrowed. However, it may not be a prudent idea since it may crowd out the private investment.

4 Overall Deficit in Development Finance

Previous sections demonstrate development finance gap in Nepal associated with sixteenth periodic development plan, NZE and the Energy Development Roadmap. The sixteenth development plan likely to be in deficit by NRs. 3517.6 billion in its whole period. NRs. 1500 billion can be compensated from internal borrowing. However, this will not be a sensible idea since it undermines the resource availability for private sector through crowding out effect. NZE requires a huge investment. NRs. 1071.88 billion a year to achieve the target as per commitment that is attaining carbon neutrality by 2045 and negative GHG by 2050. Annual budget allocated to line ministries such as Ministry of Forest and Environment (MoFE), MoEWRI, Ministry of Land Management Cooperative and Poverty Alleviation (MoLMCPA) as well as the Ministry of Agriculture (MoA) overlaps with the finance related to NZE. However, such allocation cannot mitigate the significant portion of this finance gap. For instance, recent budget allocation to MoEWRI, MoA, MoLMCPA and MoEF is NRs. 86.01, 57.48, 7.49, 18.61 billion, respectively (Ministry of Finance, 2024). These sums up to NRs. 169.68 billion which is almost 15% of the total financing requirement. Energy Development Road-map demands a total investment of USD 51.2 billion equivalent to NRs. 7065.60 billion. It implies a 70.65 billion a year for whole decade. Out of this total requirement, only NRs. 1104 billion is said to be ensured through NEA refinancing mechanism. The remaining investment is said to be channeled through external resources.

5 Conclusion

Nepal has already completed 15 periodic development plans and is now running the sixteenth plan. Those plans were intended to achieve different crucial objectives to respond contemporary issues. Some notable objectives outlined in the periodic plans are to maintain Asian standard of living, applying poverty reduction strategies, achieving SDGs and attaining high, sustainable, wider and inclusive growth. Additionally, sectoral ministries every so often announce their own policy agendas. NZE and Energy Development Roadmap discussed in this article are some examples. These policy agendas sound appealing, however, these were not properly aligned with available resources which ultimately led only to a partial accomplishment.

Overview of the plan document as well as sectoral ministry's policy papers reveals a very weak financing strategy. Sectoral ministry's announcement seems further feeble in this regard. It simply presumes external resource of finance in order to achieve announced goals. A minimum aspect that may undermine external resources has not

been taken into account. For instance, graduation from LDC could have detrimental effect on grant assistance that Nepal used to receive. It may also discourage soft loan receiving from bilateral and/or multilateral agencies. These all again can be guided from development partner's financing strategy which depends on Nepal's absorbing capacity, their obligation to other countries as well as contemporary political economy. USA has significantly reducing funding to developing country in Donald Trump's presidency. FDI inflow in Nepal is also disappointing in absolute terms as well as relative to other South Asian countries. Such *prima facie* aspects of availability of external resources have been ignored while announcing the ambitious goals by sectoral ministries.

Development goals are best achieved only if it is supported by a robust financial strategy. Nepal lacks it in most of development endeavors and thus many development goals are lagging behind. Unachievable policy announcements fuels dissatisfaction in people which sometimes even converts into social unrest. Additionally, it also diminishes the credibility of the government. Therefore, line ministries should stop competing for announcing unachievable development goals that could not be justified by financial strategies.

Annex-A

Table 1: Total Investment for SDG (NPRs. Billion)

Sectors	2016-19	2020-22	2023-25	2026-30	2016-30
Total investment	1055	1559	2046	3070	2055
Investment% GDP	43.8	48.8	48.8	49.7	47.8
Private Investment	259	443	736	1303	739
FDI	224	333	418	488	373
Private finance gap	35	110	318	815	366
Public Investment	702	979	1,134	1,505	1,111
Public resource	521	698	905	1,300	893
Public finance gap	181	281	229	205	218

Note: Adapted from NPC study

Table 2: Resource estimation for 16th Plan (NRs. Billion)

	Allocated			Predicted		
Year	Grant	Loan	Revenue	Grant	Loan	Revenue
2082	50	210	1400	20.34	167.51	1194.25
2083	60	252	1635	18.94	179.98	1268.71
2084	72	302.4	1817.5	17.54	192.44	1343.18
2085	86.4	306.72	2155.88	16.14	204.91	1417.64
2086	103.68	309.10	2422.22	14.74	217.37	1492.10
Total	**372.08**	**1380.22**	**9530.60**	**87.72**	**962.22**	**7615.89**
Shortfall	*284.35*	*417.99*	*2814.7*			
Total Shortfall			**3517.06**			

Note: Predicted amount is estimated by author based on past ten year's trend of respective resources.

Table 3: Resource Estimation for Energy Development Road-map

Source	Amount (USD billion)	Remarks
Government of Nepal	6.00	To be arranged
Internal (Private)	10.00	To be arranged
NEA (refinance)	8.00	Source ensured
Climate finance	2.00	To be arranged
NRN/Remittance	12.00	To be arranged
External (Loan and Grant)	8.5	To be arranged

Note: Adapted from Ministry of Energy Water Resources and Irrigation website

Table 4: Co2 Emissions (mMt) under different Scenario

	WAM Scenario							
	2019	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
Energy	12.5	12.4	12.0	12.11	10.2	9.1	6.5	1.7
Agriculture	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
LULUCF	8.4	-27.2	-22.6	-19.9	-12.1	-11.2	-10.0	-9.2
IPPU	1.9	1.8	2.3	2.9	3.7	3.5	2.8	1.6
Waste	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Net Emission	**23.0**	**-12.9**	**-8.2**	**-5.8**	**2.1**	**1.6**	**-0.4**	**-5.7**
	WEM Scenario							
	2019	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
Energy	12.4	12.5	12.9	12.9	14.3	16.5	19.2	22.3
Agriculture	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
LULUCF	8.3	-22.3	-13.6	-12.1	-3.6	-2.7	-1.5	-0.7
IPPU	1.9	1.8	2.3	2.9	3.7	4.8	6.1	7.7
Waste	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Net Emission	**23.0**	**-7.8**	**1.7**	**3.9**	**14.6**	**18.8**	**24.0**	**29.5**
	REF Scenario							
	2019	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
Energy	12.5	12.5	15.2	19.6	25.1	32.2	41.4	53.8
Agriculture	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
LULUCF	8.4	8.7	9.3	11.1	12.7	14.1	15.5	16.9
IPPU	1.9	1.8	2.3	2.9	3.7	4.8	6.1	7.7
Waste	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Net Emission	**23.0**	**23.0**	**27.0**	**34.0**	**42.0**	**51.0**	**63.0**	**79.0**

Adapted from Nepal's Long-term strategy for Net-zero Emissions, 2021.

References:

- Alhasan, A. and B. Zeka (2024). Development Finance: How it works, Where it goes and why its needed. Conversation https://theconversation.com/development-finance-how-it-works-where-it-goes-why-its-needed-227085.
- Climate Council (2023). WHAT DOES NET ZERO EMISSION MEAN?
- https://www.climatecouncil.org.au/resources/what-does-net-zero-emissions-mean/: :text='Net
- Department of Industry (2024). Foreign Investment in Nepal. https://doind.gov.np/uploads/notices/Notices-20240828191948234.pdf.
- FNCCI (2023). State of Private sector in Nepal. https://fncci.org/uploads/publication/file /Report*statePSNepal*₂0230519064735*.pdf.*
- Galvez, J. R. (2021). List of countries with Net Zero Commitment and Climate account-
- abilty Legislation. https://rosagalvez.ca/en/initiatives/climate-accountability/list-of-countries-with-net-zero-commitments-and-climate-accountability-legislation/.
- Government of Nepal (2021). Nepal's Long-term Strategy for Net Zero Emission. https://unfccc.int/sites/default/files/resource/NepalLTLEDS.pdf.
- Government of Nepal (2024). Energy Development Road-map. https://moewri.gov.np/storage/listies/January2025/urja-bikash-margachitra-2081.pdf.
- Ministry of Finance (2024). Budget Speech, 2024.
- https://giwmscdnone.gov.np/media/pdf*upload/Webside*
- National Planning Commission (2018). Fifteenth Periodic Development Plan.
- National Planning Commission (2017). Needs Assessment, Costing and Financing Strategy for Sustainable Development Goals. https://www.npc.gov.np/images/category/SDGs*costing final version.pdf.*
- Republica (2025). Nepal's Road map to produce 28500 MW by 2035.

Need for Sustainable Growth in the World Economic Future Why do we all want "Sustainable Growth"?

✍ Adarsha Subedi ♦

Abstract:

Sustainable economic growth means the rate of growth that can be maintained without creating other significant economic problems, especially for future generations. Rapid growth today may exhaust resources and create environmental problems for future generations, including the depletion of oil and fish stocks and global warming. There is always a trade-off between rapid economic growth today and the economy's future growth. Sustainable growth can be considered an oxymoron as two words are opposites in working or can be seen as complementary in the long run. People have started becoming conscious about the world they live in and the future they will leave for their children and children's children; hence, many focus on sustainable growth. People are levitating towards sustainable growth for environmental and resource conservation, livelihood of future generations, social inclusion of all types of people and political motivation of some prominent and wealthy countries towards the developed countries. Whatever the reason, maybe sustainable growth has brought a change in the thinking of individuals of what growth should be to sustain the level of growth in the present and the future.

Keywords: Sustainable Growth, Economy, trade-offs, resources.

Introduction:

In olden times, the survivors of dying communities could move on to less populated, more fertile areas, but today, there is no such place left to go! (UVN, 2019). The people living today owe it to the people living in the future. Due to the scarcity of resources, the present generation must determine how much we owe to the future generations. Sustainable growth is the growth of national and international output that meets the present's needs without compromising future generations' ability to meet their own needs.

♦ …

There is always a trade-off between rapid economic growth today and the economy's future growth. There is also a trade-off between current growth and the resources utilized. Thus, sustainable economic growth means the rate of growth that can be maintained without creating other significant financial problems, especially for future generations. Rapid growth today may exhaust resources and create environmental problems for future generations, including the depletion of oil and fish stocks and global warming. Hence, the idea of sustainable growth.

The sustainable development concept was first internationally recognized in 1972 in Sweden at the UN Conference on the Human Environment. The term was not formally acknowledged but was agreed by the international community. It was fundamental to recognize that the growth and development of the environment could be managed in a mutually beneficial way. The concept of sustainable development and growth formed the basis of the United Nations Conference on Environment and Development held in Rio de Janeiro in 1992. It was the first international attempt to draw up plans and strategies for moving towards more sustainable growth patterns (SDC, 2011).

Sustainable growth revolves around three things: repeatable growth, ethical growth, and responsible growth (Miller, 2018). The United Nations also offered the view on sustainability, which includes poverty, hunger, health, education, gender equality, environment, social justice and many more. Those are the sustainable development goals. Some examples of sustainable growth include using various alternative energies instead of fossil fuels. Alternative energy sources include wind energy, solar energy and hydroelectricity.

All people want sustainable growth for four main reasons. Due to rapid growth, the world needs to utilize more resources to protect the environment. The environmental costs are so high that the UN and other agencies are proposing the idea of carbon emission limits and taxation on carbon emissions made by the countries. The need to protect the environment from degrading and use the available resources responsibly brings about the desire for sustainable growth. For future generations, we are the only inhabitants of the world. There were people before us, and there will be people long after we are gone. Our earth has limited resources. The resources are the same for the past, present, and future. They were using resources wisely in the present so that future generations have something to use and show for. Thus, the people see the need for sustainable development to protect the needs and wants of future generations and not stagnate their growth by depleting the current resources. Social inclusion is one of them. This includes the growth for the sectors inclusion of all without social, cultural

and religious boundaries. If everybody is given the same opportunity, the growth and utilization of the resources become efficient, which fulfills one of the goals of sustainable growth, making it a viable reason for all wanting sustainable growth. It provides all people equal opportunities. Lastly, politics plays a vital role in all the decision-making in the world. The political spectrum moves the decision-making and choice of thoughts in all nations. Politics is like the chess player who moves the pieces around, and sustainable growth is their Queen. Right now, sustainable growth is the Queen piece of chess. The rich and developed countries lobby for sustainable growth as it heavily supports their future agendas. They already possess the technology to take them to sustainable growth. They can benefit from using the technology and retain their dominance among the developing countries. Plus, the carbon taxes and limits already favor them.

Thus, sustainable growth is a multifaceted term that includes all aspects of the world from environmental, economic, social and political spectrums. All the people are after it as it is a new trend since the declaration of sustainable development goals; rapid growth has been replaced by sustainable growth. All the countries are already working on fixing their policies for sustainable growth. This is debatable because of the trade-off between growth and sustainable factors (environmental, political, and social). Therefore, we must analyze this topic by referencing data for further studies. Since the dawn of humanity, human civilization has only emphasized the production aspects of the economy. This trend has resulted in the deterioration of society's different social, political, and environmental aspects. Hence, sustainable growth is a new generation of ideas people can get behind.

Literature Review:

Herman E. Daly (1990) looked at sustainable growth as an oxymoron. The two terms contradict each other—the word sustainable means to keep anything at a certain level. At the same time, growth means the expansion or the activity of expanding. Daly believes everything has a cap. There is a limit to the growth of trees that the earth can handle; there is a limit to the population or the machinery the earth can handle. Sustainable is labeled to delude us into believing that growth is still possible.

If the economy cannot grow forever, then what is its capacity? How much can it grow? Daly takes sustainable growth as a sensitive issue because:

- The present scale of the economy shows clear signs of unsustainability.

- Multiplying the scale by a factor of 5 to 10, as recommended by the Brundtland Commission, would move us from unsustainability to immense collapse.
- The concept itself is logically self-contradictory in a finite, non-growing ecosystem.

From the start of the industrial revolution, there has been rapid growth in the world's economy. Some of the great powers of the 21st century have been prominent in their growth and adaptation of various growth techniques. Those steps took much of the expense of resources like coal, oil, and fossil fuels, which are helpful for growth but harmful to the environment and sustainability. Its use harms the environment, and the resources used are non-renewable. They will not be available once they are all used. Thus, Daly talks about the theory of optimal scale to balance non-renewable and renewable resources. The non-renewable resources should be depleted at an equal rate to the creation of renewable substitutes. Projects exploiting non-renewable resources should be paired with projects developing renewable substitutes. The faster the biological growth of renewable substitutes and the longer the life expectancy of the non-renewable resources, the better.

Daly urges the use of sustainable development rather than sustainable growth. Growing means increasing naturally in size by adding material through assimilation or accretion. To develop means to expand the potentialities of the externalities and gradually bring them to a fuller, more significant, or better shape. When something grows, it gets bigger, but if something develops, it becomes different, which is the basis of Daly's differencing. Many of the population look at the two entities as synonyms. According to him, sustainable development is a cultural adaptation made by society as it becomes aware of the emerging necessity of non-growth.

Daly urged that sustainable growth was an oxymoron and not achievable, instead backing sustainable development. Daly argues that an economy in sustainable development adapts and improves knowledge, organization, technical efficiency and wisdom. It does this without assimilating or accreting, beyond some point, an even more significant percentage of the matter-energy of the ecosystem onto itself, but instead stops at a scale at which the remaining ecosystem can continue to function and renew itself year after year. The non-growing economy is dynamic but continually maintained and renewed as an environment.

On the opposite end of the spectrum, the World Bank blog on economic development talks about the necessity of growth but fears it will be unsustainable in the long run

unless it is socially inclusive and environmentally robust. Pursuing sustainable and green growth, it requires tackling political economy constraints, overcoming deeply entrenched behaviors and social norms, and developing innovative financing instruments to change incentives and promote innovation and thus address the market, policy, and institutional failures that lead to the overuse of natural assets. A variety of market, policy and institutional failures mean that the Earth's natural capital tends to be used in ways that are economically inefficient and wasteful, without sufficient reckoning of the actual social costs of resource depletion and adequate reinvestment in other forms of wealth. These failures threaten the long-term sustainability of growth and progress made on social welfare.

According to the blog, economic and social sustainability and social and environmental sustainability have been compatible and complementary. The exact relationship between economic and environmental sustainability could not be found, as growth comes mainly at the expense of the environment.

Well-designed, inclusive, sustainable policies improve social welfare, considering present and future generations. However, policymakers are also naturally concerned with the potential trade-offs and costs and the potential co-benefits of green policies for near-term growth and employment. Careful case-by-case analysis will be needed to find optimal strategies. However, there is considerable evidence that near-term costs can be minimized using well-designed regulations and market-based policy instruments that promote the least-cost ways of protecting the environment.

The World Bank's new green report has three projection strategies to pursue sustainable and greener growth:

1. Tailor inclusive green and sustainable growth strategies to a country's circumstances, emphasizing maximizing local and immediate benefits. Optimal solutions will differ across countries with varying institutional capacity, transparency, accountability, and civil society capacity.
2. Promote efficient and sustainable decision-making by policymakers, consumers, and the private sector. Natural assets should be systematically incorporated into national accounts. The UN Statistical Commission adopted the System of Environmental and Economic Accounting as an international standard in February 2012, providing a broadly agreed methodology. Neglecting natural capital, like neglecting human and physical capital, is bad for economic growth.

3. Meet up-front capital needs with innovative financing tools. Given the scarcity of fiscal resources, governments and multilateral financial institutions must work urgently to increase the role of the private sector in green investment. Private-public partnerships are crucial, as is increasing access to financing for small and medium enterprises.

Chad Holiday has a similar idea to the World Bank blog on the notion that sustainable growth is possible from a business perspective. He overviews that Over the years, though, we have become increasingly aware of an inescapable and disturbing fact: We will not be able to sustain our businesses over the long haul because they are based on two assumptions that no longer hold. One is that cheap, unlimited hydrocarbons and other non-renewable resources will always be available. The other is that the earth's ecosystems will indefinitely absorb the waste and emissions of our production and consumption.

His experiments have extrapolated the consumption rates of developing countries. The conclusion came that for every person in the world to live like the average North American citizen, we would need the resources of at least three planet Earths. We have only one Earth, and some argue that the standard of living in the developed world must fall for the developing countries to progress. He strongly disagrees with this zero-sum mentality. Instead, he believes that if we use our creativity and scientific knowledge effectively, we can provide a strong return for our shareholders and grow our businesses—all while meeting the human needs of societies worldwide and reducing the environmental footprint of our operations and products.

This is the challenge of sustainable growth, and to meet it, the primary motivation for any company must be improved business performance. Of course, environmental and societal benefits will follow, but the underlying rationale, which must always remain in focus, is that sustainability will generate tremendous economic value in the global economy.

As a business practice, sustainable growth seeks to make more of the world's people our customers—and to do so by developing markets that promote and sustain economic prosperity, social equity, and environmental integrity. In no way should we in the industry be apologetic about increasing our customer base. Sustainable growth benefits millions of people, but it is not altruism. We pursue sustainable growth because it benefits our businesses and our shareholders. Protecting the environment should be a core value of every business, and for many companies, that is the first

place to start. Companies will make the most significant contributions to sustainability by doing their best: making markets work globally while protecting the environment. If one is looking for a new definition of corporate social responsibility, sustainable growth is it, and it is directly related to business self-interest (Holliday, 2001).

Sustainable growth seeks to make more of the world's people our customers—and to do so by developing markets that promote and sustain economic prosperity, social equity, and environmental integrity. At the same time, we should not forget our more significant role and responsibility. Companies will not succeed in the twenty-first century if the world's ecosystems continue declining and societies fail.

Discussion:

The need for sustainable development stems from the compulsive need for people to expand in size of any activity they do but now with a notable consideration for our resources and future generations. The following four aspects explain the need for sustainable growth for all.

Environmental Aspect

Environmental viewpoints often drive the discussion of sustainability. Environment plays a vital role in our sustainable future. All the socio-economic aspects are inside the ecological sphere, and there is no economy outside the society; hence, environmental discussion is necessary.

Humans are the only inhabitants of the planet who have strained their resources critically. Most genera of plants and animals have built-in controls. They need an economy that they must strive to grow continually. Their food supply limits their expansion, and their number could be better if they become overburdened. Since most life forms are somewhere on the food chain, they are often rescued by predators that help to regulate their population, influenced by the many coincidences that shape their lives.

The same does not apply to human beings. Human populations always tend to outgrow subsistence throughout history, so diseases and famines would even things out in the past. However, technology and the growth of cities have stood in the way of this pattern of balance. Ultimately, our present population could become stable by increasing the death rate beyond the human birth rate. This appears to a great many people, nonetheless, to be an unsound arrangement! We should expect that people will continuously be impacted by their general climate, regular or counterfeit. Imagine a progression of circles, where the economy circle lies inside the public circle, and both

lie inside the climate circle. Once we understand this hierarchy, sustainability begins to become more evident.

Thus, sustainable growth must always consider environmental change because humans are directly related to and affected by the environment around them in the co-evolution of human and natural systems. Changes in the human system and its support system, as well as changes imposed upon humans by the environmental system, must be slower than corresponding adaptation processes in the human system and the natural system upon which it depends.

For example, global change reminds us that the economy is embedded in the ecosphere, and human life depends on maintaining ecological support. Consider all the press now about world climate change and the potential resulting dangerous economic and social impacts. If weather and global climate change significantly faster than life can adapt, major extinctions will occur, such as when the dinosaurs disappeared from the Earth. Likewise, suppose changes in our environment affect our climate. In that case, evidence suggests these climate alterations will, for example, impact coastal cities with flooding, change the makeup of whole bioregions around the world, and directly affect the economies and comforts of society. This consideration for the well-being of all life is extended to those to enjoy in today's world and future generations (UVM, 2019). Thus, the environmental aspect makes people move toward sustainable growth.

Future Generation Aspect

The main takeaway from the definition of sustainable growth is growth without hindering the growing capacity of future generations.

> 'Because we can expect future generations to be richer than we are, no matter what we do about resources, asking us to refrain from using resources now so that future generations can have them later is like asking the poor to make gifts to the rich.'
>
> Julian Simon

An assumption that future generations will always be better off has permeated economic thinking since the work of Adam Smith and David Hume. It has been utilized to legitimize contentions that society needs to stress over today because the future will deal with itself. Such contentions hold if activities today do not hurt people in the future; notwithstanding, this cannot be known with conviction. It is conceivable

that people in the future can be exacerbated by acquiring fewer assets from the ongoing age than they need to match our way of life (Anand & Sen, 2000).

Verifiable patterns in prosperity and projections about the future condition of the world can illuminate a sense regarding whether people in the future will be in an ideal situation despite the critical information holes related to each.

Chart 1. Estimated country and region GDP per capita, (a) 1-1700 AD, and (b) 1820-2008 AD

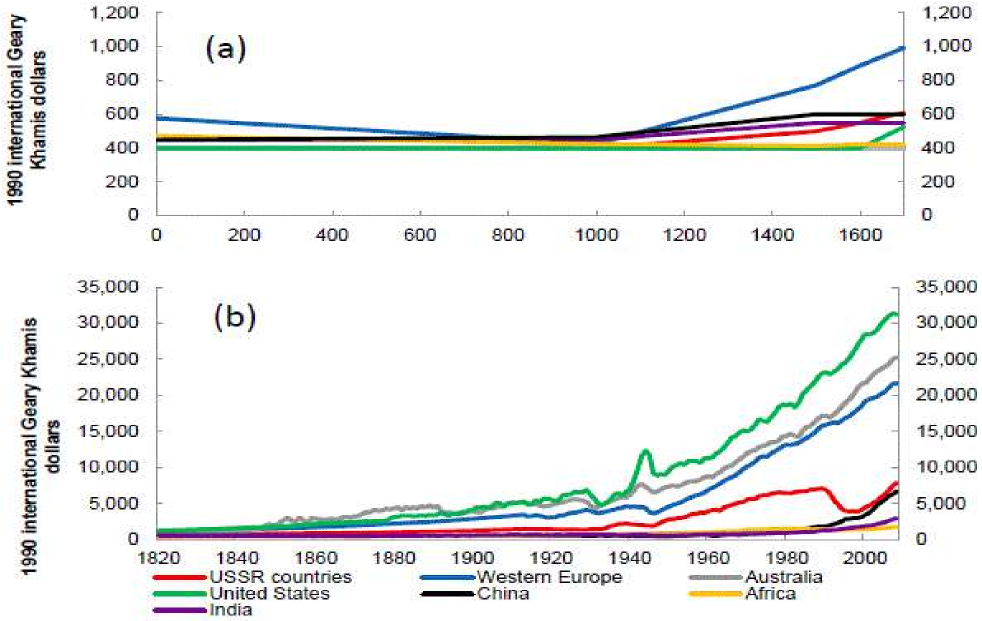

Source: Maddison (2010).

Angus Maddison endeavored to construe verifiable patterns in prosperity by drawing dissimilar and sketchy information on the existences of past ages into a proportion of GDP for every capita, as displayed in Chart 1. While GDP is a fragmented proportion of prosperity in that, in addition to other things, it deficiently measures commitments from the ecological and social circles; it can, in any case, give some understanding.

Gross domestic product per capita has stayed moderately low for a long time, underneath even levels in the most unfortunate African nations today, before developing quickly following the modern transformation. In the first one and a half millennia AD, life was short and marked by disease and famines. Average life expectancy at birth was 24 years in Roman Egypt during the first two centuries AD and in Medieval England (Maddison, 2001), compared with 80 — 90 years in developed economies today (CIA, 2012).

During the World Wars and the Great Depression of the 20th Century, the well-being of affected countries declined. Nonetheless, these occasions did not keep going for age and prosperity as estimated by GDP per capita continued development during the times of reproduction followed. Since the end of the Second World War, the average world GDP per capita has dramatically multiplied, driving areas of strength in created economies and Asia (Maddison, 2010). Expectations for everyday comforts in non-industrial nations stay much lower than those of the created world. However, they are yet expanding. Higher livelihoods have been joined by better well-being, schooling, life span, ecological convenience (especially in cutting-edge economies), decreases in working hours and outright destitution. The world GDP per capita is multiple times that of 1820, while the total populace has become almost sixfold. While the Maddison dataset recommends expanding prosperity over the long run, there have been periods where the prosperity of replacement ages has diminished. For instance, prosperity in Europe declined between the first and tenth hundred years following the fall of the Western Roman Empire.

Looking forward, it cannot simply be taken for granted that the current growth in living standards can be maintained for future generations. Productivity growth in developed economies has declined since the 1970s, potentially reducing the momentum that has driven increasing living standards in recent times (TED, 2012). For the first time in history, we are affecting our natural environment globally, and the consequences of climate change are another potential source of long-lived well-being declines. Thus, we are still determining if future generations will be better off. Hence, sustainable growth is the want of all people.

Social Inclusion Aspect

Social sustainability is about inclusive and resilient societies where citizens have a voice and governments respond. Social sustainability is also about expanding opportunities for all people today and tomorrow. Together with economic and environmental sustainability, it is critical for poverty reduction and shared prosperity.

The core tenet of Social Sustainability and Inclusion's work is to help people – regardless of their gender, race, religion, ethnicity, age, sexual orientation or disability – overcome obstacles that prevent them from fully participating in society and supporting their efforts to shape their future. It works with governments, communities, civil society, the private sector and other stakeholders to create more inclusive societies, empower citizens, and foster more resilient and peaceful communities (WB, 2019).

Social Sustainability and Inclusion focus on increasing opportunities for all marginalized people to participate fully in markets, services, technologies, and society. In Panama, for example, this means working with Indigenous communities and their traditional leaders to improve health, education, water and sanitation services. In Serbia, it means leading a study on the socio-economic outcomes of exclusion based on sexual orientation and gender identity.

The world recognizes that eradicating poverty in all its forms and dimensions, including extreme poverty, is the greatest global challenge and an indispensable requirement for sustainable development. All countries and all stakeholders, acting in collaborative partnership, will implement this plan. They are resolved to free humans from the tyranny of poverty and want and to heal and secure our planet.

A more sustainable community recognizes and supports people's evolving sense of well-being, which includes a sense of belonging, a sense of place, a sense of self-worth, a sense of safety, a sense of connection with nature, and provision of goods and services which meet their needs, both as they define them and as can be accommodated within the ecological integrity of natural systems. A people group that is genuinely maintainable accommodates the soundness of all local area individuals, regards social variety, is evenhanded in its activities, and thinks about the requirements of people in the future. In such a manner, social value suggests that different social and social frameworks are safeguarded and that pressures can be settled by appropriating expenses and advantages evenhandedly. Maintainable people groups consider intra-generational value (e.g., elimination of poverty, viable levels of welfare, protection of public health, provision of education) and between generational values (for example, leaving the world in a preferable condition over we tracked down it, safeguarding people in the future's privileges to chances of present ages). Thus, there is a need to create social inclusion and involve all individuals of all world backgrounds. Sustainability is a hot issue and a want of everyone in the world.

Political aspect

Political factors play a significant role in any decision made around the world. Politics is the basis of decision-making in all countries. Politics have influenced significant rules and regulations for different projects. Politics is a vast ocean where all other disciplines swim. Politics plays a huge role in sustainability as well. The decision of politics and politics touches all the aspects of sustainability and has a lot to do with why we all want sustainable development.

Large developing countries brought forth the need for sustainable growth after realizing the vast depletion of resources and the environment we are living in. Our production sources are all fielded by non-renewable resources, which are non-recoverable after use and cause severe environmental damage. Hence, keeping these things in mind and respecting the needs of the future generation, some rules and agreements were placed to minimize harmful work while expanding the economy. The works include carbon taxes and limits on the carbon emissions a country can release in a year. These rules may be an excellent start to the world's sustainability goals, but they are heavily skewed toward the rich and developed countries.

Developed countries already have new and improved technologies that help them produce goods and services without harming the environment. In contrast, developing countries still lag in the technologies to keep up with the new sustainability generation, but the developed countries have higher carbon emission limits than the developing countries. The carbon emission limit has been given considering the size and production of the country rather than the mode of production. For example, a developing country may emit more carbon gases into the atmosphere than a developed country because of their lack of technological progress and the need to use the old techniques. However, a developed country still has a larger carbon emission limit, even with very few emissions, than a developing country.

For a developing country to carry out growth and development projects in its territory, it must always exceed the carbon emissions limit and pay heavy fines. So, sustainable growth can be a ploy for the rich and developed countries to stay in power and assert dominance. Developing countries will have to rely on the rich and developed countries for aid to sustain their growth. Hence, sustainable growth can be seen as the want of the rich and developed countries to reign over the weak and developing countries in using their resources, reducing the growth of the developing and utilizing their resources for their purpose. With the high limit of carbon emissions set for them, they can take resources from developing countries and use them for their growth. This point, unlike others, points to the selfish reasoning for people wanting sustainable growth.

Conclusion:

Sustainable growth has environmental, social, and political aspects which influence people towards sustainable growth. The needs and wants of people are to grow in the size of their outputs. This is debatable because of the trade-off between growth and sustainable factors (environmental, political, and social). Therefore, we must analyze

this topic, referencing data for further studies. Since the dawn of humanity, human civilization has only emphasized the production aspects of the economy. This trend has resulted in the deterioration of different social, political and environmental aspects of society. Only recently have we drawn towards the idea of sustainability, which caters to all the multi-dimensional aspects of society. Hence, many people are moving towards sustainable thoughts of social inclusion, hearing the voices of marginalized communities, environment checks and carbon taxes, political intent of environment saving and looking after the interests of the future generation.

References:

- Anand. S. and Sen. A. (2000).' Human Development and Economic Sustainability.' *World Development, vol 28, pp 2029-49*.
- CIA. (2012). The World Factbook. *Central Intelligence Agency, United States.*
- Herman E. Daly (1990). Sustainable growth: A bad oxymoron, Environmental Carcinogenesis Reviews, 8:2, 401-407, DOI: 10.1080/10590509009373395
- Holliday, C. (2014, August 1). *Sustainable Growth, the DuPont Way*. Harvard Business Review. https://hbr.org/2001/09/sustainable-growth-the-dupont-way
- Maddison. A (2010). Historical Statistics on the World Economy: 1-2008 AD. *The Groningen Growth and Development Centre.*
- Miller, R. (2018, August 16). *What Does Sustainable Growth Really Mean?* Forbes. https://www.forbes.com/sites/rickmiller/2018/08/16/what-does-sustainable-growth-really-mean/?sh=3f5235d37a98
- S.D.C. (2011). *History of SD · What is sustainable development · Sustainable Development Commission*. SDC. https://www.sd-commission.org.uk/pages/history_sd.html#:%7E:text=The%20concept%20of%20sustainable%20development,more%20sustainable%20pattern%20of%20development.
- TED. (2012). Total Economy Database. *The Conference Board*.
- U.V.N. (2019). *What_is_Sustainable_Development*. UVM. https://www.uvm.edu/%7Ejashman/CDAE195_ESCI375/What_is_Sustainable_Development.html
- World Bank. (2019). *Overview*. https://www.worldbank.org/en/topic/socialsustainability/overview#3
- World Bank Group. (2013, July 13). *From Growth to Inclusive Green Growth: The Economics of Sustainable Development*. World Bank. https://www.worldbank.org/en/news/feature/2012/05/09/growth-to-inclusive-green-growth-economics-sustainable-development

Intergovernmental Fiscal Relations: Challenges and Opportunities

✍ Sunita Subedi [♦]

ABSTRACT

This artical explores the structure, challenges and opportunities of Intergovernmental Fiscal Relations (IGFR) in Nepal within its federal governance framework. Guided by constitutional principles of cooperation, coexistence, and coordination, Nepal's fiscal federalism involves the equitable distribution of revenue, expenditure responsibilities and fiscal transfers among federal, provincial and local governments. Key institutions like the National Natural Resources and Fiscal Commission (NNRFC) play a pivotal role in facilitating transparent and need-based fiscal transfers. While Nepal's federal system has opened new avenues for local development and governance, challenges remain in terms of institutional capacity, clarity in fiscal roles, coordination mechanisms and timely resource allocation. Comparative insights from India and Pakistan further highlight the importance of institutionalized processes and cooperative federalism. The artical concludes with policy recommendations to strengthen IGFR for promoting inclusive economic growth and effective public service delivery.

Keywords: *Intergovernmental Fiscal Relations (IGFR),Fiscal Federalism, National Natural Resources and Fiscal Commission (NNRFC), Fiscal Transfers, Revenue Sharing, Expenditure Responsibilities, Constitutional Provisions, Cooperative Federalism, Local Governance, Public Financial Management, Fiscal Autonomy, Institutional Mechanisms, Equalization Grants, Subnational Governments, Policy Coordination, Comparative Federalism (India, Pakistan), Socio-economic Development.*

Background:

Nepal's core national policy aims to develop and expand harmonious and cooperative relations among federal units by sharing responsibilities, resources and administrative partnership. The Constitution of Nepal establishes the distribution of state power among the federal, provincial and local levels, outlining both exclusive and concurrent

♦ Chief Treasury Controller, DTCO, Sundhara

lists of powers. Each level of government has the authority to formulate and implement its development plans.

The Constitution adopts cooperation, coexistence and coordination as the foundational principles of federal governance. For the effective implementation of fiscal federalism, it has provisioned an empowered *National Natural Resources and Fiscal Commission*. The Commission is tasked with studying the potential for natural resource utilization, recommending investment structures and benefit-sharing models, and offering solutions to resolve related disputes. The Commission functions as an expert regulatory institution to support and facilitate intergovernmental fiscal management.

At the heart of federalism lies the distribution of powers among federal units, which depends on the political system and specific context of each nation. Nepal's intergovernmental fiscal relationship is distinct from that of countries with two-tier federal systems like the USA, Australia and India. Following the transition to a federal system, significant changes have emerged in the structure and dynamics of the national economy. Federal practice has helped identify and mobilize local resources, opened opportunities for innovation and enhanced political and administrative capacities at the provincial and local levels.

Among the four dimensions of fiscal relations – **expenditure responsibilities, revenue responsibilities, fiscal transfers and borrowing** – the assessment of expenditure responsibilities has become relatively clearer, though further clarity is needed to reduce overlaps. To address the mismatch between responsibilities and revenue, the Constitution ensures **intergovernmental fiscal transfers**.

Intergovernmental Fiscal Relations in Nepal

Intergovernmental Fiscal Relations (IGFR) in Nepal refer to the financial interactions and arrangements between the different tiers of government – **federal, provincial and local** – in the federal system of governance established by the Constitution of Nepal. These relations include the distribution of revenue, expenditure responsibilities and mechanisms for fiscal transfers

IGFR ensures that all levels of government have adequate financial resources to fulfill their constitutional responsibilities, promote balanced regional development and maintain fiscal discipline and coordination.

Scope of Intergovernmental Fiscal Relations in Nepal:

1. **Expenditure Responsibilities:**

- Defined in **Schedules 5 to 9** of the Constitution.
- Federal level focuses on national security, foreign affairs, and macroeconomic management.
- Provincial level handles education, health, agriculture, etc.
- Local level delivers basic services like sanitation, local roads, primary education, and health.

2. **Revenue Assignment:**

- The constitution clearly outlines the tax powers of each level of government in **Schedules 5 to 9**.
- **Federal government** controls major revenue sources like customs, VAT, excise duties on international trade, etc.
- **Provincial governments** can levy taxes like vehicle tax, entertainment tax, and agricultural income tax.
- **Local governments** collect property tax, business registration fees, house rent tax, etc.

3. **Fiscal Transfers:**

- Designed to address vertical and horizontal fiscal imbalances.
- Types include:
  - **Fiscal Equalization Grants**
  - **Conditional Grants**
  - **Complementary Grants**
  - **Special Grants**
- Managed primarily by the **National Natural Resources and Fiscal Commission (NNRFC)**.

4. **Revenue Sharing Mechanisms:**

- Certain revenues, such as VAT and excise are shared between federal, provincial, and local governments based on fixed formulas.

- Ensures all levels benefit from national revenue collection.

5. **Natural Resources Sharing:**

- The constitution provides for equitable sharing of benefits from the use of natural resources (like water, forest and mines).
- There is a revenue-sharing mechanism based on contribution and impact.

6. **Institutional Mechanisms:**

- **NNRFC** plays a key role in recommending revenue sharing and grants.
- **Intergovernmental Fiscal Council (IGFC)** coordinates policies and ensures cooperation among tiers.

7. **Budgeting and Fiscal Discipline:**

- All levels of government are responsible for preparing and executing their own budgets.
- Emphasis on transparency, fiscal responsibility, and compliance with national macroeconomic policies.

Intergovernmental fiscal relations in Nepal form the financial backbone of federalism. Their effective implementation is essential for equitable development, service delivery and strengthening democratic governance at all levels. Challenges like capacity constraints, coordination issues and delays in transfers remain but Nepal is gradually strengthening these mechanisms through policy, institutional reform and capacity building.

Constitutional Provisions for Intergovernmental Fiscal Relations in Nepal:

Article 232 describes the relations between federation, province and local Level:

The relations between the Federation, Provinces and Local Levels shall be based on the principles of coperation, co-existence and coordination.

The government of Nepal may, in accordance with constitution and federal law, give necessary directions to any provincial council of Ministers on matters of national importance and on matters to be coordinated among the provinces, and it shall be the duty of the concerned provincial council of ministers to abide by such directions . The Constitution includes fiscal powers while distributing authority among the three levels of government. Schedules 5 to 9 define exclusive and concurrent powers.

Key Provisions:

- Federal, Provincial, and Local governments can legislate, plan, and implement economic policies within their jurisdictions.
- The federal government can formulate national standards and laws on concurrent subjects that also apply to the provinces.
- All three levels prepare their budgets in accordance with federal law.
- Equitable distribution of benefits from natural resource utilization must be ensured. A certain share of royalties or services must go to affected regions and communities as per law.
- Local communities are prioritized in investment opportunities based on the nature and scale of investment in natural resources.
- Foreign aid and borrowing authority rests with the federal government, to be exercised maintaining macroeconomic stability.
- Each level of government can impose and collect taxes within its jurisdiction, except on shared or undefined matters, which fall under federal guidelines.
- The federal government ensures equitable distribution of collected revenues among the three levels.
- The volume of transfers to provinces and local levels is determined by recommendations of the *National Resources and Fiscal Commission*.
- Grants (equalization, conditional, supplementary, and special) are distributed based on expenditure needs and revenue capacity, governed by federal laws.
- Revenue sharing must be transparent and balanced.

Major Legal Frameworks Supporting Intergovernmental Fiscal Relations:

- The constitution of Nepal
- Federal, Provincial and Local Level (Coordination and Interrelationship) Act, 2020
- Intergovernmental Fiscal Management Act, 2017
- Local Government Operation Act, 2017
- National Resources and Fiscal Commission Act, 2017
- Procedures on Supplementary Grants , 2020
- Procedures on Special Grants, 2020

- Standards for Program Classification and Allocation, 2019
- Standards for Mobilization of International Aid at the Provincial and Local Levels, 2019

Key Institutional Structures for Intergovernmental Coordination:

- **Inter-Province Council**: Headed by the Prime Minister, includes Home Minister, Finance Minister, and Chief Ministers to resolve political disputes between federal and provincial governments.
- **National Coordination Council**: Headed by the Prime Minister; facilitates coordination on shared rights, laws, and national interest between federal, provincial, and local levels.
- **Intergovernmental Fiscal Council**: Headed by the Finance Minister, as per the Intergovernmental Fiscal Management Act, 2017, to coordinate financial matters among the three levels.
- **Thematic Committees**: Established under the Coordination Act, chaired by relevant federal ministers, to coordinate policy and development activities between corresponding ministries of different tiers.
- **Provincial Coordination Council**: Chaired by the Chief Minister; ensures coordination between provincial and local governments or among municipalities within a province.
- **District Assembly and District Coordination Committee**: Established by the Constitution to facilitate coordination among local governments within a district.

Guiding Constitutional Principles:

- Relationships among federal, provincial, and local governments are based on **cooperation, coexistence, and coordination**.
- Provinces must support the implementation of each other's laws and decisions.
- Provinces may exchange information and collaborate on matters of mutual interest.
- Residents of one province are entitled to equal protection and services in other provinces.
- No restrictions, discrimination, or fees can be imposed on the transport or delivery of goods and services across provincial or local boundaries.

Intergovernmental fiscal relations refer to how financial resources and responsibilities are distributed among different levels of government—central, state/provincial, and local. In both **India** and **Pakistan**, intergovernmental fiscal relations are shaped by their federal structures, but the institutional frameworks, mechanisms, and practices differ in important ways.

India: Intergovernmental Fiscal Relations

India has a quasi-federal structure with strong centralizing features, but the Constitution lays out a clear framework for fiscal relations.

Key Institutions & Mechanisms:

- **Finance Commission (Article 280):**
  - A constitutional body appointed every five years.
  - Recommends distribution of tax revenues between the Union and the States (vertical devolution), and among states (horizontal distribution).
  - Also suggests grants-in-aid and fiscal discipline measures.
- **Goods and Services Tax (GST) Council:**
  - A federal body involving both Union and State governments.
  - Decides rates, exemptions, and structure of GST.
  - Promotes cooperative federalism.
- **Planning Commission (replaced by NITI Aayog in 2015):**
  - Earlier played a major role in grant allocations.
  - NITI Aayog now plays more of a policy advisory role, without financial allocation powers.

Types of Transfers:

- **Tax Devolution:** Based on Finance Commission recommendations.
- **Grants-in-Aid:** For specific projects, schemes (centrally sponsored), or gap-filling needs.
- **Centrally Sponsored Schemes (CSS):** Important tool for central influence in state matters.

Recent Trends:

- Increasing tax devolution (42% recommended by 14th Finance Commission, 41% by 15th).
- Greater focus on performance-based grants and incentives.
- Emphasis on fiscal sustainability and transparency.

Pakistan: Intergovernmental Fiscal Relations

Pakistan also has a federal system with distinct revenue and expenditure responsibilities between the federal government and provinces.

Key Institutions & Mechanisms:

- **National Finance Commission (NFC) Award (Article 160):**
  - Determines distribution of federally collected taxes between the center and provinces.
  - Held every five years (though often delayed).
  - The 7th NFC Award (2009) is currently in force.
- **Council of Common Interests (CCI):**
  - Resolves disputes related to resource sharing, energy, and water.
- **Provincial Finance Commissions (PFCs):**
  - Expected to allocate provincial revenues to local governments.
  - Often not fully functional or delayed.

Types of Transfers:

- **Vertical Transfers:** Federal to provincial governments.
- **Horizontal Distribution:** Based on population, poverty, revenue collection, backwardness.
- **Grants:** Limited; focus is more on revenue sharing than conditional transfers.

Key Differences: India vs. Pakistan

Feature	India	Pakistan
Constitutional Body	Finance Commission (every 5 years)	National Finance Commission (5 years)
Tax Devolution %	~41% to states	57.5% to provinces
Role of Local Govts	Constitutionally recognized (73rd/74th Amendments)	Weak local government system
Institutional Support	Strong (Finance Commission, GST Council)	Weaker; PFCs rarely operational
Recent Trends	Cooperative federalism, performance grants	Fiscal decentralization, but uneven implementation

Recent trends in India reflect a move toward cooperative federalism, with a focus on performance-linked grants and greater state involvement in policymaking. Pakistan has made efforts toward fiscal decentralization, particularly through the 7th NFC Award, but its implementation has been uneven and often influenced by political dynamics.

India's intergovernmental fiscal system is more institutionalized and dynamic, with regular Finance Commissions and a strong GST Council promoting federal coordination. Pakistan, despite a strong devolution through the 18th Amendment and 7th NFC Award, faces challenges in institutionalizing fiscal transfers at provincial and local levels.

Existing Challenges in Intergovernmental Fiscal Relations:

- Lack of research-based and evidence-informed lawmaking and implementation.
- Need for policy coherence in laws governing exclusive and concurrent fiscal powers.
- Making the Intergovernmental Fiscal Council more effective.
- Clarity on the rights related to natural resource use.
- Revenue sharing and fiscal transfers should reflect expenditure needs and revenue capacity.
- Ensure accountability in resource utilization.

- Promote financial discipline.
- Encourage investment in identifying provincial and local potentials.
- Develop a collaborative work culture and coordinated planning among all tiers of government.

Opportunities and Potential:

- Expansion of socio-economic activities at all levels is creating new revenue bases.
- Increased scope for each level to fully exercise its revenue rights.
- Strengthening of local economies.
- Enhanced ownership of economic development by all tiers of government.
- Growing role of the *National Resources and Fiscal Commission*.
- Increasing capacity among sub-national bureaucrats and elected representatives.

Way Forward:

- Review existing laws and develop guiding policies on sub-national economies through coordinated efforts.
- Strengthen the functionality of inter-level coordination institutions.
- Ensure fiscal transfers are **transparent, predictable, and equitable**.
- Develop and adopt fiscal risk analysis methods to ensure financial governance.
- Implement formula-based fiscal transfers across tiers.
- Gradually reduce conditional grants and increase equalization grants to promote fiscal autonomy.
- Enhance fiscal autonomy based on the functions and responsibilities of each level.
- Develop integrated legal and policy frameworks for natural resource investment and benefit-sharing.
- The *National Resources and Fiscal Commission* should operationalize a clear framework on resource investment and distribution.
- Develop an integrated information system to ensure shared access for all government levels.
- Implement an **electronic system** to make intergovernmental fiscal transfers equitable, predictable, and transparent.

Conclusion:

The success of federal governance in Nepal is highly dependent on healthy intergovernmental fiscal relations. Effective public financial management ensures optimal use of revenue sources, efficient distribution, targeted spending, and minimizes negative impacts.

The Constitution entrusts the *National Resources and Fiscal Commission* with the responsibility to ensure equitable distribution of financial resources using scientific methods based on the needs of federal, provincial, and local levels. Federal practices have improved the capacity and opened new opportunities for resource identification and mobilization at sub-national levels, contributing to the overall prosperity of the country.

To achieve a self-reliant, independent, and progressive economy in line with the nation's goal of **socialism-oriented economic development**, governments at all levels must shed centralized mindsets, effectively implement devolved responsibilities, and bring governance closer to the people—down to the ward level.

References:

- Constitution of Nepal, Law Books Management committee, Kathmandu
- Sixteenth plan, National planning commission, Nepal
- https://www.nnrfc.gov.np/
- Saha R.K. (2019). Fiscal Federalism in Nepal: Challenges and Opportunity

आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम, २०८१

अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम समापन समारोह, २०८२

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र हरिहरभवन ललितपुरको भवन

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

हरिहरभवन, ललितपुर

फोन नं.: ५०१०३०६/३०७

फ्याक्सः ५०१०३०३

इमेलः info@pfmtc.gov.np

वेबः www.pfmtc.gov.np

Government of Nepal

Ministry of Finance

Public Finance Management Training Center

Harihar Bhawan, Lalitpur

Phone: 5010306/307

Fax: 5010303

E-mail:info@pfmtc.gov.np

Web: www.pfmtc.gov.np